

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

**ABDÜRREŞİT İBRAHİM'İN
DÜŞÜNCE DÜNYASI VE GELİŞİMİ**

Yüksek Lisans Tezi

Neslihan Aksoy

Ankara-2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

**ABDÜRREŞİT İBRAHİM'İN
DÜŞÜNCE DÜNYASI VE GELİŞİMİ
ABDURRESIT IBRAHİM'S WORLD OF HIS THOUGHTS
AND ITS DEVELOPMENT**

Yüksek Lisans Tezi

Neslihan Aksoy

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu

Ankara-2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

Neslihan Aksoy

**ABDÜRREŞİT İBRAHİM'İN
DÜŞÜNCE DÜNYASI VE GELİŞİMİ**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (01.08.2019)

Neslihan Arul Aksoy

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ

A-Kaynaklar, Araştırmalar, Yöntem.....	1
B-Abdürreşit İbrahim'in Doğduğu Çağda Rusya ve Türkiye'nin Siyasi, İktisadi ve Düşünce Hayatı Bakımından Durumu.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA TÜRKLERİNDE MİLLİ UYANIŞ DEVRİ

1.1. İdil-Ural Türklerinin Bu Dönemdeki Siyasi ve Sosyal Durumu.....	19
1.2. İdil-Ural Türklerinin Bu Dönemdeki Medeni hayatı.....	27
1.3. Rusya Türklerinin Türkiye İle Olan İlişkileri.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREŞİT İBRAHİM VE RUSYA TÜRKLERİ

2.1. Abdürreşit İbrahim'in Hayatı.....	47
2.2. Abdürreşit İbrahim'in Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri	
a) Genel olarak.....	66
b) I. II. ve III. Müslüman Kongreleri ve Abdürreşit İbrahim.....	73
c) Abdürreşit İbrahim ve Japonya Faaliyetleri.....	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜRREŞİT İBRAHİMİN ESERLERİ VE DÜŞÜNCE DÜNYASININ GELİŞİMİ

3.1. Abdürreşit İbrahim'in Eserleri.....	91
3.2. Abdürreşit İbrahim'in Düşünce Dünyasının Değerlendirilmesi	
3.2.1. Abdürreşit İbrahim'in kişilik özellikleri.....	98
3.2.2 Abdürreşit İbrahim'in Düşünce Dünyası ve Gelişimi	
a) Abdürreşit İbrahim'in Düşünce Dünyasının Toplumsal ve Siyasi Açından Değerlendirilmesi.....	111

b) Abdürreşit İbrahim'in Düşünce Dünyasının Dini Düşünceleri
Açısından Değerlendirilmesi.....141

3.3. Abdürreşit İbrahim'in Rusya Türkleri ve Türkiye Düşünce Hayatına Etkisi.....152

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....166

KAYNAKÇA

ÖZET

SUMMARY

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda ele almakta olduğumuz, Rusya Türklerinden Abdürreşit İbrahim, yaşadığı çağda Rusya Müslümanlarının ilerlemesi ve öte yandan özgürleşmesi için uğraştığı kadar, dünya Müslümanlarını da gaflet uykusundan uyandırıp çağın hızına yetiştirebilmek için elindeki zili çalan bir şahsiyet olarak önem arz etmektedir. Yozlaşmış yorumlarla ve bunun yansıdığı bir eğitim sistemi ile karanlığa gömülen İslam dünyası, yanı sıra Osmanlı devleti, onun sorunlarını dert edindiği başlıca konular olmuştur. Çalışmamız, akademik bir çalışma olmasının tarafımıza verdiği sorumluluğun ciddiyet ve titizlik duygusu kadar, Abdürreşit İbrahim'in üçüncü kuşak torunu olarak bu tezi yazabilme mutluluğunu da bize yaşatmıştır.

Uzun süren bir sessizlik döneminin ardından, özellikle son yıllarda yeniden gündeme gelen Abdürreşit İbrahim, dönemin diğer aydınlarından farklı olan bazı baskın yönleriyle, atak tavırları, hızlı karar verme ve harekete geçme yeteneği, geniş coğrafyada sergilediği faaliyetleri, birden fazla ülkede siyaset oluşturması gibi hususlarla dikkat çekmektedir. Yaşadığı döneme göre, evrensel yönü bu kadar etkili olan bir aydının muhakkak sıra dışı özellikleri olduğu kabul edilmelidir.

Dünyanın tanıdığı sıfatlarla, yazar, siyasetçi, kadı, toplum lideri, seyyah, eğitimci, ancak yıllarca aile içinde dinlediğimiz sıfatı ile “dedemiz Abdürreşit İbrahim”i bu iki bakış açısı ile birleştirerek, uzun bir hazırlık dönemi zarfında incelemek ve kaleme almak, bizi mutlu ettiği kadar, tüm ailemize karşı da kalıcı bir eser bırakıyor olmanın gururunu yaşatmıştır.

Kendi anlatımı ile dile getirdiği günlüğü “Tercüme-i Halim”in giriş bölümündeki, “İşte benim evlatlarım buradan kendi nesillerini muhafaza etsinler ümidiyle şu tarike öz tercüme-i halimi yazmayı ihtiyar eyledim. Bir adam için öz tercüme-i halini yazmak her ne kadar ağır ise de, matbuatın böyle bir şayi olduğu zamanda bir derece öz ismimdeki evlatlarımıza miras olarak terk etmeyi münasip gördüm.” ifadesi, kendi nesline kendisini ifade edebilme gayreti içinde olan Abdürreşit İbrahim'i anlatmaktadır. Bu belki de yıllarca ailesinden ayrı yaşamak zorunda kalmış olan Abdürreşit İbrahim'in, nasıl bir dava için bu fedakârlığı yapmış olduğunu izah etme çabasıdır. Onu anlıyor olduğumuzu bu çalışma ile ifade edebilmek, yıllar sonra gelen bir aile helalleşmesidir.

Çalışmamız, konu ile ilgili çok sayıda akademisyenin başından beri gösterdiği destek, paylaşım ve teşvik ile şekillenmiştir. Manevi anlamda bize kattıkları ise tezin çok ötesindedir.

Tezimizi oluştururken, hamasi bir çizgide olmamaya özellikle dikkat ettik. Akademik yönü olan bir çalışmada objektif olmanın, farklı boyutlardan bakabilmenin, kişilerin kusursuz olmadıklarını bilmenin, ancak, haksız olarak atfedilen sığ yorumların da hakkını vermenin bilinci ile çalışmamızı nihayetlendirdik.

Çalışmamız esnasında yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarımız Sayın Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'ya ve Sayın Prof. Dr. Ali Merthan Dünder'a, Doç Dr. Bekir Tümen Somuncuoğlu'na, eğitimimiz sırasında emsalsiz bir kültür birikimi yaşamamızı sağlayan Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümündeki bütün hocalarımıza ve çalışmamızın yazım kontrol aşamasında baştan sona tüm desteğini ve zamanını bize veren Sayın Yard. Doç Dr. Sabahattin Çağın'a teşekkürlerimizi sunarız.

23 Mayıs 2012 Çarşamba günü Konya Selçuk Üniversitesi'nde gerçekleştirilen "Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk Japon İlişkileri" isimli bilgi şöleni, bu çalışmamıza başlangıç teşkil eden bir öneme haizdir. Konya Japon Kültür Merkezi'nin kurucusu Sayın Mehmet Ali Arpacı, bu akademik ortamı ve Abdürreşit İbrahim konusunda ortak paydada yer alan tüm ilgilileri, keza Abdürreşit İbrahim'in ailesi olan bizleri bir araya getirmiştir. Şu an hayatta olmayan Sayın Arpacı'yı da saygı ile anmak isterim.

Neslihan Arul Aksoy
İzmir, Eylül 2019

Kısaltmalar

a.e:	Aynı Eser
a.g.e:	Adı Geçen Eser
a.g.m:	Adı Geçen Makale
AÜDTCF:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.:	Bakınız
c:	Cilt
çev:	Çeviren
DİA:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
h:	Hicri
haz:	Hazırlayan
İA:	İslam Ansiklopedisi
m:	Miladi
nşr:	Neşreden
ö:	Ölüm Tarihi
s:	Sahife
S:	Sebilürreşat
sy:	Sayı
Terc:	Tercüme
yay:	Yayımları
YYM:	Yeni Yapon Muhbiri

GİRİŞ

Rusya’da XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl başlarına doğru uzanan tarihsel süreçte bugün sayıları milyonlarla ifade edilen büyük Türk grupları, kültürel ve politik tarihleri açısından önemli bir dönüm noktası yaşamışlardır. Rusya Müslümanlarının yenileşme hareketi olarak adlandırılan ve İdil-Ural bölgesi çıkışlı bu kıvılcım, toplumun aydın kesiminin liderliğinde, onların önce haklarını, sonra geri kalmışlığın nedenlerini devamında yaşadıkları toplumun içindeki varlıklarını sorgulandıkları bir hareket olmuştur. Toplumsal ihtiyaçların ve tarihsel zeminin ortaya çıkardığı bir süreçtir. Rusya Müslümanları’nın Hıristiyan-Müslüman faktörü eşliğinde Rusya’nın hâkimiyeti altında yaşamış olması, XVI. yüzyıl döneminden itibaren bu hareketlenmenin kaynağını teşkil eden tarihî ve sosyal zemine eğilmeyi kaçınılmaz kılmaktadır. Öte yandan bu yenileşme hareketi, aynı döneme rastlayan diğer Müslüman ülke hareketlerinden farklı karakteristik özelliklere sahip olarak dikkat çekmekte ve çok yönlülüğünü korumaktadır.

Müstakil Türk-Müslüman medeniyetini oluşturan halklar 1552’de Kazan Hanlığı’nın parçalanmasıyla birlikte Ruslarla organik olarak iç içe girmiştir. Tatarlar, bu halklardan biridir. Tataristan Cumhuriyeti, coğrafik olarak İdil ve Kama nehirlerinin kesiştiği noktada yer alır. Orta Asya’yı ve Tüm Rusya’yı göz önüne alınca, Rusya topraklarının Avrupa bölümünde yer aldıkları görülür. Tataristan Cumhuriyeti, bugün Rusya Federasyonu içinde özerk bir cumhuriyet olsa da Bulgar Devleti, Altın Orda Devleti, Kazan, Kırım, Kasım, Astrahan, Sibir gibi Hanlıkların mirasçısı durumundadır. Coğrafi olarak bugün Türk Dünyasının en dağınık kollarından birini teşkil eder. Eylemlilikte rehber yapıları olduğu görülür. İlkelerinden taviz vermeyen bir dünya görüşleri, ancak coğrafyalarının köprü mahiyetine sahip yerleşiminden kaynaklanan sayısız tarih mücadeleleri ve sıkıntılarla örülmüş bir kaderleri vardır. Rus Hükümeti’nin baskısını çok yoğun olarak yaşamışlardır ve İslam dünyasındaki diğer reform hareketlerinin de farkındadırlar.

19. yüzyıl ortalarında başlayan Rusya Müslümanları farkındalığı, eğitimde, dinde ve sosyal hayatta kısa sürede mühim etkiler yaratmıştır. Tarih şuuru, din ve dil eksenine ile ortaya çıkan, devamında eğitime, basına, ifade hürriyetine doğru ilerleyen, bugünkü ifadesi ile ilk anlamda “kültür milliyetçiliği” olarak da betimleyebileceğimiz bir yaklaşımdır. Hukuki anlamda ise, Rusya topraklarında yaşayan herkesle eşit haklara sahip olmak, vatandaşlık statüsünde eşit olmak, görülmekte olan davalarında adalet ve kendi kültürlerine ve eğitimlerine hükümetin de destek vermesi gibi talepler ortaya

konmuştur. Rusya Müslümanlarının siyasi platformda varlık göstermeye başlaması ise hiç şüphesiz başta Abdürreşit İbrahim'in katkıları ile gündeme gelmiştir. Rusya Müslümanları Kongreleri, siyasi hakların ve temsil kavramlarının gündeme gelmesi, partileşme süreci gibi hususlar, yenileşme döneminin bir diğer yönünü ifade etmektedir. Rusya Müslümanları konulu ceditçi hareket, iki Dünya Savaşı, din kaynaklı baskılar, göçler, açlık ve kıtlık yılları, Rusya'da ve çevresindeki ülkelerde ardı ardına gerçekleşen ihtilaller, rejim değişiklikleri ve dünya genelinde esen emperyalist hesaplar ekseninde yaşanmıştır. Dolayısıyla bugün yapılacak tüm incelemelerde, anılan dönemin hakiki şartları dahilinde yoruma gitmek, tarih biliminin gereğidir.

Yenileşme hareketinin öncüsü konumundaki İdil-Ural Bölge coğrafyası, mukavemetli bir halka sahiptir. Zorluklara göğüs gererek yaşamlarını idame ettirmek, onlara kuvvetli bir genetik yapı, yerinde kullanabilecekleri akıl-fikir, bir duruş, sentez yeteneği, yaşadıkları zorluklardan çıkış yolu ararken zeki çözümler oluşturabilme becerisi kazandırmıştır. Bu nedenle içlerinden çıkan aydınlar ve toplum önderleri tesadüf eseri değildir. Bu bölge coğrafyasının ortaya çıkarmış olduğu aydın şahsiyetler, ezilmekten kurtulmak için öncelikle hür olmak gerektiği felsefesini idrak etmişler, cehaletin karanlık kuyusunu fark edince eğitimde şaha kalkmaya çalışmışlar, haklarını gerçek manada kullanamadıklarını farkettilerinde, siyasi temsil yoluna gitmek istemişler, kenetlenmişlerdir. Rusya Müslümanlarının bu hareketlenmesi, Rus Hükümetinin tedirgin olmasına neden olmuş, kısıtlamalar başgöstermiş, ancak bu aşamada da devreye basın-yayın faaliyetleri girmiştir. Başta Abdürreşit İbrahim olmak üzere, fikirlerini bu kez gazete, risale, makale, kitap olarak yaymaya devam etmişlerdir. Kapalı mekânlarda küçük topluluklara dikkat çekmeden hitap ederek uyanmayı öğretmiş bakmayı değil, görebilmeyi vurgulamışlardır. Rus yönetiminde ihtilaller, ayaklanmalar, harp yenilgileri ve yönetsel değişiklikler yaşandıkça, bu iniş çıkışlar halklara, özellikle Müslümanlara yönelik baskı ve kısıtlamalar şekline bürünmüştür. Hayati tehdit unsurlarını gören bir kısım aydın, ülkeyi terketmiştir. Hatta yine Abdürreşit İbrahim örneğinde olduğu gibi, aydınların göçe teşvik ettikleri halk grupları olmuştur. Öngörülü İdil-Ural aydınlarının misal İstanbul'da üretkenliklerini devam ettirmeleri, Türkçülük örneğinde olduğu gibi yeni kavramlara yoğunlaşarak aktif fikri yaşamlarını sürdürmeleri, takdire şayandır.

Çalışmamızda Rusya Müslümanları liderlerinden Abdürreşit İbrahim, Rusya kökenli ceditçi hareket içindeki duruşu ve bilhassa diğer aydınlardan farklı olan yönleri ile ortaya konmaya çalışılmıştır. Günümüzde, akademik platformlarda onun şahsiyetini ve

fikirlerini nitelendiren araştırmacıların tanımlamaları çeşitlidir. Her araştırmacının Abdürreşit İbrahim'i farklıdır. Biz, bu konulardaki fikri teatileri sempozyumlarda dikkatli olarak takip etmekten mutluluk duyuyoruz. Net gerçeklikleri ise hususiyetle vurgulayarak, çalışmamızın uzun hazırlık döneminin özetini kalemimize yansıtmaya gayret ettik. Abdürreşit İbrahim, Rusya topraklarında hak mücadelesi yaparken, Rus ve İngiliz sömürge karşıtlığını de içeren geniş anlamda bir siyasi bakışa sahiptir. O, toplumsal gelişim, haklarının ayırdına varabilen bir toplum, kenetlenmeyi sağlayabilecek bir İslam birliği anlayışı ve yaşanılan topraklarda “ben de varım” diyebilme cesaretinin mimarıdır. Devamında, bu fikirlerin siyasi platformda temsili, 1905 Rus ihtilalinin verdiği özgürlük umudu ile partileşmek, belki de muhtemel bir yönetsel özgürlüğe gidebilmek arzusu gibi fikirleri ortaya atan, buna samimiyetle inanan, olması için çaba sarfeden proje insanıdır. Ancak, süreç içinde kendisi ile birlikte hareket eden diğer aydınların konulara yaklaşımları, halk desteğinin hangi oranda gerçekleştiği, geniş Rusya coğrafyasında dağınık şekilde yaşayan soydaşların iletişim problemleri, birlik olma yolunda kopuk kalma, organize olamama gibi dinamikler de tarafımızdan hususiyetle incelenmiştir. Biz çalışmamızda Abdürreşit İbrahim'in düşünce dünyasını ele alırken, ağırlık olarak fikirlerini, ideallerini eksiksiz yansıtmaya çalıştık. Devamında bunların uygulamada bulduğu destekleri ve gerçekleştiği noktaları vererek ilerledik.

Abdürreşit İbrahim, Rusya Müslümanları ve geniş manada İslam birliği inancında, ölünceye kadar vazgeçmediği siyasi davasının aktivist organizatörü olmuştur. Çalışmamızda ayrıca onun Rusya topraklarında gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleri kadar, Osmanlı Devleti, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti ve Japonya ile ilgili yıllarına da geniş yer vermek lüzumu doğmuştur. Abdürreşit İbrahim'i çözümseyebilmek için bu tarihsel sentezi anlayabilmek önemlidir. Zira, Rusya Türkleri-Müslümanları milli uyanış davasına Abdürreşit İbrahim tarafından ortaya konan çareler, kendisinin öngörülleri ile sınırların dışına çıkmış, uluslararası bir kimliğe doğru geçiş yaşamış ve dünya üzerindeki önemli bazı siyasal olaylarla içiçe geçmiştir. Amacından sapmayan Abdürreşit İbrahim farklı çarelere ve farklı coğrafyalara yönelerek yürümeye devam etmiştir.

Biz, onu ele alırken kullanmakta olduğumuz “İslamî birleştiricilik” vurgusunu, bölgedeki halkın ortak paydası olan bir terim olarak ortaya koyduk. Dolayısıyla bu hususlardaki anlatımları, bölgedeki Müslümanlık felsefesini veya Müslümanlık esaslarını ele alan bir araştırma şeklinde algılamamak gerekir.. Bizi burada alakadar eden “din” kavramı, sosyal hayata ve yenileşmeye yansıması açısından birleştirici bir iç

dinamik kimliğindedir. Çalışmamızda Müslümanlığın, yaşam tarzı ve sosyal olgular ile bütüneşen bazı anlayışları, dini kaidelere atıflarla mukayese edilmiştir. Buradaki atıflarda Abdürreşit İbrahim'in bakış açısı, fikirleri, kararları ve birlikte hareket ettiği kişiler ve onların amaçları sorgulanmıştır.

Rusya Türkleri-Müslümanları arasındaki yenilikçi hareket, pek çok alanda gerçekleşmiş ve bölgeyi oldukça ileri bir sosyo-kültürel seviyeye taşımıştır ancak bu kalkışmanın siyasi yönlerinden faydalanmak kısmında başta Bolşevik etmeninin frenleyici gücü olmak üzere, var olan pek çok engel ile başa çıkılamamıştır. Abdürreşit İbrahim'in hayatı, işte bu dönemde yaşanmış bir tecessüs ve intibah hikâyesidir. Onu anlatan çalışmaları hazırlarken taşıdığımız düşünce, Abdürreşit İbrahim'in Düşünce Dünyasının olduğu kadar, fevkalade gayretlerinin Rusya Müslümanları açısından değerinin ve uluslararası siyasetinin hak ettiği şekilde tanınması ve özümsemişi arzusudur.

A- Kaynaklar, Araştırmalar, Yöntem

Araştırmanın Amacı, Yöntemi ve Sınırları, Kaynakların Çeşitliliği ve Günümüzdeki Durumu

Araştırmamızda, 1857-1944 yılları arasında yaşamış olan, Rusya Türklerinden Abdürreşit İbrahim'in düşünce dünyası ve gelişimi ele alınmıştır. Abdürreşit İbrahim'i incelerken XIX. ve XX. yüzyılların İdil-Ural Müslümanlarının içtimaî ve fikrî tarihi, başlangıç noktamız olmuştur.

Abdürreşit İbrahim, özellikle 1905 Rus Devrimi döneminde fikir dünyasının “olgun” olarak tabir edebileceğimiz dönemine adım atmıştır. Siyasi platformda varlık göstermesi, çalışmamızda dönemin Rus Hükümetini ve ülkede yaşanan çalkantıları incelememizi zorunlu kılmıştır. Faaliyetlerini uluslararası boyuta taşınması ile de araştırmamızın sınırları Osmanlı Devleti, Japonya, seyahatine mesnet teşkil eden Müslüman topraklar, cephesinde bulunduğu savaşlar, Devlet görevlisi olarak gitmiş olduğu Avrupa ülkeleri gibi geniş bir mecraya ulaşmıştır.

Uzun süren SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) dönemi (1917-1991), Rusya'da yaşanmış olan tarihi adeta reddetmiştir. Sosyal tecritle birlikte, tarihi konular ve onlara ait dökümanlar da sessizliğe bürünmüştür. Dışa kapalı geçen yıllar boyunca, sosyal sahada bir iletişim mümkün olmadığı gibi, dünyaca ünlü Rus arşivlerine bilgi ve belge konusunda yaklaşabilme imkânı bulunmamıştır. 1991'den sonra suskunluk dönemi bitmiş, her konuda olduğu gibi, Ceditçilik Hareketi hususunda da araştırmalar, yeni belgelere ulaşabilme heyecanı ve buna bağlı çalışmalar hız kazanmıştır. Abdürreşit İbrahim hakkında araştırma yaparken, Rus, Japon, Osmanlı arşivlerinin önem arz ettiğini biliyorduk, ancak süreç ilerledikçe konunun uluslararası platformda da araştırıldığını, Amerikan, Alman ve Fransız akademisyen ve yazarların konu ile alakalı kaynaklar ekseninde çalışmalarda bulunduklarını gördük.

Araştırma konumuzun dönemsel konjonktür gereği birden fazla ülke ve birden fazla siyasi düşünce ekseninde dönmüş olması, işimizi hassas bir noktaya taşımıştır. Abdürreşit İbrahim'in bazı duruş ve manevralarını tartışmaya açarken, o kararlara neden olan hal ve şartları çok iyi kavramak gerektiğini düşündük ve farklı etmenleri de göz ardı etmeden sentezlemeye önem verdik. Kaldı ki Abdürreşit İbrahim'in yaşadığı dönem, Dünya Tarihi'nin en hareketli olaylarını içeren oldukça çetin bir zaman dilimidir. Bugün Abdürreşit İbrahim'in biyografisi, yaşadığı ülkelerin araştırmaları ve

diğer ülkelerde yapılmış olan çalışmaların bilgi ve belgeleriyle silsile teşkil eder şekilde birleştirilerek ve günümüzün elektronik ortam katkılarının hızı ile desteklenerek ortaya çıkmıştır ancak bu yeterli değildir. Abdürreşit İbrahim'in hareketli yaşamı düşünüldüğü zaman, somut ve kesin tarihsel olayların dışında bizi şaşırtacak daha çok fazla yönü olabileceğini tahmin ediyoruz.

Abdürreşit İbrahim ile alakalı çalışmalarımızın bir noktasında, 2017 Mayıs ayında Kazan İnnovative Üniversitesi Sayın Rektörü'nün daveti ile Kazan'da bulunduk. Bu seyahat esnasında, Mercani Tarih Enstitüsü'nde Abdürreşid İbrahim'i anlatan bir aile konuşması gerçekleştirdik. Tarihsel bir kimliği tanımaya çalışırken, aslında o kişi hakkındaki en önemli ipuçları ailededir, düşüncesindeyiz. Ailesi ile ilişkileri, söylemleri, yetiştirdiği çocukları, yaşam tarzları aslında en büyük kitaptır. Bu nedenle, aile adına yapılmakta olan her faaliyeti ve özel anlatıyı önemsiyoruz, taşıdığı katkıya inanıyoruz.

Aynı zamanda, onun kızları Fevziye ve Kadriye Abdürreşit'in yaşam tarzları ve örnek şahsiyetleri hakkında sunumlarımız oldu. Kazan İnnovative Üniversitesi pedagoji bölümünde genç öğretmen adaylarına Abdürreşid İbrahim'in görüşlerini ve kızlarının vasiyetlerini ilettik. Güçlü kadın olmayı, İslam anlayışı içinde kadının değerli yönünü, üreten, meslek sahibi olan, yetiştirdiği çocuklarla toplumu medeniyete taşıyan kadın tanımını anlattık. Rusya'da Kazan İnnovative Üniversitesi'ne görüşmelerimiz devam ederken, bazı akademisyenler, neden senelerce ailemizin sessiz kaldığı sorusunu iletiler. Bu bana göre hem bir merak, hem de “kırgınlık” tı. O zaman kendimizi bir elçi gibi hissettik. Şunu söylemek istedik: Öncelikle, siyasi yapı gereği SSCB döneminde Rusya'ya bu seyahatler serbest değildi. Hakkında bu denli söylem olan bir ailenin, anılan dönemde rahat seyahat etmesi ve istişarelerde bulunması mümkün değildi. İkincisi, bu aile, her zaman boynu bükük bir aile oldu. Parçalandı, koptu, yıllar boyu Abdürreşit İbrahim'in yolunu gözledi. Çektikleri maddi ve manevi sıkıntılar, katlanması çok zor deneyimlere neden oldu. Her birinin tek tek kurmaya çalıştığı hayat, sabır örneği teşkil etti. Ama yılmadılar. Çünkü Abdürreşit İbrahim soydaşları için bir ömrü tüketirken, geride kalan eş ve çocukları da, bu meşakkatli ve acı dönemin kendisine özgü çilesine katlanarak yaşamak zorunda olduklarını anlamışlardı, bu da onların misyonuydu ve yaşarken bunu fazlası ile yerine getirdiler.

Hâlihazırda Genel Türk Tarih'i bölümünde icra etmekte olduğumuz yüksek lisans çalışmalarımızın akademik yaklaşımı doğrultusunda, Eylül 2017 tarihinde Tataristan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Sh. Mercani Tarih Enstitüsü'nden bir davet aldık.. “Orta

İdil ve Ural Halklarının Tarihi Kaderi” konulu çalıştay, V. Tüm Rusya İlmi Forumu olarak düzenlenmiş olup, sunduğumuz bildirinin başlığı “Milletlerin Kesişme Noktası: İdil Ural Halklarının Tarihi Kaderinin, Aydınlar Kesimi Açısından İncelenmesine Bir Örnek: Abdürreşit İbrahim, Ailesi ve Vatan Hasreti” başlığını taşımıştır. Bilahare, sunumların yayınlandığı akademik kitapta yer almaya değer bulunarak yayınlanmıştır. Ayrıca, yine aynı Tarih Enstitüsü’nün talebi üzerine hazırlamış olduğumuz “ İslamiyet ve Kadın Hakları: Abdürreşid İbrahim ve Kızlarının Yaşanmış Örneklerine Göre Bir Değerlendirme” başlıklı bildirimiz, yakın zamanda baskıya girecek üniversite yayınında yer alacaktır.

Ziyaretimiz sırasında Rusya’nın ikinci büyük kütüphanesi olan Kazan Üniversitesi Kütüphanesi’nin hatırı sayılır arşivine özel bir izinle girebilme ve bilgi alabilme şansımız oldu. Burada, başta Abdürreşit İbrahim olmak üzere 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başının önemli şahsiyet ve olaylarını içeren belgeler hâlâ mevcuttur. Hususiyetle Abdürreşit İbrahim, onun aile üyeleri ve birlikte çalıştığı kişiler esas alınarak yapılacak geniş kapsamlı araştırmalar mümkün olacaktır. Kazan’da bulunduğumuz dönemlerde ikili görüşmelerimiz de adeta birer hazinedir. Bu arada, sadece Kazan’dan değil, Özbekistan’dan da çok sayıda belge, Abdürreşit İbrahim’in torunu sıfatını taşımamız dolayısı ile memnuniyetlerini ifade etmek isteyen soydaşlarımız tarafından gönderilmektedir. Aile mensubu olmamızdan dolayı çok özel bir misafirperverlikle bizi ağırlayan Tatarlar, bildikleri detayları, kaynakları, kişileri bizlere aktarabilme arsusundadır. Bunların ardında iz sürmek gerekir. Öte yandan yaşadığı tüm ülkelerdeki yazılarının siyasi dergilerden toplanıp çevrimyazılarının yapılması da büyük hizmet olur kanaatindeyiz. Türkçe bilen akademisyenlerin tarafımıza tercümeler gönderilmeye başlanmış olması sevindirici olmuştur. Abdürreşit İbrahim’in Rusya’da mevcut, bilinen ancak henüz ele alınmamış yazılarının var olduğunu bilmemiz önemlidir. Bir sonraki aşamada bu hususta çalışmayı düşünmekteyiz. Hiç şüphesiz bugüne dek yapılan tüm değerli çalışmaların yanında bizim çalışmamız, henüz çevrimi yapılmamış bir belgeye ulaşabilmek veya var olan yazıların fihrist şeklinde bir çalışma ile tek kaynaktan toplanabilme katkısının arzusudur. Bir külliyyatın varlığı hiç şüphesiz Türk Tarih araştırmacılığının oldukça önemli bir dönemine derin katkı sağlayacak mahiyette olacaktır. Bu hususta, konusunda uzman tüm araştırmacılarla paylaşımda bulunmak ise bize Abdürreşit İbrahim’in anısına ithafen büyük onur verecektir. Muhakkak ki yüksek lisans eğitimimizin amacına en uygun hedefi bu olacaktır. Özellikle Rusya’da bu konudaki tüm dijital ve arşivsel kayıtların incelenmek üzere bize açılmış olması ve

kaynaklar üzerinde yapılacak çalışmalarda her türlü kolaylığın gösterileceğinin ifade edilmesi bizi umutlandırmaktadır.

Çalışmamızda Abdürreşit İbrahim'in, sadece kendisine dert edindiği Rusya Müslümanlarının davaları değil, Osmanlı Devleti ve Japonya Devleti ilişkileri de değerlendirilmiştir. Zira bu başlıkların her biri, onun aktivist hareketlerinin nedenlerini kendi içinde cevaplayan konulardır.

Abdürreşit İbrahim, Rusya Müslümanları ekseninde inandığı davasında yapmış olduğu çalışmaları ile çok renkli ve çok aktif bir kişilik olması hasebiyle fazla sayıda “ilk”i gerçekleştirmiş olmanın dışında, yoğun fiili ve fikri hayat yaşamıştır. Araştırmaları özellikle Abdürreşit İbrahim üzerine olan akademisyenlerin hepsi, onu kendi uzmanlık alanları dâhilinde tanımlamışlardır. Sayın Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu ile birlikte Abdürreşit İbrahim'in Sırat-ı Müstakim'de çıkan yazılarının günümüz Türkçesinde okunması, keza İsmail Bey Gaspıralı ile aralarındaki duruş farklılıklarının incelenmesi, Rusya'da Tatar toplumunun önderliğindeki Ceditçi Hareket, hülasa çalışmamızın tüm ana hatları, gerçekleştirilmiştir.

Japonya'da özel çalışmaları olan, özellikle Uzak Doğu Tatar diasporası ve Abdürreşit İbrahim'in Japonya ile ilgili yılları hususunda bilgi sahibi ve Japon diline hâkimiyeti olan Sayın Hocamız Profesör Dr. Ali Merthan Dünder, yine özel belgeler ile Abdürreşit İbrahim'in Türk Vatandaşlığı sürecini çalışmış olan Sayın Prof Dr. Caner Arabacı'nın kazandırdığı bilgiler önemlidir. Bu resmi kaynaklar, araştırma yapan herkese ışık olmuştur. Keza yaşamı, Sayın Doç Dr. İsmail Türkoğlu'nun özellikle biyografisi üzerine yoğunlaşmış çalışmaları ile yön bulmuştur. 1986'da İstanbul'daki aile evinde Sayın Türkoğlu ile tanışma fırsatımız olmuştur. Sayın Türkoğlu'nun Abdürreşid İbrahim'in kızı Sabahat Baltay ile bir araya gelerek yapmış olduğu görüşmeler hala hafızamızdadır. Kendisi yine aynı şekilde, Abdürreşid İbrahim'in ikinci eşi Ayan Hanım hakkında yoğun bilgiye sahip Gülsen Arul ile Edirne'de biraraya gelmiştir. Bu görüşmelerden yıllar sonra bu defa akademik bir platformda Sayın Türkoğlu ile buluşmuş olmak bizi mutlu etmiştir.

Sayın Prof. Dr. Nadir Devlet, Sayın Prof.Dr. Ahmet Kanlıdere, Sayın Prof. Dr. İbrahim Maraş, Sayın Prof. Dr. Caner Arabacı, Sayın Prof. Dr. Selçuk Esenbel ve Sayın Prof. Dr. Nadir Özbek, Sayın Doç Dr. Alper Alp 'in konu ile alakalı tüm eserleri tarafımızdan incelenmiştir. Ayrıca, Abdürreşit İbrahim hakkında düzenlenmiş olan ve bizzat katılmış olduğumuz sempozyumlarda sunulmuş olan tüm bildiriler, Abdürreşit İbrahim'in

dönemindeki diğer şahsiyetlerin biyografi ve faaliyetleri, tarafımızca gerçekleştirilen uzun bir inceleme döneminin alt yapısını oluşturmuştur.

Prof Dr. Serge A. Zenkovsky'in "Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık", Prof. Dr. Nadir Devlet'in "Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi-1905/1917", Doç. Dr. İsmail Türkoğlu'nun "Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim", Abdullah Battal Taymas'ın "Rus İhtilalinden Hatıralar", Prof. Dr. Ali Merthan Dünder'in "Panİslamizm'den Büyük Asyacılığa", Alexandre Benningsen-Chantal QuelQuejay'ın "Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları", Doç. Dr. Necip Hablemitoğlu'nun "Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri", Prof Dr. İbrahim Maraş'ın "Türk Dünyasında Dini yenileşme", İhsan İlgar'ın "Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi" eserleri, çalışmamız sırasında sık başvurduğumuz çok sayıda kaynağın başlıcalarıdır.

Zaman zaman karşımıza çıkan eleştiriler de hassasiyetle gözden geçirilmiştir. Araştırmacıların olumlu veya eleştirel de olsa, kendi yorumlarını kattıkları bir bakış açısı mevcut olduğu anda bize düşen, dikkatle okuyarak sentezlemek olmuştur. Tarihsel olayların ortaya konmasında kaynağın doğru kaynak olup olmadığı, daha sonra gerçekten yaşanmış bir olay olup olmadığı, devamında, yansıtıldığı biçim bizim için önemli olmuştur. Son olarak da bulunduğu ortama ait hal ve şartlar, mecburi olarak gelmiş noktalar tarafımızca ele alınmıştır. Burada amacımız, konuların ardında yatan gerçek sebepleri anlayabilmek olmuştur.

Doğal olarak, en önemli kaynaklarımız, öncelikle kendi cümlelerini taşıyan kaleminin sesidir. Âlem-i İslâm külliyyatı, Tercüme-i Halim başlıklı günlüğü, yüzlerce makalesi, çıkarmış olduğu sayısız gazete ve derginin içindeki yazıları, Sırat-ı Müstakim (bir dönem Sebilürreşad), Ülfet, Tearüf-i Müslümin, İslam Dünyası, kendi çıkardığı yayınların dışında yazar olarak iştirak ettiği diğer yayınlar, risaleler ve konuşma metinleri, herbiri ayrı öneme haiz ve incelemeye değer içerik taşımıştır ve incelenmiştir.

Ayrıca çalışmamızda "tarafsızlık", bilhassa dikkat ettiğimiz husus olmuştur. Onaylanmış bilgiler ve bilimsel içerikler hususiyetle seçilmiştir. Geniş bir alanda araştırma yapma mecburiyeti, zaman anlamında bizi normalden daha uzun süren bir hazırlığa yöneltmiştir. Konu ile ilgili gerçekleştirilmiş olan İdil-Ural çıkış noktalı çok sayıda sempozyum, bize yol göstermiştir. İlgili alanda mevcut az sayıda kitabın önemli içerikleri, çalışmamızın ana omurgasını çizmemize yardımcı olmuştur. Devamında, konu ile alakalı sayısız makale listelenmiş, Alman, Rus, Japon akademisyenlerin

alışmaları taranmış, değişik fikirler dikkatle okunarak, kendi çıkarımlarımız doğrultusunda yazma cihetine gidilmiş, tali kaynaklardan yararlanılmış, örneğin Mehmet Akif Ersoy ile ilgili kaynaklar taranarak, içlerinden Abdürreşit İbrahim'e dair hususlar irdelenmiş ve gerekli alt yapı çalışmaları oluşturulmuştur. Ayrıca, katılmış olduğumuz Abdürreşit İbrahim konulu sempozyumlarda çok sayıda akademisyen ile tanışma ve konu ile ilgili doğrudan bilgi alışverişinde bulunabilme ortamı yakalamış olmamız, bu çalışmamız sırasında bizim en büyük şansımız olmuştur.

Abdürreşit İbrahim'in dini yönü ağır basan bir şahsiyet olması nedeni ile çalışmamızı doğru ifade edebilmek için, hassasiyet gösterdik ve siyaset ve din konusundaki görüşlerini bu nedenle ayrı başlıklar altında ifade etmeyi tercih ettik. Onun dini algılama noktasının, siyasi faaliyetleri ile hangi noktalarda buluşmakta olduğu, ayrılmaz bir bütündür. Ancak hareket noktamız doğrudan İslam dinini incelemek değildir. Bu nedenle Abdürreşit İbrahim açısından İslam dünyasının birleştirici gücü ayrı, İslam toplumlarındaki ve dini yorumlardaki yenileşme ve buna bağlı siyasi varlık gösterme eksenleri ayrı tasnif edilmiştir.

B- Abdürreşit İbrahim'in Doğduğu Çağda Rusya ve Türkiye'nin Siyasi, İktisadi ve Düşünce Hayatı Bakımından Durumu:

Ruslar'ın 16. yüzyıldan başlayarak İkinci Dünya Savaşına kadar dört asır boyunca topraklarını başka uluslar aleyhine genişletmiş olmalarından dolayı, Çarlık Rusyası'nın etnik yapısı bugünkü Rusya Federasyonu'na benzemektedir. Dolayısıyla Rusya'nın yapısı, Osmanlı gibi çok uluslu bir imparatorluğa dönüşmüştür. Bu azınlık toplumlarının içinde yer alan Türk boyları genel olarak Tatar, Başkurt, Çuvaş, Kırım Tatarı, Azeri, Nogay, Karaçay-Balkar, Kumuk, Türkmen, Kazak, Kırgız, Özbek, Karakalpak gibi kısımlara ayrılıyordu. Geniş Rusya coğrafyasında yer alan Türk soyluların birbirinden oldukça uzak ve dağınık olarak yaşadıkları düşünüldüğü zaman, İdil-Ural Bölgesi dışında Kırım, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan, Bozkır ve Türkistan eyaletleri olarak bölgesel bir gruplandırmaya gitmek doğru olacaktır.

Rus-Tatar ilişkisinde en büyük dönemeç, Rusların 1552'de Kazan Hanlığı'nı işgal etmeleri ile yaşanır. Artık yeni bir süreç başlamış ve Tatarlar, siyasi bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Bu dönem iki yüz seneden fazla süreceği gibi, ağır baskılar ile örülecektir. Hristiyanlaştırma ağırlıklı bu baskı, aslında beklenildiği gibi dağıtıcı değil birleştirici bir etki göstermiş ve XVI. ve XVII. yüzyıllarda onları direnişe doğru götürürken, bu direniş pasif olarak başlamış ve İslamiyet'e daha sıkı sarılmaya yöneltmek şeklinde kendisini göstermiştir.¹

Tatar adını taşıyan Türk boylarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1-İdil-Ural Tatarları: Kendi içlerinde Kazan Tatarları, Mişer Tatarları, Kasım Tatarları, Kreşin Tatarları ve Tipter Tatarları olarak gruplara ayrılırlar.

2-Astrahan Tatarları

3-Sibirya Tatarları

4-Kırım Tatarları

5-Litvanya ve Polonya Tatarları

Erken dönemde Hristiyan bir imparatorluğun tebaası durumuna düşen Tatarların durumu sarsıcı olmuştur. Askerî ve siyasal yapılarına müdahaleler, din ve kültürlerine de sirayet etmiş, üstelik şehir merkezinden kırsal alanaa sürülmeleri, basit ve eğitime muhtaç yıllar

¹Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, Türkler, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.

geçirmelerine neden olmuştur. Geri kalan toplum, ürkek, pasif ve kırgın bir hayat sürdürmüştür.

Avusturyalı diplomat ve seyyah Sigmund von Herberstein, bölge üzerinde XVI. Yüzyılın ilk yarısında araştırma yaparken şu hususun altını ehemmiyetle çizer. Ona göre Tatarlar, diğerlerinden daha medenî bir hayat sürmektedir. Toprağı işlerler, evlerde yaşarlar, ticaret yaparlar ancak nadiren savaşır. Orta İdil’de anlatılan bu İslam medeniyeti, Kazan hanlığı onlara, İdil Bulgarları ve Altın Orda’nın gelenek mirasçıları olarak özel bir konuma sahip olmuşlardır. Sosyal hiyerarşinin diğer kategorisini Tatar tüccarları oluşturmuştur. İdil-Ural Bölgesi ticaret yollarının kesişme noktasında bulunduğundan, Tatarlar arasında güçlü bir tüccar grubu daima varlığını hissettirmiştir. Öte yandan, Rusya coğrafyasında yer alan diğer Türk soylular da, Kırım, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan, Bozkır ve Türkistan eyaletlerinde, pasif ve çağın gerisinde tabir edilebilecek yaşantılarını, her biri kendi bölgelerine özgü özelliklerle yaşamaya devam etmekteydiler. Gerek sosyal hayatlarında ve gerekse eğitimde, verimsiz ve çağdaş fikirlerden bîhaber bir dönem yaşıyorlardı. Rus baskısının etkisi kadar, onların kaderlerine razı olmaları da, durumlarını zorlaştıran diğer bir etmen olmuştur.

1552-1764 yılları arasındaki dönem, Tatar ve Rus ilişkisinde “eritilme önemi” olarak adlandırılır. Halkın çoğunun Müslüman Tatar olması sebebiyle, Volga ve Ural sahalarına Rusların yapmakta oldukları yayılmalar kültürel ayrılıklara yol açmış ve devamında “hristiyanlığı yayma” politikası ortaya çıkmıştır. 1555’te, Hristiyan olmayan Tatarların şehirde yaşaması yasaklanmış ve şehirdeki camiler kapatılmış veya tahrip edilmiştir.² Hristiyanlaştırma siyasetinin üç hükümdar yani Büyük Petro (1682-1725), İmparatoriçe Anne (1730-1740) ve İmparatoriçe Elizabeth (1741-1761) zamanları devam etmiş olduğu görülmektedir. XVIII. Yüzyılın sonlarına kadar devam eden baskının arkasından 1764-1860 İşbirliği-Dinsel Hoşgörü Dönemi gelir. Bu devlet siyaseti, oldukça farklı bir dönemin başlangıcıdır: II. Katerina (1762-1796), Tatarların bir Dinî İdare kurmalarına müsaade etmiştir. Bu durum, Tatarlar için çok sınırlı bir iç otonominin başlangıcı sayılabilir.³ Mahkeme-i Şer’iyye-i Orenburgiye⁴ adlı bu oluşum, bir Müslüman Dini İdaresidir ve bir müftü ile üç kadıdan oluşan bir kurul şeklinde düşünülmüştür. Başta bulunacak müftü, Rus çarı gözetiminde tayin edilecektir. Dini İdare’nin görevi,

²Serge A. Zenkovsky, Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, İstanbul, 1983, s.13

³Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, Türkler, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.

⁴Orenburg Şer’i Mahkemesi: II.Katherina’nın Müslüman ahaliyi kazanmak için 1788’de bir fetva ile kuruluşunu ilan ettiği birimdir.Müslümanlar, bu kararlara yüce ferman (fetva) yaklaşımı ile değer vermişlerdir. Abdürreşit İbrahim önce bu mahkemenin azası, daha sonra reisi olmuştur.

Müslüman din adamlarının eğitimi, tayini, medreselerin yönetimi, evlenme, miras, boşanma ve benzeri konulardır. İlk Müftü, Muhammedyara Sultanov'dur.

Dinî muhtariyet, bu dönemde tek değişim değildir, 1792 yılında Rusya, Tatarlara geniş ticari haklar da tanımıştır. Devam eden yıllarda önemi görülecek olan ticari güç, Tatarların, Rusya ile Orta Asya arasında cereyan eden ticari hayatta aracı rolü üstlenmeleri ile başlamıştır. Bu durum onların güçlenme dönemlerinin başlangıcıdır. Ticari başarı, gücü, siyaset sahasındaki girişimlerin alt yapısını oluşturacaktır. Tatar tüccarları sayesinde, Tatar gençleri Orta Asya medreselerine yönelmişler, her ne kadar skolastik⁵ mahiyette olsalar da bu medreseler Tatar benliğini belirli bir oranda birleştirmeyi sağlamıştır. İdil-Ural bölgesinin okuma-yazma oranının biraz harekete geçtiği, hatta ilk defa belirli bir aydın kesimin kendisini hissettirmeye başladığı söylenebilir.

1830'da Çar hükümetinin programına esas teşkil eden Ortodoksluk ve nasyonalizm⁶, kendisi ile birlikte büyüyen Tatar milli şuuru ile karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Türkiyesi ile sıcak ilişkiler, deniz ticareti ile birleşen yollar ve Osmanlının "halife" Sultan'ı, konuyu karmaşık bir hale getirmektedir. Varsayımlar üzerine düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılda Hristiyan misyonerlerin faaliyetlerinin artması ve Hristiyanlığın ifadesi olan temel kitapların yerel dile çevrilerek yayınlanması, Müslüman ulemanın da aynı şekilde harekete geçme kararına sebep olmuştur. Müslüman fikrî hayatında başlayan bu canlılık neticesinde daha önce Hristiyanlığı kabul etmiş Kreşin Tatarlarından bazıları tekrar Müslümanlığa dönmüştür. Yine aynı dönemde İslamiyet, özellikle Türk kökenli kavimler başta olmak üzere, Fin kökenli kavimlerde dahi yayılma sürecine girmiştir.

1860-1905 yılları arası, rekabet dönemi olarak tabir edebileceğimiz bir anlayışla şekillenir. Rusya Müslümanları (bilhassa İdil-Ural Bölgesi Tatarları) arasında başladığı hissedilen bu hareketlilik, Rus Çarlığı tarafında değişik bir strateji ile karşılanmıştır. Hükümet, geleneksel Tatar eğitim müesseselerine baskı, değiştirme, müdahale, korkutma gibi bir yaklaşım izlememiştir. Aksine, izlediği yöntem, onları Ortaçağ'ın karanlıklarında bırakmak ve bu şekilde silikleştirme, buna karşılık, geniş topraklarında yaşamakta olan ve Rus olmayan diğer halklar arasında Hristiyanlığı ve modern eğitimi yayma maksadı ile onlara gereken her yardımı yapma ve aktif olarak destekleme

⁵ Akıl yürüterek değil bilineni nakil tekrarlama metodu.

⁶Pravoslavie i narodnost

stratejisidir. Bu doğrultuda dinî eğitimi arttırmak ve eğitim seviyesini yükseltmek için Nikolay İvanoviç İlminski (1822-1891) harekete geçer. İlminski, Müslüman Tatarları Hristiyan dinine döndürme çabalarının artık faydasız olduğunu anlamıştır. Onlarla bu yönde uğraşmanın değil, Rus olmayan fakat yüzeysel bir şekilde Ortodoks Hristiyan olan halkları kendi taraflarında tutmaya ve İslam'ın hiç olmazsa onların arasında yayılmasını engellemeye öncelik vermiştir. Rus yöneticilere ve İlminski'ye göre, Orenburg Müslüman Konseyi'nin oluşumu yanlış bir karardır. Dile getirilmese de, Müslümanların giderek yayılmasından ve güçlenmesinden II. Katerina'nın sorumlu görüldüğü muhakkaktır. Ancak geri dönüş yoktur ve Çariçe, onların dinî idare etrafında bir örgüt içinde bulunabilmelerine bir kez olanak tanımıştır. İlminski müesseseyi bu açıdan riskli görmektedir ve etkisini yok edebilecek fikirler etrafında çalışmaya başlar. İlminski'nin diğer manevrası, kurulun 1884'te müftüsü seçilirken bu seçime müdahale etmek ve önem arzeden bu makama, inisiyatif kullanma yeteneği olmayan kişilerden yönetici seçilmesini sağlamaya çalışmak olmuştur. Amacı, yöneticinin etki altında kalabilecek tabiatı olmasıdır. Müslümanların birlikte güç oluşturmalarına yol açabilecek tüm seçeneklerin önünü kapatmak, kültürel ve siyasi haklar şuurunun uyanmasına engel olmak, ortak bir dil başta olmak üzere, aralarında kenetlenmeyi sağlayacak bütün unsurları bertaraf etmek, İlminski'nin hedefidir.

Tatar sorunuyla uğraşmada Rus yönetiminin devlet idaresinde izlediği genel politika, Rus olmayan unsurların bertaraf olması yönündedir. Rus dilinin yaygınlaştırılması, onlara göre Tatarları ve Rus olmayan diğer tüm unsurları eriterek silikleştirecektir. Müslüman mekteplerine 1870 yılında zorunlu ders olarak Rus dili konur ve dönemin en önemli devlet politikası olarak uygulanmaya başlar. İzlenen bu siyasi yaklaşımın köklerinde, 1850'lerde Kırım Savaşı yenilgisinden sonra uyanan Rus milliyetçiliği vardır. Milliyetçi akım, Rus olmayan unsurların Ruslaştırılmasını hedefleyen bir söylem içine girerek Rus dili kadar Hristiyanlığın da yayılması gerektiği konusunda fikir beyan eder. Bu, Rus olmayan unsurların asimile edilmesi anlamındadır.⁷

Çarlık rejiminin dinî ve iktisadî baskıları ile Ortodokslastırma hareketi, Tatar reform hareketinin doğuşunu hızlandırmıştır, hatta kıvılcımdır. Dinî ıslah fikirlerinin öncülerinden Rızaeddin b. Fahreddin⁸ bu dönemde, misyonerlerin açıp yaygınlaştırdığı kütüphane, yetimhane, mektep gibi kuruluşlarda olduğu gibi, Müslümanlar açısından da

⁷Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, Türkler, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.

⁸Rızaeddin Fahreddin (1859-1936) : Rusya Türkleri içindeki en büyük din bilimcidir. Ölümüne kadar İç Rusya ve Sibirya da müftülük yapmıştır. Eserleri vardır. Abdürreşit İbrahim ile olan yazışmaları halen UFA'da devlet kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

benzer modeller yürütülerek, organizasyon gücünün ve kenetlenmenin sağlanabileceğini savunmuştur. 1804'te Kazan Tatarlarının merkezi olan Kazan şehrinde kurulmuş olan üniversite, hem varlığı hem de bilhassa çok güçlü bir Şarkiyat Bölümüne sahip oluşu açısından Tatar Ceditçilerini etkiler pozisyona gelmiştir.

Bu ortamda Tatarlar başta eğitim olmak üzere, teknoloji ve ticarete de evrilirken, öte yandan geleneksel toplum özelliklerine hassas bir bağlılık göstererek devam ettirme yolunu seçmişlerdir. Bahsedilen dönemde ulema zümresi, Tatarlar arasındaki en etkili toplumsal güçtür. Din ve eğitim işlerinin idaresi onların elindedir. Maaşlarını Rusya'nın İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan Dinî İdare'den (Sobranie) almışlar, hükümetle Müslümanlar arasında aracı olan bir zümre olarak, Müslümanların kültürel ve sair toplumsal gereksinimlerini Rus yetkililerine iletme görevini üstlenmişlerdir.

Nihayetinde Tatarlar açısından, elverişsiz dönemlerin başlangıcı, Orta Asya'nın Ruslar tarafından işgal edilmesinin ortaya çıkarmış olduğu sonuçlardır. Tatarlar ilk olarak Rusya ile Orta Asya arasındaki iletişimi ve aynı zamanda ticari aracılık konumunu kaybederler, çünkü Ruslar artık Türkistan ile doğrudan ticarî ilişkilere girmeyi tercih etmişlerdir. Hazar-ötesi (1899) ve Orenburg-Taşkent (1906) demiryolu hatlarının inşası ikinci olumsuz gelişme olarak Tatarların aleyhinde bir durum yaratmıştır. Tatarlar, transit merkezi iken bu gücü de yitirmişlerdir.

Abdürreşit İbrahim'in yaşadığı çağda Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, 34. Sultan olarak II. Abdülhamit hüküm sürmekteydi. 1876-1909 yılları arasında 33 yıl ülkeyi yönetmiştir. Yönetim anlayışı, siyasi tavırları ve yaşantısıyla en tartışılan sultanlardan olmuştur. Genel anlamda, Osmanlı İmparatorluğunu büyük güçlerin saldırılarından koruyabilmek ve ülke içinde baş gösteren etnik kökenli ayrılıkçı hareketleri etkisiz kılamak için uyguladığı siyasette başarılı olduğu kabul edilir ve devletin dağılmasını engellemek için, Pan-İslamist fikrin yaratıcısı ve uygulayıcısı olduğu tanımlanır.⁹ Ancak onun İttihad-ı İslam veya Pan-İslamizm politikası günümüzde dahi tartışılmaktadır.

19. Yüzyıldan başlayarak, Batılı güçlerin her birini Osmanlı toprakları üzerinde özel kaygıları ve ilgi alanları mevcut olmuştur. Özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğunu paylaşamadıkları gibi, hiçbirinin de bu topraklara sahip olmasını istememiştir.¹⁰

⁹ Ali Merhan Dünder, Panİslamizmden Büyük Asyacığa, İstanbul, 2011, s.49.

¹⁰ a.g.e, s.51

1876'da tahta geçen II. Abdülhamit, Kanun-i Esasi'yi ilan edeceği sözünü vermiş ve ardından, Rus sefirinin verdiği ultimaton sonucunda, zafer elde etmek üzere olduğu Sırbistan-Karadağ savaşını bırakmak zorunda kalmıştır. Rusya'nın tek taraflı müdahalesi, Avrupalı güçleri tedirgin etmiş ve 31 Mart 1877'de Londra'da imzaladıkları protokolle Osmanlı İmparatorluğunu Rusya karşısında yalnız bırakmışlardır. Rusya ise, bu fırsatı kaçırmayarak, 1877'de Osmanlı Devletine savaş ilan eder, galip olur, Osmanlı tarafına ağır şartlar getiren iki anlaşma, Edirne Mütarekesi ve Ayastefanos Antlaşması, bu noktada imzalanır.

II. Abdülhamit yönetime geldiğinde bu durum, onu ülkeyi ayakta tutmak için farklı müttefikler bulmaya itmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile sınırı bulunan, askerî, siyasi, ekonomik bakımdan üstün vaziyetteki Rusya, devletin varlığı için en büyük düşman durumundadır.. Ancak bu esnada Uzak Doğu'da Batılı devletler tarafından sıkıştırılan Japonya, yaptığı yenilik hareketleriyle güçlenmeye başlamış ve en büyük rakibi Rusya'ya karşı müttefik aramaya koyulmuştur. Dönemin Japon devlet adamları nüfusu, coğrafi büyüklüğü ve Rusya ile olan sorunları göz önüne alarak Osmanlı İmparatorluğunu olası bir müttefik olarak görmüş ve yakınlaşmaya çalışmışlardır.

Bu şartlar altına Osmanlı padişahı II. Abdülhamid, düşmanlarını kızdırmadan baskılarını azaltacak, hatta onları etkisiz bırakacak yeni politika arayışı uygulamak zorunda kalmıştır. Onun çözümü, büyük güçlere karşı denge politikası izlemek ve dünya Müslümanlarının Halife'ye bağlılığını güçlendirmek sureti ile gerektiğinde Batılıların baskılarına karşı İslam âleminin ortak tavır almasını sağlayacak bir politikayı uygulamaya çalışmak olmuştur. İttihad-ı İslam (İslam Birliği) ifadesiyle bilinen bu politika, II. Abdülhamit dönemi ve sonrasında bazı Müslüman ideologlar tarafından şekillendirilerek, yönlendirilmeye çalışılmış ve etkileri günümüze kadar uzanan siyasi bir anlayışı dünya Müslümanları arasında yerleşmiştir.

Dinî ve geleneksel anlamda Müslümanlar arasında var olan Müslüman kardeşliği anlayışı, 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra yavaş yavaş siyasi anlam kazanmaya başlamıştır. Hiç şüphesiz, Müslümanların zihnindeki anlayışın farklılaşarak, ideolojik bir yapı kazanmasının en önemli sebeplerinden biri, gelişmiş Avrupa devletlerinin (Hristiyan güç), özelde Osmanlı İmparatorluğu'na genelde de İslam âlemine yönelik takındıkları saldırgan tutumdur. 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları tarafından birlik ve kardeşlik vurguları sıklıkla ön plana çıkmaya başlar. Bu terimler, halihazırda İslamın buyruklarıdır. Aydınlar, Osmanlı'nın öncelikle hilafet kurumunu

temsil ediyor olmasından hareketle, birlik ve kardeşliğin birleştirici ruhunu hilafet kavramının etrafını çevreleyerek bu kez modern bir siyasi ideoloji yaratma çabasına girerler. Batılı Milliyetçi akımlardan etkilenen bu yeni hareket, Müslümanların birlik halinde davranarak yenileşmesini, ileri gitmesini, ve batılı devletlerin boyunduruğundan kurtulmasını amaçlamıştır. İşte II. Abdülhamit, bu hareketten esinlenmiş ve halife olarak, Müslümanların arasındaki bağları güçlendirmek ve olabildiğince hilafet çatısı altında örgütleyerek yeni bir denge unsuru yaratmaya çalışmıştır. Özellikle Rusların saldırılarından kurtulmak için İslamiyetin birleştirici yönünden yararlanma fikrinin güçlenmesinde, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının etkili olduğu düşünülebilir.

Ancak, II. Abdülhamit, bu akımı tamamen olduğu gibi kabullenmemiş, fakat kendi kontrolü altında “yeniden” biçimlendirmeye çalışmıştır. Çünkü II. Abdülhamit, zamanı geldiğinde, İttihad-ı İslam deyiminin kullanılmasını dahi yasaklamıştır. Osmanlı İmparatorluğunun maddi ve siyasi durumu böylesi büyük bir organizasyonu gerçekleştirmeye müsait olmasa da, aslında fikir hiç te mantıksız değildir. Anılan dönemde Rusya’da, sadece Kafkaslarda değil, İdil boyunda ve Türkistan’da da milyonlarca Müslüman bulunnaktaydı. Öte yandan, Rus yayılmasına karşı Türkistan Hanlıklarının yardım ve işbirliği talepleri de Osmanlı yöneticileri tarafından dikkate alınmıştır. İşte bu şartlar altında, İttihad-ı İslam (İslam Birliği) ya da Batılıların verdiği isimle Pan-İslamizm fikri bir kez daha canlanmaya başlamıştır. Pan-İslamizm akımının padişah II. Abdülhamit tarafından organize edilerek sistemli bir şekilde Müslüman olmayan devletlere karşı bir silah olarak kullanılıp kullanılmadığı hususu hala tartışma konusudur. Ancak şurası gerçek ki, İslam birliği fikri, sadece ortaya çıktığı dönem için değil, 20. Yüzyıl başlarında da özellikle Asya kıtasında taraftar bulmuş, yabancı güçler de bu durumdan yararlanmaya çalışmıştır. II. Abdülhamit döneminin dini söylemlerine dayanarak yorum yapan bazı araştırmacılar, Pan-İslamizmi siyasi, askeri alt yapıya dayanan organize bir hareket olarak tanımlamakta ve II. Abdülhamit’i de bu hareketin kurucusu olarak zikretmektedirler. Kimi yazarlar ise, II. Abdülhamit’in İslamı referans alarak yeni Osmanlıların İttihad-ı İslam doğrultusunda bir politika izlediğini, ancak saldırgan anlamda Pan-İslamist olmadığını, sadece yeri geldiğinde, Batılılarda korku yaratan bu akımı kullandığını belirtmektedir.¹¹ Burada incelemekte olduğumuz asıl konumuz bu tartışmalardan farklı olup, bizi ilgilendiren kısmı, olası etkileri sebebiyle Batılılar tarafından korkuyla bakılan Pan-İslam ya da İttihad-ı İslam akımının, çok daha sonra da Müslümanlar tarafından kurtuluş yolu olarak görülmesi ve Müslümanların

¹¹ Ali Merhan Dündar, Panİslamizmden Büyük Asyacılaşa, İstanbul, 2011, s.67

koruyuculuğuna soyunan ÷lkeler tarafından –I.Dünya Savaşı’nda olduğu gibi- kullanılmaya çalışılmasıdır. Osmanlı Devleti bu ekseninde, özellikle Rusya’nın baskı ve sıkıştırmalarına alternatif olarak Çarlık topraklarında yaşayan Türk soylu Müslüman halklara, Rusları kızdırmamaya özen göstererek yakın davranmış ve olabildiğince temas sağlamaya çalışmıştır. Türkistanlı Müslümanların dinî ve kültürel talepleri ile ilgilenilmiş, hacca giden bölge Müslümanlarına maddi yardımda bulunulmuştur. Bu hareketler, Halife olarak Müslümanların dinî liderliğini yapmakta olan kişinin dindaşlarına yaptığı doğal hareketlerdir.

Hülasa; Osta Asya halkı ve Müslümanlar üzerinde II. Abdülhamit dönemi Osmanlı Devleti’nin özel bir stratejisi olmamıştır. Bu faaliyetler, doğal bir seyirde ilerlemiş olup, tam tanımı ile Pan-İslamik destekler değildir. Burada II. Abdülhamit’in diğer devletleri aktif bir İslamcı veya Osmanlıcı kışkırtmadan kaçındığı –zira zaten böyle bir taaruza gücü yetmezdi- anlaşılmalı beraber, yine de birlik şuurunun bu bölgeye girmesine ve yayılmasına bir anlamda destek olduğu da düşünölmelidir.

I.BÖLÜM

RUSYA TÜRKLERİNDE MİLLİ UYANIŞ DEVRİ (1905-1917)

1.1.-İDİL-URAL TÜRKLERİNİN MİLLİ UYANIŞ DEVRİNDEKİ SİYASİ VE SOSYAL DURUMU

XIX. yüzyılda Rusya yoluyla gelen Batı Avrupa medeniyetinin tesirleri, Tatar ulema sınıfının kendi tarihlerine karşı ilgi geliştirmiş, kültür değerlerine olan bağlılıklarını arttırmış ancak tüm bunlar olurken ortaya çıkan farkındalık ve ihtiyaçlar, kendi geleneksel inanç ve değerlerini sorgulamalarına yol açmıştır. Bu farkındalık, ilk aşamada dinî alanda kendisini göstermiştir. Bu dönemin başlangıcının dini alan olması, tesadüf değildir. Zira çağlar boyu Tatarların millî kültürlerini muhafaza ederken kullanmakta oldukları en mühim ortak kavram, İslam olmuştur. İslam, inanç ve kültür olarak birleştirici unsurlar taşıırken, onları koruyan ve cesaretlendiren bir ortak payda olarak ta değerlendirilmiştir. Artık Tatar gençleri bilinçlenmeye ve coğrafi ve siyasi bakımdan birçok sorun içermekte olan mekanizmaları tespit etmeye başlamışlardır.¹²

Bu arayışlarının özünde yer alan soru şudur: *1552'den sonra girilmiş olunan karanlık çağda, atalarımızın kölelerine, biz nasıl köle olduk? Bu kölelikten kurtulabilmenin yolu nedir?* İşte cedit hareketi yani Rusya Türklerinin milli uyanışı, bu düşüncelerin filizlenmesi ile ortaya çıkmış bir hareketler bütünüdür. Cedit kelimesi, lügat anlamı ile eskinin zıddıdır.¹³ Dolayısıyla, hem eskinin geçmiş, bozulmuş yönlerinin yerine yeni olanı ikame etmek hem de eskinin belirli özelliklerini tekrar kazandırmak, ihya etmek, canlandırmak anlamındadır. Islah¹⁴ kelimesi de fesadın zıddı, noksanlık gidermek anlamındadır. Mercani'den¹⁵ itibaren Cedit (yenileşme) hareketinin dış kaynaklarını, Osmanlıdaki ıslahat hareketleri, Avrupa ve Rusya'daki gelişmeler ve ıslahatlar, Mısır'da ortaya çıkan ıslahatçı hareketler ve Avrupa fikirleri ile temaslar oluşturmuştur.

Bu kavram, Batıyı daha iyi anlayan aydın grubunun hareketidir. Ceditçi denilen kimse, batıdaki gelişmelerden az çok haberdar olan, kendi toplumundaki gerilikten rahatsızlık duyan ve bu durumu değiştirebilmek için yoğun bir entelektüel tecessüs ve gayret içinde

¹²Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, Türkler, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.

¹³ TDK Sözlüğü

¹⁴ TDK Sözlüğü

¹⁵Şehabeddin Mercani: (1818-1889): Şehabettin Mercanî: Tarih ve ilahiyatı, ilmî platforma sokan kişidir. Din, tarih ve arkeoloji âlimidir. Kazan bölgesinde ilk kez geleneksel eğitim sistemine karşı mücadele veren, ilmî olarak tarih ve ilahiyat araştırmalarının temelini atan kişidir. Dinî, ilmî ve tarihi alanda çok fazla eser kaleme alan Mercani, eserlerinin büyük çoğunluğunu Arapça olarak yazmıştır. Bunun yanı sıra Türkçe yazdığı bazı eserleri de vardır. Vefiyet-ul-aslaf, Tahiyat-ul-Ahlaf, Müstefad-ul-Ahbar fi ahvali Kazan Bulgar, Gulalet-uz-Zaman fi Tarih-i Bulgar ve Kazan, Gurfet-ul-hevakin li Arefat-il-Havakin, Muhtasar-un-Nücm-iz-Zahireti fi Ahvali Misn'e ve'l-Kahireti.

olan kişidir. Yani tek bir ceditçilik değil, ceditçi hareketler vardır. İdil-Ural bölgesinde ceditçi görüş, ortaya çıkış olarak önce dinî alanda, daha sonra eğitim alanında olmak üzere iki ayrı yöndedir.¹⁶ Dinî düşüncelerdeki yenilikler, ıslâh, cedit, tecdid gibi kavramlarla açıklanırken eğitimdeki yenilik de ıslah, usul-i cedit, cedit, maarif ve terakki kavramları ile örölmüştür. Medreseler de nitelikli öğrenci yetiştiremeyen, zamanın ihtiyaçlarına yanıt veremeyen yönleri ile “ıslâh” ile birlikte anılan kavramlar arasına girmiştir.

Bu aşamada ortaya çıkan ceditçi-kadimci zıtlaşması, kayda değer bir unsur olarak incelenmelidir. Ceditçiler, kadimcileri tutucu, mutaassıp karagüröh, dar görüşlü ve dünyanın gidişatından haberdar olmayan insanlar olarak tanımlar. Kadimciler ise ceditçileri dinî konularda serbest fikirli, din reformcusu, dini bozmaya çalışan misyoner ruhlu kişiler. olarak nitelendirirler. Cedit ve ıslah kavramlarını kullanan Mercani, her iki kelimeyi de Tatar ceditçiliğinin başlatıcısı olarak bilinen Abdünnasır Kursavi¹⁷ ile aynı anlamda kullanmaktadır. Mercani, cedit ve ıslahı, insanların dinle ilgili bozdukları hususları ve dinî anlayışları düzelten, tekrar eski haline getiren, ilk dönemde yazılmış olan eserlerin yeniden okutulmasını isteyen bir zihniyet olarak izah eder. İdil-Ural bölgesindeki ceditçilik, eskiye özlem gibi algılanmamalıdır. Buradaki vurgu, Kuran ve sünnetle amel etmeye dönme, selef eserlerine dönme anlamındadır. Onların hedefi, selef dönemindeki dinî, ilmî ve fikrî canlılığı ve hürriyeti yakalamaktır. Dini onlar gibi anlamayı, onlar gibi metot geliştirmeyi ve öğrencileri de bu şekilde eğitmeyi kastetmektedirler. Onlar İslâm’ı içinde bulundukları zaman diliminde yeniden değerlendirme arzusunu taşıırken, yaşadıkları coğrafyayı ve şartları da göz ardı etmeksizin kendilerine özgü bir yol izlemek istemektedirler. İşte bu, geniş açılı bir yenilikçilik kavramıdır.¹⁸ Bunun ayrılmaz parçası da eğitimdeki ceditçiliktir.

Mercani’nin öğrencisi Feyizhanoğlu’nun özellikle vurguladığı gibi,¹⁹ salt mederese eğitimi alan kişiler, hiçbir zaman tam anlamı ile bir “aydın” olarak nitelenebilecek kültür ve donanıma sahip olamamıştır. Bununla birlikte, yeni fikirler öne süren tüm aydınlar, medrese tahsilinin devamında Rus okullarına giderek kendilerini geliştiren veya Osmanlı ve Rus ediplerinin eserlerini okuyan kişilerdir. Bu lider kişiler ayrıca Rus kültürünü, tarihini, Osmanlı düşüncesini ve geniş anlamı ile dünyada olanı biteni

¹⁶ İbrahim Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme, İstanbul, 2002, s.24

¹⁷ Abdünnasır Kursavi (1771-1812): İdil-Ural Türkleri dini ıslah hareketlerini öncülerinden olup, feri meseleleri inanılması zaruri konular olarak ele alan kelimcilerin büyük hasmı olmuştur.

¹⁸ İbrahim Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme, İstanbul 2002, s.36

¹⁹ Abdüllam Feyizhanoğlu, Muharrikü’l-Efkar, Kazan 1893 Üniversite Matbaası. S.19-22

bilmek, lisan hâkimiyetine haiz olmak ve kendini sürekli geliştirmek gibi ortak özelliklere sahiptir.

İdil-Ural Türklerinin merkezde bulunduğu Rusya Türklerinin yenileşme ve milli uyanış devri, Türk-İslâm düşünce tarihimizin oldukça önem arzeden devirlerinden biri olarak bugün hâlâ incelenmeye değer görülerek yorumlanmaktadır. Döneme ait yapılan her çalışmada günümüzde dahi yeni bir yorum ışığı yakalanmaktadır. Onlar, aynı zamanda yetiştirdiği aydınlarla, Türk dünyasında kültürel ve dini bir uyanışa liderlik etmişlerdir. Aydın kesimin başta Orta Asya olmak üzere, ortaya koydukları fevkalade önemli eserler, dönemin karanlık bakış açılarını ve yapılarını da önce tespit sonra değiştirmenin yolunu açmıştır. Görüşleri, dünyaya geniş bir açıdan bakabilen insanlara özgü niteliktedir. Bunun kaynağını ise sağlam eğitim kaynakları ile beslenerek aldıkları eğitimler, fikirleri almada kullanabildikleri geniş bakış açısı ve beslendikleri sağlam tasavvufî kaynaklar oluşturur. Bunun dışındaki en büyük başarıları, İslâmın sahip olduğu evrensel mesajı, belirli bir zaman dilimine veya mezheplere hapsedmeden vermiş olmalarıdır.

Aydınların üzerinde çalıştığı toplumsal gerilikleri bazı başlıklarda toplamak mümkündür:

1. Bilgisizlik ve Tembellik,
2. Eğitim meselesi, mektep ve medreselerin durumu,
3. Rusçanın kullanımının, bir “Ruslaştırma vesilesi” gibi görülmemesi, aksine, bir anahtar gibi kullanılması,
4. Kadının toplumsal statüsü,

Amaçları; çağdaş bir uygarlığa doğru hamle yapabilmek, olarak özetlenebilir. Cedit Hareketleri esnasındaki basın faaliyetlerinde 1905’ten önce neşredilen en etkili gazete İsmail Gaspıralı’nın²⁰ çıkardığı Tercüman gazetesidir. Bu gazetenin çıkarılması için yapılan bütün atılımlar uzun süre Rus yönetiminin engelleemelerine takılmıştır. Etkili olan ikinci yayın, Kadı Abdürreşit İbrahim’in St. Petersburg’da 1902’de çıkardığı Mir’at isimli dergidir. Rusya Müslümanları 1905’e kadar toplamda 11 gazete ve dergi çıkarmış olup bunları büyük zorluklarla neşrettikleri ortadadır.

²⁰İsmail Gaspıralı: (1851-1914): Rusya Türkleri arasında yetişmiş en büyük aydındır. Eğitimci, gazeteci, yazar, yayıncı ve cemiyetçidir. Rusya Türklerinin aydınlanma dönemi olan 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında faaliyet gösteren öncü aydınlar arasındadır.

Öte yandan, Mercanî'nin dinî alanda İslam ve çağdaş bilim arasında denge kurmaya ve anlaşma zemini hazırlamaya kalkıştığı sıralar Kayyum Nasırî²¹ Kazan halk dilini esas alarak yeni bir Tatar edebî dili meydana getirmiştir. Kayyum Nasırî, Orta Asya Çağatay dilinin yerini alan bu çalışması ile 1870'lerden başlayarak Ekim devriminin öncesine kadar önemli bir varlık gösteren Tatar Edebiyatı'nın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler, bir Tatar Rönesansı ismi ile adlandırılacak kadar görkemlidir.²²

İslahât Hareketinin resmi olarak "Ceditçi Hareket" olarak anılmaya başlaması ve olgunlaşma zeminini tespit etmeye çalışmak, beraberinde fikri tartışmalara da neden olmuştur. "Cedit" kavramı özünde mevcudu eleştirerek gelişmeye ve değişmeye gitme anlamını barındırır da, "kadimci" grubun mevcudu muhafaza edememe şüphesi, zaman zaman bu kavramı kendi içinde de ayırımlara tabi tutmuştur. Ceditten yana olup muhafazakâr olanların varlığı, cedit kavramını kendi içinde çeşitlendirir: "Kadimci" olarak nitelendirilen ve medreselerin ıslahına şiddetle karşı çıkanlar, "Ceditçi" olarak tanımlanıp, medreselerin ıslah edilmesinin faydasız olduğunu düşünenler, medreseyi olduğu şekli ile muhafaza edip, çağdaş eğitim kurumlarını ayrıca açmak ve dini, eğitim alanında kullanmama görüşünü savunanlar, gibi. Tatar ulemasındaki bir kısım ise, din anlayışlarını sorgulamak ve hemen herşeyi yeniden yapılandırmak gerektiği kanaatini ortaya atmışlardır. Diğer bir kesim ise, yoğun Rus baskısı karşısında Tatar kültürünün en büyük birleştirici güç olmasını savunarak, bu kültürü muhafazadan uzaklaşılmasının kaygı verici olduğunu ifade eden kimselerdir. Ceditçilerle Kadimcilerin fikrî mücadelesi olan bu dönem, Kadimcilerin, Ceditçi ıslahat fikirlerinin İslam'ın temellerini yıkacağından endişe etmeleri noktasında toplanmaktadır. Üstelik o dönemde bu muhafazakâr kesim, kırsal alanlarda geniş bir halk desteğine sahiptir. Her ne kadar, birçok noktada aynı endişe ve fikirleri benimsemiş olsalar da, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura²³ gibi laik reformcularla Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Carullah²⁴ gibi dinî

²¹ 1825-1902 yılları arasında yaşamış olan Kayyum Nasırî, Tatar kültürünün gelişmesine çaba harcamaktadır. Mükemmel bir ansiklopedik bilgiye sahip olarak, tarihçi, arkeolog, etnograf, pedagog ve benzeri tüm donanımlara sahip olan saygıdeğer bir Müslümandır. Lakabı Tatar Lomonosov'u dur. Kararlı bir "çağdaşlık yanlısı" dır.

²²Alexandre Benningsen-Chantal Quelquejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, Ankara, 2005, s.34

²³ Yusuf Akçura: (1876-1935) Kazan Türklerinden siyaset adamı, tarihçi ve yazar. Ailenin hayatta kalan tek çocuğu olan Yusuf, babasının ölümü üzerine annesi ile Kazan'dan ayrılıp İstanbul'a göç etmek zorunda kaldı (1883) Paris'e geçerek Ecole Libre des Sciences Politiques'e kaydoldu. Burada önce Sadri Maksudi ile, daha sonra Jön Türk hareketinin liderlerinden Ahmed Rızâ ile tanışarak onun çıkardığı Şûrâ-yı Ümmet gazetesinde yazılar yazmaya başladı. 1903 yılında tahsilini tamamladıktan sonra Kazan'a döndü; burada meşhur Üç Tarz-ı Siyâset makalesini kaleme aldı ve yayımlanmak üzere Kahire'de çıkan Türk gazetesine gönderdi (Nisan-Mayıs 1904). II. Meşrutiyet'in ilânına kadar Kazan'da kalarak çeşitli gazetelerde çıkan yazılarıyla Rusya Türkleri'nin mücadelelerine iştirak ettiği gibi, oradaki bazı siyasî ve kültürel hareketlere katılarak "Cedîdciler" arasında yer aldı. "Rusya Müslümanları" adlı siyasî harekete de fiilen katıldı (1905). Akçura'nın İstanbul'daki çalışmalarının başlıcaları, bu yıllarda faaliyete geçen

ıslahçılar arasında dahi bazı yaklaşım farklılıkları olduğu da açıktır. Örnek olarak, Rızaeddin b. Fahreddin, İslam milletlerinin geri kalmasının sebebini, son asırlarda İslam dünyasında din anlayışının özünden sapmasında, yani akidenin bozulmasında bulur. Musa Carullah da bu konuda onunla hemfikirdir. Gaspıralı ve Akçura gibi laik bir reformcu olan Zeki Velidi (Togan) ise medeniyet yozlaştığı için din de sükûta uğramış, harap olmuştur, tezini savunmaktadır. Bu örnekler, reformcular arasındaki yaklaşım farkını ortaya koymaktadır. Bunun sonucunda, kavramsal problemler belirtmeye başlamıştır. Örneğin cedit hareketinin başlangıç tarihini Kursavi ve Mercani'ye kadar dayandıran bir kısım araştırmacılara karşı, bunun ceditçi şemsiyeye dâhil edilmemesi gerektiğini, Mercani ve Kursavi'nin ıslahçı ulema olduklarını, medreselerdeki ders usullerini eleştirdiklerini ve fakat bunu geleneksel İslamî söylemin bir parçası olarak yaptıkları iddia edilmiştir. Onlar ceditçilik hareketinden ziyade dinî ıslahat veya tecdit hareketi çerçevesi içinde değerlendirilmişlerdir.²⁵

Milli Uyanışın doğal uzantısı ve siyasi bir oluşum olan İttifak hareketi de, sayısal ve ideolojik olarak Volga Tatarlarının önderliğinde gerçekleşmiştir. Oluşumun çekirdeğinde cedit aydınları, toprak sahipleri, geleneksel ulema, sınaî ve ticarî burjuvazi vardır. Bu aydınlanma harekâtı, kültürel bir diriliştir. Ceditçi hareketin 20. yüzyılın başlarında politik bir yönelime girmesinde, Abdürreşit İbrahim'in örgütçü ve

Türkçülük'le ilgili derneklerin hemen hepsinin kurucuları içinde yer almasıdır. Bilhassa Türk Yurdu Cemiyeti'nin yayın organı olan ve 1911-1917 yılları arasında müdürlüğünü yaptığı Türk Yurdu dergisindeki faaliyetleri dikkati çeker. Genel olarak Türk tarihi ve Türkçülük, Osmanlı tarihi ve Yakınçağ Avrupa tarihinin siyasî, sosyal ve ekonomik meseleleriyle ilgilenmiş, bu konularda pek çok makaleden başka Üç Tarz-ı Siyâset (İstanbul 1327) Muâsır Avrupa'da Siyasî ve İctimaî Fikirler ve Fikrî Cereyanlar (İstanbul 1339) ve Siyâset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale (İstanbul 1340) gibi kitaplarıyla görüşlerini ortaya koymuştur. Bilhassa Üç Tarz-ı Siyâset'teki düşünceleri ve daha sonra bu doğrultuda yazdıkları, onu "pantürkist" veya "pantürkizmin babası" olarak tanıtmıştır. Türkçülük hakkındaki fikirleri, gençliğinde Rusya Türkleri arasında yaşarken daha çok hissî ağırlıklı iken bir süre sonra Paris'te hoca ve arkadaşlarının tesiriyle gelişip olgunlaşmış ve asıl hüviyetini orada kazanmıştır.

²⁴Musa Carullah, İslam dünyasının yakından tanıdığı ilim ve fikir adamı. İslam toplumunun gelişmesinde rol oynamış mümtaz şahsiyet, Hem dinî ilimlerde (tefsir, fıkıh hadis hukuk usul kelamvs) hem de matematik ve astronomi ile uğraşmıştır. Arap dili ve edebiyatına tamamen vakıf, Sankristçe dahil, ilim için kendisine gereken her lisanı öğrenmiş, hem Doğu hem Batı yazarlarını okumayı âdet edinmiş İslamî ilimlerle ilgili yazdıkları uzun süre Arap âleminde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eski âlimlerin geleneğini reddedip içtihat kapısının açık olduğunu" söyleyenlerdendir. Bu yönde verdiği mücadele ile İngiliz yazar Williams'ın tespitiyle "Müslüman Luther" olarak dikkat çekmiştir. O, yenilik taraftarı bir düşünür ve ilim adamıdır. Musa Carullah; Aristo'nun "zihni hatadan koruyan" mantık anlayışına karşı çıkıp, "insanı harekete ve teşebbüse geçiren Kur'an mantığını" kabul etmiştir. Descartes ve Stuart Mill gibidüşünürlerin dinde ve felsefede akli kullanmayı kabul eden bu düşünce şeklinde, mantık anlayışı birinci sıradadır. İslam anlayışı yenilikler içerir. İslam'ın donuk ve sabit yapısı rafa kalkmalı ve İslam'ın dinamik ve yenilikçi yönü harekete geçirilmelidir. Ona göre Müslümanların geri kalma nedeni taklittir. Taklit ve ezberlenmiş olanı tekrar etme alışkanlığı terkedilmelidir.

²⁵G. Sagdi, Tatar Edebiyatı Tarihi, Kazan, Tatgosizdat, 1916, s.70.

mücadeleci kişiliğinin önemli etkisi vardır.²⁶ Rusya Müslümanları, eğitim alanında İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit sistemi ile şaha kalkmış, bir tarafta kuşkucu Rus hükümetinin dikkatli takipleri, öte yanda İsmail Bey Gaspıralı'nın yürüttüğü ihtiyatlı ama kararlı duruş ile ilerlemeye başlamışlardır. Tatar reformizmi, saf, köklü, özgün ve İslam dünyasında eşi yaşanmamış bir harekettir. Çünkü dinine ve kültürüne çok bağlı, ama yüzyıllardır daha dinamik bir Hristiyan kültürle sıkı ilişkilerde bulunmak zorunda kalan bir toplumda ortaya çıkmıştır. Dolaylı yoldan bile olsa Rus felsefesinin ve politik düşüncelerinin Tatarların fikirleri veya stratejileri üzerinde etkileri olmuştur. Tatarlar, Rus kültürü içinden geçmişlerdir ama çoğu zaman da onlara karşı koyarak batılı modellerle ilişki kurmanın yollarını aramışlardır. Türkiye'nin ve diğer Müslüman ülkelerin bu konuya etkileri 1905'e doğru ortaya çıkmıştır ve ikinci planda etkili olmuştur.

Tatar yenilikçi hareketi, İdil-Ural bölgesinden başlayıp bütün Rusya Müslümanlarını ve ardından bütün Türkiye ve İslam âlemini etkisi altına almıştır.²⁷ Mercani den itibaren Tatar ceditçilik düşüncesinin, Osmanlı'daki ıslahat hareketleri, Avrupa ve Rusya'daki gelişme ve ıslahatlar ile Mısır'da ortaya çıkan ıslahatçı hareketler gibi dinamiklerin etkisinde kaldığını görüyoruz. Mısır'daki yeniliçi hareketler, Tatar ceditçilerin sık sık başvurup ilgiyle izledikleri bir referans halini almıştır. Cemaledin Afgani (ö. 1905), Kasım Emin (ö. 1908), Muhameed Abduh (ö. 1905), Reşid Rıza (ö. 1935), fikirleri ve eserleri ile var olmuşlardır. Carullah Ziya Kemali ve Zakir Kadiri gibi ceditçiler bu bölgeyi ziyaret ederek feyz almışlardır. Ayrıca Afgani 1888'de St. Petersburg'ta Abdürreşit İbrahim başta olmak üzere ceditçilerle bir araya gelmiştir.²⁸ Avrupa ve Rusya'daki teknolojik gelişmeler, devamında fen bilimlerinin pek çok kolu, Mercani'den başlamak üzere tüm ceditçiler tarafından büyük dikkatle takip edilmiştir. Hatta içlerinden Avrupa'ya talebe gönderme konusunda çaba gösterenler olmuştur. Avrupa'daki bu ilimlerin kökeninde İslam kültür ve medeniyeti olduğunu vurgulamışlar, Rus ve Batı ediplerinin eserlerini tercüme edip aynı tarzda eserler yazmaya başlamışlardır. Mesela ilk Tatar dergisi olan *El-Asru'l-Cedit'de* Tolstoy, Gogol, Puşkin, gibi yazarların tercümeleri yer almıştır.

Öte yandan ceditçilerin tamamının hemfikir olduğu husus; Avrupa ve Rusya'dan ilim ve sanatın alınması, ancak yanında, terbiye ve kültürün alınmaması gerektiği hususudur.

²⁶Nadir Özbek, İslamcı Bir Eylem Adamı-Abdürreşid İbrahim, Toplumsal Tarih dergisi Abdürreşid İbrahim Özel Sayıları, Temmuz ve Ağustos 1995. S.10.

²⁷Abdullah Gündoğdu, Rusya Müslümanlarının Yenileşme Çizgisinde İsmail Gaspıralı ve Abdürreşit İbrahim Üzerine Karşılaştırmalı Bir Zihniyet ve Usul İncelemesi

²⁸İbrahim Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme, İstanbul 2002, s.70.

Avrupa ile İslâm dünyasının kaynaşmasında fayda ve zararların neler olacağı hususunda fikir alışverişleri yapılmaya başlanmıştır. Dönemin dergilerinden *Şura*, Avrupa medeniyetinin maddiyat temelli olup maneviyata önem vermediğini, bu nedenle, Avrupa'nın ilmini ve medeniyetini alırken İslam'ın maneviyatını ve insanların mutluluğunu da hedef alan “yeni bir medeniyet” vurgusu ile yayınlar yapmıştır. Ceditçilerin bu düşüncesi, duyarlı ve toplumun yapısına uygundur. Zira hem yüzyıllardır süren inanışlar gereği hem de yenileşmelerin ani ve keskin çıkışlarla, bir topluma giydirilmeye çalışılan elbiseler gibi olmaması gerektiği, önemli öngörüleridir.

İdil-Ural Türklerinin yenilikçi fikirleri, yaşadığımız çağda dahi hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Özünü kavradığımız zaman, tüm Türk dünyasının dinî ve kültürel meselelerini çözebilecek kudrete sahip evrensel özelliklere sahip olduğunu da idrak ederiz.²⁹

Dinî Anlamda Ceditçiliğe özel bazı hususlar:

Çağdaşlık hareketinin ilk önce dinsel alanda kendisini göstermesi, Ebu Nasır Kursavi'nin skolastik din anlayışını değiştirmek için kalkıştığı, ama başarısız olduğu ilk girişime dayanmaktadır. Şahabettin Mercani, din bilimci ve tarihçi olarak dinsel reformun yolunu tartışmasız şekilde açmıştır. İmam Gazali'nin düşüncelerinden ve Selefi Kursavi'den esinlenen Mercani'nin, bir anlamda gerçek bir “reformcu” olduğu söylenemez. O, İslam'ı değiştirmeyi değil, onu sadece Orta Asya tutucu din bilimciliğinden, yobaz ve karanlık ortaçağ zihniyetinden arındırmayı hedeflerken, İslam dininin çağdaş bilimle mükemmel uyuşacağını savunuyordu. Mercani'nin Tatar dinsel ve politik düşüncel yapısı üzerindeki etkisi üst düzeye ulaşmıştır. Başlatmış olduğu bu harekete kendisinden sonra din bilimci Rızaeddin Fahrettin ve Musa Carullah Bigi devam etmişler ve Rusya Müslümanlarına dinsel doktrin anlamında yeni bir hayat vermişlerdir. Mercani, fikirlerini altı temel noktada toplar:

1. İçihad herkes için serbesttir, yani herkes tüm dinsel sorunlarının karşılığını Kuran'da bulabilir.
2. Kör taklit (geleneksel otoriteye kayıtsız şartsız inanmak ve teslim olmak) bir kenara bırakılmalıdır.
3. Tutucu skolastik felsefe kitapları atılmalıdır.
4. Kuran hadis ve İslam tarihi Müslüman din okullarında okutulmalıdır.

²⁹ a.g.e.: giriş bölümü s.IX.

5. Rus bilim ve dilinin eğitimi için Müslümanlara izin verilmeleri, bu konulara hakim olan Müslümanların daha bilinçli olacakları bilinmelidir.
6. Saf ve ilkel İslamiyete geri dönülmeli, antik İslam kültürü yaşatılmalıdır.

Abdunnasır Kursavî ile başlayıp Şihabeddin Mercanî sayesinde yaygınlaşan ıslahçı akımın dinî kanadı, 1920'lerin sonuna kadar varlığını ve farklılığını hissettirmiştir.³⁰

Bu akımı değerlendiren “ıslahçı ulema”, nın içinden Âlimcan Barudî, Abdürreşit İbrahim, Rızaeddin b. Fahreddin, Abdullah Bubî, Musa Carullah Bigi ve Ziyaeddin Kemalî gibi bir grubun, dinî endişelerinin ağır basmasıyla diğer terakkiperver aydınlardan farklı bir eğilimi yansıtmış olduklarını söyleyebiliriz. Onlar, Batı'da görüp takdir ettikleri fikirleri olduğu gibi kabul etmeyip, uygulamaya karar verdikleri fikirleri İslam geleneği içinde eritme ve birleştirme fikri ile hareket ederler. Bu, en önemli ayırt edici husustur. Doğrudan doğruya olmasa bile, değişik şekillerle ki başta Rus kültürü aracılığı ile olmak üzere, Batılı fikirleri tanıyabilmiş ve medrese eğitimi almış olmaları onları farklı bir bakış açısına taşımıştır. Büyük çoğunluğu Rusça bilir. Bulundukları coğrafyanın kültürel zenginliği, onlara bahsedilmiş bir armağandır. Batı'nın fikir ve değerlerine karşı duydukları takdir, aynı gelişmeleri kendi toplumları için de arzu etmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu yolda yoğun çalışmaya başlamaktan da çekinmemişlerdir. İslam toplumu, yıllar içinde bir güç kaybına uğramıştır. Bu gücü yeniden kazandırmak gereklidir. Aralarında, dinlerinin kan kaybedeceğini ve başkalaşacağını düşünen endişeli bir görüş grubu da vardır. Ancak ıslahatçılar, düşünülen ıslahatın özellikle eğitim ve din anlayışından başlayarak kadın özgürlüğüne kadar içtimai hayatın her açısından konuşulmasını, iktisat ve hukukun da bu alana ister istemez dahil olduğunu vurgularken, bu çerçevenin, kesinlikle İslam dinî anlayışından ayrılmaksızın, onun şemsiyesi altında olması gerektiğinin önemini anlatmışlardır. Bu, toplumu Batılılaştırma çabası olarak algılanmamalıdır. Kısaca amaç, dinî satıhtan kaynaklanan toplumsal gücü saf dışı bırakmaksızın, gerekli olan iktisadî ve hukuksal reformlara yönelmektir.³¹ Dinî ilimlerdeki temsilcilerin başlıcaları; Şehabettin Mercanî (ö.1889), Muhammed Necip Tünteri (ö.1930), Ziyaeddin Kemali (ö.1942), Alimcan Barudi (ö. 1921), Musa Carullah Bigi (ö. 1949), Rızaeddin Fahreddin (ö.1936), Abdullah Bubi (ö.1922) olarak sayılabilir.

³⁰Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, Türkler, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.

³¹Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, Türkler, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.

1.2.-İDİL-URAL TÜRKLERİNİN MİLLİ UYANIŞ DÖNEMDEKİ MEDENİ HAYATI

Ceditçi çağdaşlaşma anlayışının filizlenmeye başladığı bu dönem, İdil Ural Türklerinin önce fikrî hayatlarında başlayan, felsefe ve din anlayışlarını sorgulamalarıyla devam eden, ardından medeni hayatlarına yani eğitim, ahlak, adalet, siyaset, sanat, ticaret ve sosyal hayatlarına somut öngörü ve hareketlerle giren bir dönüşüm sürecidir. Tatar burjuva sınıfı, Ruslarla baş edebilmenin yolunun ilk önce kültürel ve entelektüel farkı ortadan kaldırmakla olabileceğini anlamıştır. Yüzler kesin şekilde batıya çevirmeli, batının tekniği alınmalı ve hayatlar yeni bir temele oturmalıydı. Aşılması gerekenin İslam'ın kendisi olmayıp, 1860'a kadar Tatar ülkesinin üzerinde hüküm süren, Buhara modelinden esinlenmiş Müslüman eğitim ve kültürünün tutucu şeklinin olduğunu farketmişlerdir.³² Tatar Ceditçiliğinin reel dünya yaşantısının kavramlarına geçişi, XIX. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşmiştir. Ceditçiliğin ikinci safhası diyebileceğimiz bu dönem, Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim alanında yaptığı atılımlarla resmi olarak zikredilmeye başlamış olan dönemdir. Artık dinî ve dünyevî Ceditçilik birlikte yürümeye başlamıştır. İsmail Gaspıralı'nın 1884'te açtığı ilk usul-i cedit mektebi ile Tatar reformcuları hareketlenmiştir. Gaspıralı, bunu ayrıca *Tercüman* gazetesi ile tanıtmaya başlamıştır. İyi bir eğitim almış, Rus milliyetçilerinin faaliyetlerine şahit olmuş ve fikir dünyası şekillenmiştir.³³

Yenilik ilk önce Tatarlar arasında ilgi görür. Gaspıralı, Hoca-i Sıbyan okuma kitabını düzenler. Kitap, ilk etapta bu vesile ile alfabe, din esasları, mekteplere fen dersi koymak gibi bir hedefe yöneliktir. Usul-i Cedit sisteminin temellerini oluşturan maddeler ise şu şekilde tespit edilmiştir:

- a) Okul, medreselerden ayrılacak,
- b) İlkokulun öğretmenleri ayrı olacak,
- c) Öğretmen belirli bir aylık alacak, sadaka misali bir kazanç ile eğitimlik yapmayacak,
- d) Kullanılan usulsüz heceleme sistemi değil, okuma yazmada usul-i savtiye veya usul-i meddiye ile devam edilecek,
- e) Yalnız okumaya değil, yazı yazmaya da önem verilecek,

³²Arsaruni ve Gabidullin, Rusya'da İslam Birliği Ve Türkbirliği Belirtileri, Moskova 1931, s. 9.

³³Abdullah Gündoğdu, Rusya Müslümanlarının Yenileşme Çizgisinde İsmail Gaspıralı ve Abdürreşit İbrahim Üzerine Karşılaştırmalı Bir Zihniyet ve Usul İncelemesi.

f) Kız çocukları için ayrı ilkokullar açılacak ve kızların önceden men edildikleri yazı dersleri desteklenecek,

g) Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa uygun ders kitapları kullanılacak.

Genel hedefler doğrultusunda, eğitim alanındaki yenileşmenin başlıca öncüleri, Hüseyin Feyizhanî (ö.1866), Kayyum Nasırî (ö.1902), Zeynullah Rasuli (ö.1917), Fatih Kerimi (ö.1937), Zahir Bigi (1902), Abdürreşit İbrahim (1944), Keşşâf Tercümaî (ö.1943), Zakir Kadirî (ö.1955), Cemaleddin Velidî (ö.1932), Ahmed Hadi Maksudî (ö.1941), Ayaz ishaki (ö.1954), İsmail Gaspıralı (ö.1914), Kadı Rızaeddin Fahreddin (ö 1936), Gilman Ahund (ö 1902), Alimcan Barudi (ö.1921) olarak sayılabilir. Ceditçiler ayrıca bu projenin ilerleyebilmesi için maddi kaynak da aramışlardır. Rus hükümeti bu tarz okulların açılmasına karşı olumsuz resmî bir tavır takınmamış olmakla birlikte, hiçbir maddi destek te sağlamamıştır. Dahası, herhangi bir bahane ile okul kapattığı da olmuştur. Servet sahibi Müslümanlar bu noktada ciddi yardımlar yaparak bu engeli aşmaya çalışmışlardır. Özellikle Orenburglu Hüseyinov kardeşler, Ahmet, Abdulgani ve Mahmud ilk sıralarda yer alır.

Tatar hareketi, sadece mensubu bulunduğu Kırım Tatarları ile değil, Rusya'nın tüm Müslüman dünyası ile ilgilenen bir pan-Türkist içerik taşımaktadır. Tüm Rusya Müslümanlarının Türkiye'nin manevi liderliği altında ve ortak bir dil çerçevesinde bir araya gelmelerini isteyen Gaspıralı bu dönemde hem Müslümanların batı kültürü ile bağlantı kuracakları ideal çözümleri düşünmekte, hem de özellikle fonetik bir okuma sistemi ve laik eğitim konularına girilmeden ulusal uyanış imkânı olamayacağını özellikle vurgulamaktadır. İsmail Bey Gaspıralı'nın ortaya koyduğu pan-Türk teorisi, Kazan ticaret burjuvasinin isteklerine tam anlamı ile uyuyordu. Bununla birlikte İsmail Bey'in ortak Türk dili projesi bir ütopyaydı ve zaman içinde yok olup gidecekti. Öte yandan, bunun sadece bir ütopya olarak kalması, Sovyetler Birliği'nin kurulması ve onların, yerel şiveleri öne çıkaran bilinçli politikaları nedeni ile olmuştur diyebiliriz. Ancak proje, eğitim reformu fikri ile tam bir başarı sağlamıştır. 1916'da Rusya'da 5.000 yeniden düzenlenmiş Cedid Okulu bulunuyordu. Geleneksel kuruluşlar (kadimist eski metot) bu sayıya dâhil değildir.³⁴

Eğitim reformunun okullardan, yaşamın tüm kesimlerine sirayet etmesi ve din, gelenekler, kadın hakları, edebiyat, gibi konularda da büyük yenilikçi düşüncelerle parlaması, büyük atılımın en başarılı çağını ifade etmektedir. Ayrıca, Rus rakiple

³⁴Zenkovsky, A Century Of Tatar Revival, s. 315

mücadele edebilmek için bu sınıfın önünde tek bir çare vardı: Din birliği ve dil akrabalığı. İşte bu sebeplerle, Tatar kentsoylu sınıfı 1880'li yıllardan sonra, Türk birliği idealini Rusya Müslümanları arasında yayabilmek için de bir taaruz başlatmıştır. Türk birliği ve İslam birliği olarak tanımlanan bu akımlar, özünde sıkı sıkıya birbirine bağlıdır. Eğitim, kültür gibi toplumsal konularda hamle başlatan Rusya Müslümanlarının, ilerideki tarihlerde siyasi açıdan varlık göstermede başarısız oldukları görülecektir. Abdürreşit İbrahim'in bu konudaki ısrarının, fırsatları değerlendirmek için yaptığı propagandaların (her ne kadar yetmese de) bugün bakıldığında, yerinde çabalar olduğunu ifade edebiliriz.³⁵

Siyasi alanda varlık gösterme niyetinin ilk çıkışı, Abdürreşit İbrahim'in 1905'te Türkiyede *Çolpan Yıldızı'nı*(*Çoban Yıldızı*) basması ve bunun, bir Tatar kaleminden Ruslara karşı açıkça görüş ortaya koyan ilk broşür olması noktasında kendisini gösterir.

Siyasi ve Millî Bilinçlenme Dönemi (XX. Yüzyılın Başı)

Gaspıralı, Ruslaştırma siyasetinin endişesini taşıırken, "Millet" ve "milliyetçilik" gibi modern kavramların da farkında olan bir düşünürdür. O, etkilenmiş olduğu Pan-Slavizm fikrinden de esinlenerek, Çarlık Rusyasındaki Türk toplulukları arasında birlik sağlayabilecek unsurlar üzerinde çalışmış ve işte bu saik ile başlayan süreçte, Tercüman Gazetesi ortaya çıkmıştır. Gaspıralı, Türk dilli topluluklar arasında en gelişmiş dil olan Osmanlı Türkçesine yakın bir dili yaygınlaştırmaya çalışmış ve Tercüman Gazetesi bu hususta birinci sırada ehemmiyet arz etmiştir. Bu, imparatorluğun diğer Türk kökenli topluluklarına fikrî ve siyasî liderlik bakımından öncülük etmek anlamına gelmektedir.

1905'e doğru giden süreç:

Rusya imparatorluğu mutlak monarşi ile idare edilmektedir ve devrin kendine göre oldukça fazla gücü elinde bulunduran Ohranka isimli bir polis teşkilatı mevcuttur. Baskının, jurnalin, hak ve özgürlük ihlallerinin yanı sıra her seviyedeki halkın ekonomik olarak güç duruma düşerek fakirleşmesinin, adaletsizliklerin isyanları gittikçe büyümektedir. 1861'de kölelik ortadan kaldırılmış olsa da yapılan reformların mahiyeti; reform taraftarlarını tatmin etmekten uzaktır.

³⁵Rusya Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesi tam amacına ulaşamamıştır ve bunun olumsuz noktaya sürüklenmesinde birden fazla dinamik rol oynamıştır. Yaşanan bazı fırsatları siyasi platformda anlamlandırabilmek için yoğun çaba harcamış olan Abdürreşit İbrahim'in cesaretli çıkışlarının aksine, Rus hükümetinden sadece bazı haklar istemekle yetinme eğiliminde olan çoğunluk, yenileşme hareketin belirli bir somut hedefe ulaşabilmesine mahal vermemiştir.

22 Ocak, 200.000 kişinin, Çar'ın sarayına doğru yürüyüşe geçtiği önemli bir tarihtir. Elllerinde Çar'ın portreleri, haçlar ve Çar'a sunulacak olan mektup yer almaktadır. Mektupta, çalışma saatlerinin sekiz saate indirilmesi, en düşük ücretin günde bir ruble olması, fazla mesai yapılmaması gibi talepler yer almaktadır. Fakat o anda Çar'ın askerleri kalabalığa ateş açmaya başlar. Kurşunların ve panik ile ezilenlerin toplamı 500 kişiyi bulur. Kanlı Pazar, böylelikle 1905 ihtilalinin yolunu açan ilk sebeplerden olmuştur. Çar, 1905 Şubatı'nda Mukden'de Rus ordularının Japonlar karşısında büyük yenilgiye uğamasını takiben bir ferman yayınlamış ve bir istişare meclisi, yani Duma tesis edeceğini duyurmuştur. 1898'de de Çin'in Port Arthur limanını ele geçiren Ruslar, 1891'de başlattıkları Trans Sibirya demiryolunu 1904'te tamamlamışlardır. Bu limana dayanan demiryolu sayesinde Ruslar güçlerini genişletmişlerdir. Japon hükümeti bunun tedirginliğini yaşamaya başlar. Rusların Uzak Doğu'daki yayılışları Japonların hoşuna gitmemektedir ve artan gerilim, Ocak 1904'te Rus-Japon savaşını başlatır. Port Arthur'daki Rus donanması imha edilir. Mançurya'daki Rus orduları 17-21 Ağustos 1904'te yenilgiye uğratılır. Rusların son hamlesi olarak Baltık'tan yollanan Rus donanması da 27 Mayıs 1905'te Japon amirali Togo tarafından mağlup edilir. Kendi iç karışıklıkları da gittikçe artan Rusya, savaşı daha fazla sürdürmek istemez ve 400.000 kayıp ile 23 Ağustos 1905'te yenilgiyi kabul eder. Rusya'da bu yenilgi, zaten ciddi anlamda ayaklanma niyeti ile kıvılcım bekleyen halkın gözünde Rus yönetimini daha da güçsüz duruma sokmuştur. Grevler, çatışmalar artarak devam etmektedir. 30 Ekim 1905 manifestosu Çar Nikola tarafından ilan olunur, Duma'nın teşriî bir müessese olacağı, seçimler yapılacağı ve Rusya'da yaşayan herkes için söz, basın ve toplantı hürriyeti tanınacağı beyan edilir.³⁶

Genel Olarak Rusya Müslümanları Kongreleri:

Rusya genelinde Çar yönetimi ve hoşnutsuz halk arasında hüküm süren hareketlenmeler, dış politikalar ve savaşlar gibi etkenlerle birleşince, ülke tarihinin oldukça önemli bir sürecine giriş kaçınılmaz olmuştur. Ülke genelindeki azınlık da kendilerine yapılan ikinci sınıf muamelelere itiraz ederler. Bu dönem, Rusya Müslümanlarının kendi toplumsal geriliklerinin farkına varıp, kendilerini çağa kapatan yozlaşmış dinî faktörle ilgilenmeye başladıkları uyanış dönemi ile birleşir. Esen özgürlük havası, Rusya Müslümanlarını kendi genel kongrelerine taşır:

Rusya Müslümanları 1904-1917 yılları arasında beş büyük kongre düzenlemişlerdir.

³⁶Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999,s. 105.

- 1- Rusya Müslümanları I. Kongresi (15 Ağustos 1905)-Nijni Novgorod
- 2- Rusya Müslümanları II.Kongresi (13-23 Ocak 1906) –St. Petersburg
- 3- Rusya Müslümanları III. Kongresi (16-21 Ağustos 1906)-Nijni Novgorod
- 4- Rusya Müslümanları IV. Kongresi (15-25 Haziran 1914)-St Petersburg
- 5- Bütün Rusya Müslümanları Kongresi (1-11 Mayıs 1917)-Moskova

Müslüman aydınlarının önde gelenleri, bu toplantılarda genel olarak, Müslümanların birlik olmasının gereği, Ruslarla haklarının eşit olmaması yanlışlığını ve düzeltilmesinin gereğini, medreselerin ıslahını, dini idarenin yeniden düzenlenmesini, Müslüman kadınların toplumsal hayata katılması gibi kültürel ve toplumsal sorunları ele almışlardır. Ayrıca "İttifak" adında bir teşkilat kurmuşlardır. Bu, Rusya'da yaşayan Türkî topluluklarının birliği prensibi anlamını taşır. Bu toplantılardaki diğer hedef, Rus Duma'sına olabildiğince çok sayıda milletvekili göndermek ve Müslümanların bundan böyle Rusya'nın siyasi hayatına aktif bir şekilde katılmasının yolunu açmaktır.³⁷

1905 Rus İhtilali'nden sonra ülkede bir özgürlük ortamı oluşmuştur. Müslümanların birleşerek güç oluşturması fikrî, siyasî boyutta düşünülmeye başlandığında, başta Abdürreşit İbrahim olmak üzere, bu siyasi hareketler, İsmail Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin, Ali Merdan Topçubaşı, Yusuf Akçura gibi liderlerin yol göstericiliğinde, Rusya Müslümanlarında ittifak fikrini şekillendirmiştir. Zikrettiğimiz beş kongre, Rusya Müslümanlarını siyasi platformda biraraya getiren kongrelerdir. Bu kongrelerin, Rusya Müslümanlarının siyasi bilinçlenmelerinde belirli oranda tecrübe oluşturma katkısı olmuştur. 1917 yılına gelindiğinde toplumsal olarak neler yapabileceklerini düşünerek değerlendirmeye çalışan bir toplum oluşmuş bulunmaktadır. Devamında Bolşevik işgaline karşı çıkarılarken, bazı startejiler çevresinde fikir üretmişler ve şartların getirdiği durumlara göre duruş sergilemeye çalışmışlardır.

Rusya Müslümanlarının I. Kongresi (15 Ağustos 1905)

Ufa Kurultayı'ndan sonra Nisan 1905'te Petersburg'da Abdürreşid İbrahim'in evinde bir araya gelen Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Âlim Maksudov ve Bünyamin Ahmetov siyasî bir parti kurmaya karar vermişlerdir. Kırım'dan Petersburg'a gelen Gaspıralı İsmail Bey'in de bu fikre katılmasıyla Nijni Novgorod'da toplantı yapılması kararı alınmıştır. Ülkenin muhtelif bölgelerinden gelen delegeler, şehre gelmeye başlamış, fakat kongre için izin verilmediğinden, toplantı Oka nehri

³⁷ A.g.e., s.106.

üzerinde bir gemide yapılmıştır. 15 Ağustos'ta başlayan toplantının başkanlığına Gaspıralı İsmail Bey seçilmiştir. Toplantıya 28'i Kafkasya'dan 80'i İdil-Ural bölgesi ve 16'sı Kırım'dan olmak üzere 108 kişi katılım göstermiştir.³⁸ Toplantıda alınan kararlar; Rusya Müslümanları birliği teşkilatının kurulması, bunun şubelere bölünmesi ki ortak karar on altı şubenin uygun olacağı şeklindedir, ve bu hususta Rus terakkiperverleriyle işbirliği yapılmasının uygun olacağı yönündedir. Müslümanların bu ilk toplantısı siyasi bilgi, tecrübe ve basın desteğinden yoksun bir topluluk için önemli bir adımdır. Öte yandan, Rusya'da yaşayan Sünnî ve Şîî Müslümanların temsilcilerinin ilk defa bu toplantıda bir araya gelmesi önemli bir gelişmedir. Yine eğitimin geliştirilmesi için okullar ve okuma odalarının açılması, kitap, gazete ve dergilerin yayınlanması gerektiği fikirleri de müzakere edilmiştir.³⁹

Rusya Müslümanları II. Kongresi (13-23 Ocak 1906)

I. Kongre sonrasında Rusya'da siyasi gelişmelerin ve terör eylemlerinin artış göstermesi ülkede Çar'ın istibdat rejimini biraz yumuşatmasında etkili olmuştur. Temel hak ve hürriyetlerde hissedilen az da olsa serbestlik, Rusya Türklerine de yansımıştır. Bu aşamada Abdürreşit İbrahim'in, "İttifak" kurmanın zaruretiyi açıklamak üzere *Bin Üç Yüz Senelik Nazaradlı* eseri kaleme alması önem arz eder.⁴⁰

Bütün Rusya Müslümanlarının III. Kongresi (16-21 Ağustos 1906)

II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nin sonunda Müslüman ittifakıyla ilgili takip hazırlık ve icra çalışmalarını netleştirmek için 16 Ağustos 1906'da açılan Rusya Müslümanlarının III. Kongresi gerçekleştirilmiştir. Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'nde alınan kararlarla "İttifak" siyasi bir parti mahiyetini kazanmıştır.

1906 Nisanı'nda yapılan seçimlerde Rusya Müslümanları 524 mebuslu Duma'ya 25 milletvekili gönderir. Bu çoğunluk Çar yönetimi tarafından hoşnutsuzlukla karşılaşır. Karşı atak, Temmuz 1906 fermanı ve Duma'nın feshi ile gerçekleştirilir. Ardından II. Duma seçimleri gerçekleşir. Bu seçimlerde Müslüman mebus sayısı 37'dir. Müslümanların arka arkaya gerçekleştirdikleri kongreler ve ortak bir Türk diline doğru çalışmalara başlamış olmaları, reaksiyoner Rus mahfillerini ve Rus hükümetini endişelendirir. Üstelik basın ve yayın faaliyetleri de büyük tırmanışa geçmiştir. Rus

³⁸İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

³⁹İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: XXXII, İstanbul, 2006, TDV Yayınları, cilt: 32, s.96-98

⁴⁰Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999,s. 105.

hükümetinin tek çaresi baskıya tekrar dönmektir. Basına sansür başlar.⁴¹ Rusya Müslümanları IV. Kongresinin ancak 8 yıl sonra yapılabilmesi bu kısıtlamalar yüzünden olmuştur. 1906'dan beri baskısını arttıran istibdat rejimi, IV. Kongrenin oldukça sessiz gerçekleşmesine neden olur. Müslüman aydınlar dahi toplantının muhtevasını daha sonra öğrenir. Kongreye gazete temsililerinin katılmasına da izin verilmemiştir.⁴²

Rusya Müslümanlarının IV. Kongresi (15-25 Haziran 1914)

1906'da gerçekleşen III. Kongereden yıllar sonra, 1914'te gerçekleşen IV. kongreye kadar Rusya'da mutlakiyet rejimi tekrar güçlenmiş ve baskılar artmıştır. Parlamento dağılmış, seçim kanunu, muhalifler ve Rus olmayan topluluklar aleyhine değiştirilmiştir. Basına kısıtlamalar getirilmiş, inkılâpçı ve milliyetçi aydınlar takibata maruz kalmıştır. Kısaca, III. Kongre'nin dağılmasından sonra Rusya'da şartlar bir anda çok değişmiştir. Hükümet baskıları sadece "İttifak"ın dağılmasına sebep olmamış, Rusya Türklerinin liderlerinden Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Bey ve Mehmet Emin Resulzade ülkelerini terk etmek zorunda kalmıştır. Bu şartların husule gelmesi esnasında, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan 1908 Jön Türk devrimi, Rusyalı Türk aydınlarını İstanbul ile birleştiren, onları çeken bir unsur olmuştur. Bu dönemde İstanbul, Rusya ve Türkistan'dan gelen aydınların bulunduğu merkez olmuştur. Osmanlı ve Rusya Türkleri arasında artan kültürel yakınlık, fikir alışverişleri ile sağlamlaşır. Kazanlı, Kırımli, Kafkasyalı aydınlar Osmanlı siyasi ve kültür hayatında önemli roller oynar.

1917 yazında bir kongre daha yapılır: II. Bütün Rusya Müslüman Kongresi, ilk kez otonomi hususunda tekliflerin dinlendiği buluşma olmuştur. Musa Carullah, Rus hâkimiyetinde yaşayan bütün Müslümanları kapsayan ve hakların oldukça geniş düşünüldüğü bir dinî muhtariyet rejimi kurulmasını ortaya atmıştır.⁴³ 1917 Şubatında ihtilâl, Çarlık rejimini geriye dönülmez şekilde ortadan kaldırmıştır. Bu süreç sekiz ay sürer ve demokrasi, hürriyet gibi umutlar vaadedir. Ardından Ekim devrimi gelir ancak yaşanan hayal kırıklığı çok büyüktür. Ülkede esen barış ve özgütlük havası, önce yoğun bir bilinmezliğe, karmaşaya, daha sonra kısıtlamalar ve nihayet baskıya dönüşür. Halk, şaşkındır. Devamında 1918-1921 Rus iç harbi, Rusya Müslümanlarını yakından etkiler ve ülkede çok acı izler bırakır.

⁴¹Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, Türkler, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.

⁴²a.g.e s.415-426.

⁴³ İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: XXXII, İstanbul, 2006, TDV Yayınları, cilt: 32, s.96-98

1914 yılında, Duma’da görev yapan “Müslüman Fraksiyonu” başkanı Kutluğ Muhammed Tevkilev ile üyeler Ebu Suud Ahmatov, Abdüllatif Bayraktarov, M. Yusuf Caferov ve G.H. Yenikev’in çabaları ve hükümetin uygun görmesi neticesinde Petersburg’da 15 Haziran 1914’te IV. Kongreyi toplar. Yapılan kongreye Rusya’nın çeşitli bölgelerinden 31 kişi katılır. Toplantı sonucuna göre, din adamları ve bölge temsilcilerinden oluşan meclislerin açılması, Müslümanların mektep ve medreselerinin eğitim bakanlığından alınarak dini idarelere geri verilmesi, dini mektep ve medreselerin müstakil olması, cami ve medrese inşasına ruhani idarelerin de katılması kararı alınır. Bu toplantıda siyasi mahiyetteki tek talep Türkistan ve bozkır eyaleti Kırgızlarına da (Kazak) Duma’ya temsilci gönderme hakkının tanınmasıdır.

I. Dünya savaşında Rusya Türkleri

Rusya imparatorluğu 1904’te Uzak Doğu’da Rus-Japon savaşında büyük yenilgiye uğrayınca, alâkâsını, tekrardan Türkiye’ye karşı emperyalist maksatlara ve Avrupa ve Yakın Doğu’ya karşı hesaplara yöneltmiştir. Öte yandan Avrupa devletleri arasında ihtilafın önünde İngiliz-Alman rekabeti yatmaktadır. Rusya, özünde bu ihtilafın büyümesinde rol oynamıştır. Eskiden beri emeli İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını ele geçirmek olan Rusya, Almanya’nın Türkiye üzerinde nüfuz kazanmaya başladığını görünce bir fırsat kollamaya başlar. Bir taraftan da bütün Slavların Rus hegemonyası altına girmesi hayalini yaşatmaya başlar.

28 Ağustos 1914’te beklenen kıvılcım çıkar. Avusturya veliahtı suikaste kurban gidince Avusturya Macaristan İmparatorluğu Sırbistan’a savaş açar. Artık Rusların bahanesi oluşmuştur. 1914’te Çar II. Nikola genel seferberlik emrini verir. Almanya da 1 Ağustos 1914’te Rusya’ya karşı savaş açar. Birinci Dünya Savaşı böylece başlamış olur. Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı imparatorluğu İtilaf grubu, Rusya, İngiltere ve Fransa’dan oluşan oluşuma karşı büyük bir çatışmaya girer.⁴⁴ Bu dönem, Rusların yabancı düşmanlığının tırmanışa geçtiği dönemdir. Almanca asıllı olan St. Petersburg şehrinin adı dahi Petrograd yapılır. Duma, 1915 Ocak ayında kapatılmış, hükümet anayasanın 87. Maddesini bahane ederek ülkeyi Dumasız idare etmeye başlamıştır. Çar kararnameleri kanun yerine geçmeye başlar, savaş artık ekonomik hayata da yansımaya başlamıştır.

Rusya dışında yapılan bir kısım faaliyetlere örnek olarak, “Asya Taburu” nu kuran Abdürreşit İbrahim ve beraberindeki heyetin faaliyetlerini de saymak gerekir.

⁴⁴Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999,s. 216.

Öte yandan I. Dünya Savaşı'nın bir bölümü Osmanlılarla Ruslar arasında geçer. Türkiye Türkleri ile Rusya Türklerinin bağlarının kopmasına neden olan bu ortamda, Türkiye'de Türk Yurdu dergisi çıkmaya devam eder, Türk Ocağı da faaliyetlerini sürdürür. Bu esnada İstanbul'daki Rusya Türkleri İstanbul'da "Rusya mahkûmu Müslüman Türk Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi" adlı büyük bir siyasi teşkilat kurarlar. Yusuf Akçura, Abdürreşit İbrahim, Kırım Tatarlarından Mehmed Esat Çelebizade, Buharalı Mukimeddin Beycan, Azerilerden Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu gibi şahıslar vardır.⁴⁵ Bu heyet Avrupa'nın çeşitli başkentlerine ziyaretlerde bulunarak Rusya Müslümanlarının ahvalini anlatırlar, Sofya, Budapeşte, Viyana, Zürih ve Berlin'de temaslarda bulunurlar.

1916 İsyanları

1914-1915 yıllarında Rus orduları büyük kayıplar vermişler, kayıplarını, yeni askere alınan acemilerle kapatma yolunu seçmişlerdir. Kazakistan ve Türkistan'daki Türklerin askere almamasına dair 1866'da vermiş oldukları ve teyid ettikleri söz sebebiyle, bu sefer ağır vergilerle intikam alma yoluna girerler.⁴⁶ Ayrıca Rusya Müslümanlarının topraklarını gasp ederek Rus göçmenleri yerleştirirler, Türklerin başarılı oldukları alanlardaki ticaretlerine sınır getirirler. Artık sabırlar taşmaya başlamıştır.⁴⁷

Türk soylu halkın tarihe geçen bu kanlı isyan hareketi, yine en büyük hezimetini Türklerin yaşadığı bir kalkışma olarak kalmıştır. Kayıplar yaklaşık 673 bin civarında hesaplanmıştır. Ancak, Ruslar da çok ciddi can kaybı ve maddi kayıp yaşamışlardır. Hatta 1917 İhtilali'nin çıkışını hızlandıran sebeplerden biri de bu isyanlardır.⁴⁸ Rusların, Rus olmayanlara aşağı gözle bakmaları, eleştirilerin en büyüğüdür. Çeşitli halklardan oluşan imparatorlukta bir hâmi gibi tavır alabilse, yaşananlar farklı sonuçlanır mıydı, bunu hiçbir zaman bilemeyiz. Rusya'dan ayrılmak arzusu artık çoğu kesimde belirmeye başlamıştır. Bu da Rusların yönetimi başaramadıklarını göstermiştir. Ancak bölük pörçük isyanların, sistemsiz ayaklanmaların da fayda sağlamayacağı ortaya çıkmıştır. Rus idaresinden kurtulamayacaklarını anlamış olmaları, kabile mantığı şeklinde iptidai bir yaklaşım ile sürdürdükleri bölgesel yaşamları, bu yaşamlarını disipline edememeleri, enerji ve umutlarını da bir süre sonra tüketmiştir. Kısaca, Ruslara karşı tepki duymak ve hürriyet istemek, onu gerçekleştirebilmek için yeterli olamamıştır.

⁴⁵M. M. Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, s.19

⁴⁶Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, İstanbul, 1983, s.130

⁴⁷Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s. 231-232

⁴⁸A.g.e. s.243.

Şubat 1917 ve Ekim 97 Rus Devrimleri:

İç ayaklanmalar ve Şubat 1917 Devrimi ile önemli bir tarihsel dönemece giren Rusya'da Çarlığın çöküşü, esen geniş bir hürriyet havası görünümü vermiş olsa da, yeterince gelişmemiştir. Türk birliği şuuru, Rusya Türklerinin kendi mahalli sorunlarına öncelik vermeleri ve kararlar almaları fakat bunları uygulamakta sessiz kalmaları, çok fazla fayda sağlamamıştır. Bu hazırlıksız halleri sürerken, Rusya'daki Çarlık İmparatorluğu adeta Bolşevik İmparatorluğu (SSCB)⁴⁹ olarak kurulmuştur.

Bütün Rusya Müslümanları Kongresi (1-11 Mayıs 1917)

Rusya'da 1917 İhtilali Rusya Türkleri için yeni siyasi fırsatlar ortaya çıkarmıştır. Rusya'da ihtilal başarılı olmuş ve Çar II. Nikola tahttan feragat etmek zorunda kalarak yerini geçici hükümete bırakmak zorunda kalmıştır. Böyle bir ortam, çoktan beri hem gizli hem de görünür halde siyasi faaliyet yürüten Rusya Türkleri için yeni siyasi atılımlara zemin oluşturmıştır. 1917 Şubat Devrimi, Rusya Müslümanlarına umut getirmiştir. Hazırlıksız yakalandıkları doğrudur. Yeni umutlar, ortamın belirsizliği karşısında onları önce duraksatır. Daha sonra Rusya Müslümanları olarak kendi kaderlerini tayin etmek için bir araya gelip, V. Büyük Kongreleri'ni⁵⁰ bu ortamda gerçekleştirirler.⁵¹ Katılımın yüksek olduğu kongrede, bölgesel otonomi hususunun ilk kez değerlendirmeye alınmış olması, bu konudaki fikirlerin de kendi arasındaki ayırımlara neden olmuştur. Kazan Tatarları ve Kuzey Kafkasyalılar millî ve kültürel otonomiden yanadır. Türkistanlılar, Azerîler ve Başkurtların çoğu topraklı otonomiye savunmaktadır. İkinci görüşü savunanlar galip gelir, lakin Müslümanlarda bu kararı uygulayacak güç yoktur. Bu kongrede alınan kararların Bakü, Taşkent, Kazan gibi şehirlere bildirilmesi için II. Kongre yapılması kararlaştırılır. Kazan'da yapılan bu kongreye katılım az olur. Bu sırada Rus İç Savaşı yaşanmaktadır. Bu kongrede, Sadri Maksudi'nin projesi doğrultusunda İç Rusya Müslümanlarının milli-medenî muhtariyeti kabul edilir.⁵² Toplantıda Türk boylarının farklı görüşe sahip temsilcilerinin fikirlerini ifade ederken, ilk kez bu denli açık ifadeler kullanabilmiş olmaları beşinci kongrenin önemli özelliklerinden olmuştur.

Rusya Müslümanlarının çarlık Rusyasına karşı verdikleri savaş, tam kritik bir noktaya vardığında 1917 Ekim devrimi gerçekleşmiştir.. Bu olay, Ruslarla Müslüman topluluklar içinde en ileri durumda olan Tatarlar arasındaki ilişkileri bambaşka bir seyre

⁴⁹ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.

⁵⁰ Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı, TDV İslam Ansiklopedisi.

⁵¹ 1-11 Mayıs 1917, Moskova

⁵² Necip Hablemitoğlu, Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri, İstanbul 2004, s.52.

yönlendirmiştir. 1917-1921 yılları arasında komünizmle işbirliği yapan Tatar milliyetçiler, milli hedeflerine ulaşmak için denedikleri ve inandıkları bu yolda, 1921'den itibaren “muhalif” durumuna dönüşmüşlerdir.

Sovyet Dönemi ve Sonrası

1917 Şubat Devrimi'nden sonra bir kısım Ceditçiler, Bolşeviklere katılmıştır. Bu katılım, ülkede esen özgürlük ve itimat rüzgarı sonucu gerçekleşmiştir. Devrim, ardından gerçekleşen iç savaş, bu ceditçiler tarafından Rus hükümetinin zulmüne karşı bir zafer olarak algılanmış ve sosyalist düzen ile eşitliğin herkes için geleceğine inanmışlardır. Sömürge olarak yaşamaktan bıkmış olan halkın bu düşüncesine karşılık Bolşevikler de, iç savaş devam etmekte olduğundan, azınlık olan hiçbir halkı küstürmeden, desteği kaybetmeden süreyi geçirme yolunu seçmişlerdir. Ceditçilerin bu döneme özgü itimatlarının, gerçek görüşlerin tam ortaya konmadığı iyimser ve maskeli dönemde gerçekleşmesini anlamak mümkündür.⁵³

Yeni rejimin ilk yıllarında Sovyetler Birliği'nin bütün Müslüman milliyetlerini tanımlamak için Sovyet kayıtlarında "Müslüman" tabiri kullanılmıştır. Bolşevikler, hiç şüphesiz bir müddet sonra, aslında bunun bir hata olduğunu düşünmüşlerdir ki, Müslüman ifadesi tam anlamı ile Rus hükümeti tarafından tehlike ile izlenen bir mozağin birleştirici parçasıdır. İşte bu saikle harekete ederek, birliği parçalama ve yerine milletçiklerden oluşan kopuk şuurular yaratma emeline kapılmışlardır. İlk defa İdil-Ural bölgesinde uyguladıkları bu siyaset, bu bölgede yaşayan Tatar ve Başkurtların hızla dil ve kültür birliğine doğru yönelmeleri sonucu olmuştur. Hayat tarzları farklılık gösterse de, her iki topluluk aynı tarihî ve kültürel mirası paylaşmaktadır. 1918'de Beyaz Ordu'nun baskısı altındayken, Bolşevik liderler, Müslümanların bir Tatar-Başkurt Cumhuriyeti oluşturma fikrini kabul etmeye mecbur kalmış, daha sonra güç kazanınca tavır değiştirip, İdil-Ural bölgesi Tataristan ve Başkurdistan şeklinde iki küçük cumhuriyet fikrine doğru yönelmiştir. Zira her iki gücün birleşmesi ile ortaya daha tehlikeli bir sinerji çıkaracaktır. Müslümanlık paydasında birleşen halkın üzerinde gerçekleştirilen ilk dağıtma işlemi böylece gerçekleşir.⁵⁴ İdil-Ural bölgesindeki Müslüman Türk topluluklarına uygulanan bu

⁵³Akdes Nimet Kurat, Kazan Türklerinin Milli Uyanış Devri, Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi 24, 3-4 Temmuz – Aralık 1966, 148-49.

⁵⁴1919'da Başkurt, 1920'de ise Tatar Özerk cumhuriyetleri kurulmuştur.

strateji, tarih boyunca diğer tüm Müslüman topraklarında uygulanarak devam edip gidecektir.⁵⁵

Tatar millî komünizminin lideri ve en özgün düşünürü, Mir Said Sultan Galiyev⁵⁶’dir. Sultan Galiyev, Komünist Parti hiyerarşisinde tahmin edilemez bir yükseliş gerçekleştirmeyi başarmıştır. Milli bir hareket olarak başlayan komünizm, bir ideoloji ve öğretisi olarak halk topluluklarını heyecanlandıran, özgürlük ve bolluk vaatleri ile ön plana çıkan ve Üçüncü Dünya’daki milli kurtuluş hareketlerinin birçoğuna da esin kaynağı olan bir harekettir.⁵⁷ Sultan Galiyev ve arkadaşları, ezilmiş halkların dinini temsil eden İslam’a saldırmayı doğru bulmuyorlardı. Müslümanların asıl zaafı, İslam değil, siyasî ve iktisadî gerilikti. Bu gerilik din karşıtı propaganda ile değil, Müslümanları siyasî, iktisadî ve kültürel kurumların liderliğine çekmekle aşılabildi.⁵⁸

1928’de tutuklanıp partiden ihraç edilen Sultan Galiyev, faaliyetlerini gizlice sürdürmüş, hatta ortaya yeni görüşler atarak milliyetçi komünistleri etkilemeye devam etmiştir. Fikirleri içinde zikredilmesi gerekenlerin en önemlisi, bağımsız bir Turan Devletinin kurulması öngörüsüdür ki, Orta İdil, Azerbaycan, Dağıstan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan’ı içine alan bir oluşumu merkez alması nedeni ile Moskova tarafından kendi birliğine karşı açık bir tehdit olarak görülmüş ve on yıl içinde Sultan Galiyev ve diğer Tatar millî komünistlerinin ortadan kaldırılması sonucunu doğurmuştur.⁵⁹ 1937 yazında Rus Hükümetin başlattığı tutuklama harekâtı sonucu Tatar Cumhuriyeti hükümetinin bütün mensupları, aydınları ortadan bir şekilde kaldırılmış, onların yerini, Sovyet kalıplarında yetişmiş, çoğunluğu köy kökenlilerden oluşan yeni bir aydın, bürokrat ve teknisyen nesli almıştır.

1977-1985 yılları, Tataristan’ın özerk statüsünün aslında Tatarların millî gelişimini engelleyen bir etken olduğu farkedilir. 1984’ te Tatar aydınları, Tatar dilinin eski önemini kazanması için harekete geçer. Cumhuriyetlerinin "Özerk" statüsünden "Birlik" (federal cumhuriyet) statüsüne yükseltilmesi için çalışırlar. Amaç, bağımsızlığa doğru gidişi hızlandırmaktır.⁶⁰ 30 Ağustos 1990’da Tatar Özerk Sovyet Sosyalist

⁵⁵41-Alexandre Benningsen ve Marie Broxup, *The Islamic Thread to the Soviet State* (New York St. Martin’s Press, 1983, s. 38-39; Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları.

⁵⁶ 1880-1939?

⁵⁷Alexandre Benningsen-Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Ankara, 2005, s.

⁵⁸M. Sultangaliyev, *Metodı antireligioznoy propagandı sredi musul’man*, Moskova, 1922, Azade-Ayşe Rorlich’den naklen: *The Volga Tatars*, Stanford: Hoover Institution Press, 1986, s.148.

⁵⁹Ahmet Kanlıdere, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, *Türkler*, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.

⁶⁰Birlik”Cumhuriyet, Sovyetler birliğini oluşturan ve aynı statüde olduğu kabul edilen 15 cumhuriyetten her birine verilen isimdi. “özerk” cumhuriyetler ise, birlik cumhuriyetlerin içinde bulunan birimlerdi.

Cumhuriyeti'nin Yüksek Şûrası bağımsızlığını ilan eder ve cumhuriyet, hâlâ Rusya'nın bir parçası olmakla birlikte Sovyet rejimi altındakinden daha geniş bir otonomi isteğiyle "Tataristan Cumhuriyeti" adını alır.

Rusya Türklerinin Milli Mücadelesinin (1905-1917) Başarısızlık Nedenleri:

Rusya'da, hür düşünmenin ve onun arkasından Çar rejiminin düşmesi devresi olan 1905 ile 1920 arasındaki yıllarda Rusya'daki birçok halk kitlesi daha önceki dönemlerde hiçbir şekilde hissetmedikleri milli nefeslerini ilk defa duyumsamışlardır. Ancak Rusya'daki Türk soylu halkın, kendi benliklerini idame ettirebilmek için girmiş olduğu çaba, müşterek bağın dinî bir erk olmayıp, kültürel ve sosyal bir sistem olduğunu fark etmeleri ile sonuçlanır. Bu sebeple, hareketin başarısızlık nedenlerini, bir felsefenin veya dogmanın anlatımı olarak değil, dinin, Rusya'daki Türkleri tetikleyen dönemsel bir güç olması açısından açıklamak lazımdır. Bu dinî güç, muhakkak coğrafi yapı, siyasi yapı, devletlerin jeopolitik durumları ve dünya konjonktürü eşliğinde yaşanmış olan bir güçtür. Öyle bir güç rüzgârıdır ki, yalnız Rusya Müslümanları tarafından yaşanmamış, kimi zaman örnek alınmış kimi zaman da bu potansiyeli kendi tarafına almak sureti ile dünya siyasetinde manevra yapmaya çalışan ülkeler için oldukça cazip bir konuma gelmiştir.

Rusya Türkleri, en üst hızı 1905-1917 yıllarına tekabül eden bu mücadelelerinde bağımsız devlet kurmayı başaramamamın yanı sıra, ülkü, eğitim veya dilde bir birlik dahi gerçekleştirememişlerdir. Tüm aydın kesiminin ortaya koydukları olağanüstü güç ve bu uğurda harcadıkları yaşamları dahi yeterli olmamıştır. Akdes Nimet Kurat,⁶¹ *Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri* isimli araştırmasında Rusya Türklerinin istiklâl kavuşamamalarındaki en mühim faktörü, Türkiye ile Almanya'nın I.Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmalarını ve Rusya'da Bolşevik ihtilalinin galebe çalmasını görmektedir. Ayrıca Rusya Müslümanları arasındaki milli şuurun gelişmemiş olması, en önemli başarısızlık nedenlerinden biri olarak kendini göstermektedir. Rusya İmparatorluğu içinde dağınık olarak yaşayan Türk boyları, benliklerini, ancak İslamiyete sıkı sıkı sarılmak suretiyle korumaya çalışırken, Medreselerde dinî bilgiler alan halk, Kuran okumayı öğreniyor, ancak müspet ilimlerden bihaber yaşıyordu. Oysa ki mutlak bir başarı için önce milli şuur, takibinde dini beraberlik gelmelidir.

⁶¹ Akdes Nimet Kurat (1903-1971): Kazan'da doğmuş, aydın bir aileye mensup tarihçidir. Eğitiminin ilk yıllarını Rusya'da tamamlamış, 1917 devrimi ertesi ülkeden kaçma lüzumu ortaya çıkınca 1924'te Türk vatandaşlığına başvurmuş ve kabul edilmiştir. Ankara Üniversitesi DTCF Rus Dili ve Edebiyatı bölümünün ilk dekanıdır. Türkoloji araştırmaları önemlidir.

Ruslar, Türklerin devlet idaresinde önemli mertebelere yükselmelerini önlemek için, onları çalışma hayatının her noktasına kabul etmemiştir. Devlet, çok organize bir misyonerlik ağını da idare etmektedir. İlminski'nin geliştirdiği ve her bölgenin Kril harflerine dayanan alfabe çalışması, Türk boyları arasındaki işbirliğini de kaldırmaya yöneliktir. Öyle ki Sovyetler döneminde Türk boyları birbirlerinin yazılarını anlayamaz hale gelmişlerdir.

Bu ve benzeri etkenlerin oluşmasını takiben, Rusya Türkleri, siyasal istiklâlden ziyade kültürel muhtariyet veya topraklı federasyon amacına yönelmişlerdir. Çünkü tecrübe açısından zayıf idari yönleri, nüfus yönünden üstün ve yetkin bir askeri kadroya sahip Ruslar karşısında pek anlam ifade edememiştir. Bu kalkışma, 1914'ten sonra tesirini yitirmeye başlayarak dinen bir rüzgâr gibi sönüp bitmiştir. Bütünlüğe ulaşamayan parça parça hareketler, ne yazık ki güçlü bir askeri lider de çıkaramamıştır. Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğu, ne yazık ki, Rusların kendi topraklarını sömürmesine artık normal gözle bakar hale gelmiş, ortak bir vatanın sahipleriyiz, şeklinde düşünmüş ve sadece kültürel, dinî ve sosyal bazı haklara kavuşmak arzusu ile yetinmişlerdir..

Rusya'da iktidar, kanlı bir şekilde Bolşeviklerin eline geçince onlar da Özerk Sovyet Sosyalist ve Sovyetler Birliği'ne dâhil, nispeten daha fazla haklara sahip Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurmuşlardır. Bunun sonucu çok yakın Türk toplulukları bile birbirinden kopmuş, kendilerine belirlenen yerel özerklik içinde kalan etnik topluluklar, kültürel faaliyetlerini kendi sınırlarında gerçekleştirir olmuşlardır. Bu sınırların dışında kalan aynı etnik topluluklar bu imkândan yararlanamamış, büyük umutlarla başlayan şahlanış, artık sönme noktasına gelmiştir.

1.3.-Rusya Türklerinin Türkiye ile olan ilişkileri

Genel olarak İslam dünyası XX. asır başlarında büyük bir siyasi, iktisadi ve kültürel buhrana girmiştir. Yöneticileri, aydınları ile bundan kurtulmaya çalışmış ve bunun sebeplerini aramak lüzumunu hissetmişleridir. Osmanlı aydınlarının ve siyasilerinin XVII. yüzyılda oldukça erken fark ettikleri ve kurtulmak için çeşitli reformlara giriştikleri bu sıkıntılar, iç ve dış kaynaklı sebeplerle ortaya çıkmış olup, geldiğini, zaten büyük ayak sesleri ile göstermiştir. Lale devri, III. Selim'in ıslahatları, Tanzimat ve Meşrutiyet derken, süreç ilerlemiştir.⁶² Bu hareketlilik, sadece İstanbul merkezli olmamıştır. Kazan, Kahire, Kafkasya ve Türkistan'da da kıpırdanmalar başlamıştır. Fransız ihtilali ve İslam dünyasının yegâne büyük gücü Osmanlı'nın güç kaybı, ilk sırada yer alan etkenlerdir. Bunun kaçınılmaz sonucuna göre Osmanlı toplumunu ayakta tutan Osmanlılık bilinci zedelenmiş ve İslam topraklarında yeni devletler oluşmaya başlamıştır. Namık Kemal, Ali Suavi gibi Osmanlı aydınları XIX. asır sonlarında son bir gayret içine girerek çıkışı Osmanlılıkta ararken, gayr-i müslimleri bir arada tutamayacaklarını da farkederek bu kez Müslümanları bir arada tutma gayreti içine girip İslamcılığa, İslam'ın temel değerlerine yeniden dönme eğilimine girmişlerdir. Vatan kavramı zaman zaman kullanılmış, Türk olmayan Müslüman unsurlarda baş gösteren sıkıntılar da bu denkleme eklenince, özellikle Ali Suavi'den başlayarak Osmanlı içindeki Türk unsurunu baz alan "Türkçülük" kavramı ortaya çıkmıştır.

1900'lerin başından itibaren Osmanlı aydınları arasında yavaş yavaş yerleşmeye başlayan Türkçülük anlayışı, çoğu zaman İslamcılık ile birlikte de düşünülmüştür, ancak ne İslamcılık ne de Türkçülük düşüncesi sadece siyasi açıdan çıkış yolu ve düzelleme değil, kültürel ve fikri bir uyanışın da nedeni ve adı olmuştur. Kurulmuş olan Türk devletlerinin asırlardır gerek devlet yapılarında gerekse günlük hayatlarında, "Türkçülük" çizgisinde olmaları ve bütün Müslümanlara bir şemsiye görevi görüp asla ırkî bir üstünlüğü öne çıkarmamamış olmaları da bu durumun en büyük delili olmuştur.⁶³

Türk dünyası aydınları tarafından değerlendirilmeye başlayan Türkleşmek, İslamlaşmak ve muasırlaşmak tabirleri, ilk ortaya çıkışındaki anlam ve amacı uyanış, muasırlaşma ve yenileşme olmakla birlikte, zaman içinde, devletin takip etmesi gereken siyasi bir duruş ve anlayış anlamına gelmeye başlamıştır. Bu görüşün Osmanlı'daki ve Rusya

⁶²İbrahim Maraş Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.307.

⁶³ a.g.e., s.308.

Müslimanları arasındaki temsilcileri olan aydınların başlıcaları Ali Suavi, Ahmet Mithat Efendi, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura, Şehabettin Mercani, Abdürreşit İbrahim, Rızaeddin Fahrettin, İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp, Halim Sabit, Musa Kazım, İzmirli İsmail Hakkı olarak sayılabilir. Onlar, özellikle II. Meşrutiyet döneminde basın yayın yolu ile fikirlerini yaymaya başladıklarında, muhtelif coğrafyalarda aynı düşünceleri dile getiren başlıca şu yayınlar da harekete geçmiştir:

Sırat-ı Müstakim, dergi – İstanbul, 1908.

Sebilürreşad, dergi – İstanbul, 1912.

İslam Mecmuası, dergi – İstanbul, 1914.

Tearüf-i Müslimin – İstanbul, 1910.

İslam Dünyası, dergi – İstanbul, 1913.

Tercüman Gazetesi- Kırım - İsmail Gaspıralı, 1883.

Şura Dergisi- Orenburg, 1908.

Vakit Gazetesi- Orenburg, 1906.

Füyuzat, dergi, Azerbaycan, 1906

Hayat, gazete- Azerbaycan, 1907

Ayna, Türkistan, 1906.

Terakki, Türkistan, 1906.

Baskıların artması ile 1908-1910 döneminde İstanbul'a göç eden Rusya Müslümanlarının önderleri, önce Sultan Abdülhamid tarafından, siyasi mültecilerin ihtilalci ruhları yönünden rahatsız olması nedeniyle mesafeli yaklaşımla karşılanmış olup, Pan-İslamizmi, JönTürkler de reddetmiştir. 1904'te Yusuf Akçura'nın ortaya attığı Türkçülük kavramı, Ziya Gökalp tarafından benimsenmiştir. Yeni Lisan Cemiyeti'ni kuran Pan-Türkistler ise, kuvvetli milliyetçi bir eğilimdeydiler ve Türkçe'nin yayılmasını da Müslüman egemenliğinin yerleşmesini de Türk soyundan olmayan unsurların ayıklanması açısından mükemmel bir vasıta olarak vurguluyorlardı.

Rusya Türklerinde Türkçülük Cereyanı: Niteliği ve Seyri

Gaspıralı ile birlikte, Osmanlı Türkçesi'nin Türk dünyasını birleştirecek temel hareket olarak vurgulanması görüşünün ağırlık kazanması üzerine özellikle Abdürreşit İbrahim'in de hem Arapça'ya ve Arap harflerine hem de Osmanlı Türkçesine birleştirici unsurlar olarak yaklaşması, onun ideolojik olarak Pan-İslamizm ile Pan-Türkizmi aynı anda savunmaya olan inancının ve bir anlamda da politik pragmatizminin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Bahsedilen dönemde Rusya Türklerinin Osmanlı Devletiyle birleşmesine ve siyasi bir devlet kurmasına imkân yoktu. Müslümanların halifesi olması sebebiyle Rusya Müslümanları Türkiye'ye içten bir samimiyet beslemiş, irtibatı kesmemişlerdir. Abdürreşit İbrahim ve Gaspıralı'nın önderliğinde tahsil için İstanbul'a gönderilen talebelerin, döndükleri zaman öğretmenlik yaptıkları okullarda İstanbul Türkçesini kullanmaları, Türkiye'den gelen gazete ve dergiler, bilhassa milliyetçi gençler arasında olumlu intiba bırakmıştır. 1905-1907 yıllarında Türkçülük faaliyetlerinin artarak ilerlemesi, Rus hükümetinin dikkatini çekmiştir. Tatarlar, Rusya'daki Türklerin ve aslında bütün Müslümanların birleşmesi için çalışmaktadırlar ve Rusya Müslümanlarının Türkiye'ye yakınlaşma arzusu, III. Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayı'nda Müslüman okullarında Osmanlıcanın ders olarak okutulmasının kabul edilmesi ile tescillenmiştir. 1905-1907 yıllarında, XVIII. yüzyılda Hristiyan olan 49 bin İdil Tatarının (Kreşin) tekrar İslamiyet'e dönmesi de Rus hükümeti için ikinci alarm olmuştur. Mamadiş piskoposu Andrey (Prens Uhtoski) "Kazan ve İdil bölgesi Müslüman Tatarlarının ilerleyişi ağır ve sessiz fakat gözlerimizin önünde durmaksızın devam ediyor" şeklinde bir durum tespiti yaparken,⁶⁴ bu durum, Eğitim bakanlığının 1909-1912 döneminde özel bir komisyon kurarak İdil bölgesinde Tatar-Müslüman nüfuzu ile mücadele tedbirleri alma ve Rus kültürünü yaymak için adım atılmasını hızlandırma sonucunu doğurmuştur. Duma'nın Müslüman üyelerine Pan-İslamistler diyerek hücum edilmiştir.

Rusya Türklerinin büyük bir kısmı, kurtuluşun tek ve bağımsız Türk devletinden geleceğine inanıyordu. Politikacıları, tüccarları, öğretmen ve talebeleri, yeni bir ruh alabilmek için Türkiye'ye gidiyorlardı. Rus takibinden, baskısından bunalanların göçleri Türkiye'de son buluyordu. 1908'e gelindiğinde Rusya Türklerinin Genç Türklerle temasa geçmek istemeleri, Genç Türkler tarafından ilgi ile karşılanmamıştır. Ancak bu noktadaki çekimserlik, kendi açılarından haklıdır. Osmanlı hükümeti siyasi açıdan güçsüzdür ve topraklarında çok sayıda teb'a bulunmaktadır. Her yeni yaklaşım, tedirginlik ve kuşku ile değerlendirilmektedir. "Türk birliği", bu açılardan bakıldığı zaman rağbet görmemiştir. Ancak daha sonraları Genç Türklerin Türk dünyası ile ilgilenmeye başlamaları, Rusya Türklerini yeniden harekete geçirmiştir. 1911'de Gaspıralı ve Ali Hüseyinzade, İttihat Ve Terakki Partisi'nin genel merkez üyeliğine seçilmişlerdir. 7 Aralık 1911'de Yusuf Akçura *Türk Yurdu* dergisini çıkarmaya başlamış ve ilgi tahminlerin çok üzerinde olmuştur. 25 Mart 1912'de Türk Ocakları açılmış ve

⁶⁴Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, İstanbul, 1983, s.105

Osmanlılara, Türklerin sadece Türkiye sınırları içinde yaşamadığı anlatılmaya çalışılmıştır.⁶⁵

Rusya’da milli şuurun doğmasına sebep olan ve Türk Birliği ideali uğrunda çalışan aydınların başında Yusuf Akçura (Akçurin) gelmektedir. Kahire’de çıkan *Türk* gazetesinin Mayıs-Haziran 1904 tarihli, 23-24 sayılı nüshalarında neşredilen *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı eser, Türk birliğinin kuruluşu ve prensiplerini ortaya koyan bir eser olmuştur. Amerikalı yazar C. W. Hostler’e göre 1848 Komünist Manifestosu Marksistler için nasıl bir rol oynamışsa, *Üç Tarz-ı Siyaset* de Türkçüler için aynı rolü oynamıştır.⁶⁶ Diğer yanda İsmail Gaspıralı, Rusya Türkleri arasında en önde gelen Türkçülerden biridir. Fikirlerini *Tercüman* gazetesi ile yaymıştır. “Dilde, fikirde, işte birlik” şiarının söylemcisidir.

Abdürreşit İbrahim, İslam birliği fikrini destekler ve Petersburg’ta *Ülfet* gazetesini yayınlar. PanTürkizm fikrini yayan gazete, Rus hükümetinin polis kayıtlarına kadar girmiştir. Bu hareketler yani Türkçülük cereyanı, Rus makamlarını endişeye sevk ederken, aslında Osmanlı devletinin bütünlüğünü parçalayacağı endişesi ile Türkiye (Osmanlı) Türklerini de huzursuz etmiştir. Türkçülük ve Tatarcılık cereyanının Osmanlı bütünlüğüne aykırı olduğu dile getirilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan Panİslamizm (İslam birliği) ve PanTürkizm (Türk birliği) düşüncelerine karşı Rus makamları Panİslamist damgası vurup mücadele başlatmaktadır.

İslam birlikçilerinin, derin bir program ve stratejileri oluşmamıştır. Onlar, Müslümanların kendi idarelerini kurabilmelerine engel teşkil ettiğini düşündükleri Rusya imparatorluğuna karşı siyasi mücadeleye girişebilmek için şuurlu bir Müslüman beraberliği istemekteydiler. Toplumsal sınıflara göre kendi içlerinde farklı fikirleri savunan parçalara bölünmüşlerdir.

Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşad):

Sırat-ı Müstakim mecmuası Ebu’l-Ula Zeynelabidin ve Eşref Edip tarafından 14 Ağustos 1324 (1908) tarihinde İstanbul’da yayın hayatına başlamıştır, yayın hayatı 1966’da sona ermiştir. İslamcılık hareketinin en önemli yayın organıdır. Bu alanda yazı yazan Rusya Müslümanlarının aydınları, Abdürreşit İbrahim dâhil olmak üzere, Osmanlı sınırları içinde fikirlerini bu sayede ortaya koyabilmek için elverişli bir ortam yakalamışlardır. Diğer taraftan aydın fikirleri, öngörüler, fikir akımları üzerine ortaya

⁶⁵ a.g.e., s.152.

⁶⁶C.W. Hostler, *Turkism And The Soviets*, London 1957, s.145; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1999, s 154.

koyabildikleri düşünsel yönleri ile İstanbul ve geniş manada Osmanlı topraklarına katkı da sağlamışlardır.

Sırat-ı Müstakim, haftalık dergidir ve dinî, milli, edebi ve siyasi konulara eğilmektedir. Meşrutiyet yanlısı bir çizgide yayın yapmış olan derginin başyazarı Mehmet Akif 'tir. 1912 yılına kadar *Sırat-ı Müstakim* ismi ile 182 sayı olarak yayınlanmış, bilahare bu sayılar 7 cilt haline getirilmiştir. Mecmua, 183. sayısından itibaren *Sebilürreşad* ismi ile devam etmiştir. *Sebilürreşad*'ın ilk sayısı, yani 183. sayı 8 Mart 1912 tarihli dir. Mecmua, 5 Mart 1925'e dek aralıksız çıkmış, 641. sayısında yayınına ara vermek zorunda kalmıştır. *Sebilürreşad* da 25 ciltlik bir meblağı oluşturmaktadır. *Sebilürreşad* 22 yıl aradan sonra genel istek üzerine yeniden çıkarılmaya başlanmış, bu sefer mecmua yeni harflerle ve ilk sayısı Mayıs 1948 olarak yayınlanmıştır. Devamında, kesintisiz Mart 1965 e kadar yayın hayatında kalmış ve bu 359 sayı da 15 ciltte toplanmıştır.

Gayesi, Mehmet Akif'in anlatımı ile: “*Mecmuamız, bir İslam mecellesidir. Onun için ulum-ı İslamiyenin rükn-i esasisini teşkil eden tefsir-i şerife kısm-ı ilminin birinci babını tahsis ediyoruz. Mecmuamız mümkün mertebe tefsir-i şerif ilminin ihyasına çalışacak, mektep ve medreselerimizde tedris edilmesine tergib etmekten hali kalmayacak, bu babda ayrıca makaleler neşredecektir. Bilhassa bütün mekteplerimizde, medreselerimizde tefsir-i şerif dersleri ve usul-i tedrisleri hakkında tenkidler yazılacak, talebenin bu babda her türlü haklı şikayetleri enzar-ı ammeye arzedilecektir.*”

Bu dergiye yazı yazan başlıca isimler, Abdülaziz Çavuş, Bereketzade İsmail Hakkı, Babanzade Ahmet naim, Ferit Kam, Mehmet Fahrettin, İzmirli İsmail Hakkı, Tahirü'l-Mevlevi, Aksekili Ahmet Hamdi, Mehmet Şemsettin Günaltay, Manastırlı İsmail Hakkı, Bursalı Mehmet Tahir, Akçuraoglu Yusuf, Ahmet Ağaoğlu olarak sayılabilir. *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* bilhassa Kurtuluş Savaşı yıllarında büyük hizmetler görmüştür. Ayrıca Türk ve İslam dünyası arasında bir köprü vazifesi yapmıştır. Dış ülkelerde muhabirlerle çalışarak, olan biten hususları iç basına aktarma görevini de yerine getirmiştir. Yayın hayatı boyunca dinî, millî, içtimaî, edebî, siyasî yazılar yayınlanmıştır.⁶⁷

Müslümanların geri kalmışlıklarını kendilerine dert edinen iki şahsiyet Abdürreşit İbrahim ve Mehmet Akif te derginin vazgeçilmez iki yazarıdır. Müslümanların sorunlarına ve geri kalmışlıklarına çözüm arayışı içinde mücadele ediyor olmaları onları birbirlerine yakınlaştırmıştır. İslam Dünyası gidişatı için kaygılanmak, beraberinde bir

⁶⁷Davut Aydın, Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad mecmualarında çıkan tefsirle ilgili yazılar.

arayışı getirmiştir. Abdürreşid İbrahim yazılarıyla Mehmet Akif şiirleriyle yaşadıkları dönemin sosyal, siyasal, dinî, ilmî ve kültürel alanları ile ilgili önemli bilgileri eserlerine taşımışlardır. Mehmet Akif'in Safahat isimli eserinin tamamına yakını burada yayınlanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'daki Türkçülük ve İslamcılık düşüncesi aynı zamanda çok geçişken bir durum almıştır. Hem İslamcı hem Türkçü tarafı temsil eden yayın organlarında ayrı ayrı yazılar yazan aydınlar olduğu gibi (Şemsettin Günaltay, Hilmi Ziya Ülken, Musa Kazım gibi..) İslamcı tarafı şüphe götürmeyen Mehmet Akif için tutulmuş Rus arşiv kayıtlarında, "Pan-Türkist" ibaresi kullanılmıştır.

Kazanlı aydın Yusuf Akçura, 1905'te Mısır'da bastırıldığı *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli eserinde Osmanlı fikir dünyasını başarılı bir şelide sentezlerken, burada zikredilen fikirler, Osmanlı aydını Ziya Gökalp ve Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali ve onlardan farksız olarak Abdürreşid İbrahim tarafından da aynı doğrultuda kabul görecektir. Buna göre Türkçülük ve İslamcılık anlayışı, devletin bir politika olarak birlikte değerlendirilmesi gereken bir husustur ve asla bütün Türklerin veya Müslümanların siyasî birliği anlamında kullanılmamaktadır.

II.BÖLÜM-ABDÜRREŞİT İBRAHİM VE RUSYA TÜRKLERİ

“Tecessüs ve İntibâh ile geçmiş bir hayat”

2.1.-ABDÜRREŞİT İBRAHİM’İN HAYATI

“İşte benim evlatlarım buradan kendi nesillerini muhafaza etsinler ümidiyle şu tarike öz tercüme-i halimi yazmayı ihtiyar eyledim.

Bir adam için öz tercüme-i halini yazmak her ne kadar ağır ise de, matbuatın böyle bir şayi olduğu zamanda bir derece öz ismimdeki evlatlarımıza miras olarak terk etmeyi münasip gördüm.“⁶⁸

Abdürreşit İbrahim, Tercüme-i Halim.

Abdürreşit İbrahim’in, imparatorlukların yıkıldığı, büyük devrimlerin ve savaşların yaşandığı bir dönemde durmaksızın seyahat eden, siyasi faaliyetlerde bulunan gizli istihbarat teşkilatlarında görev almış biri olduğu düşünülürse, yaşamını yazarken kopukluklar ve bilgi edinilemeyen yıllar olması normaldir.⁶⁹ Bu sebeple Rus, İngiliz, Alman, Japon, Türk arşivlerinin detaylı araştırılması, bizlere onun hakkında muhakkak hâlâ bilinmedik bir dönem veya bilgi sunma şansına sahiptir.

Abdürreşit İbrahim, bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan Batı Sibirya-Tomsk vilayetinin İrtiş Nehri kıyısındaki Tara kasabasında 23 Nisan 1857’de dünyaya gelmiştir. Tercüme-i Halim’de bunu “Veladetim Tobolsk vilayetinde Tara beldesinde 1857 senesi 23 Nisan’dır. Böylece pederim kendi eliyle metrik defterine kayd etmişti” diyerek kaleme almıştır.⁷⁰ Aslen Buharalı Özbek asıllı Müslüman bir aileye mensuptur.⁷¹ 3 Mayıs 1924’te Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti’ne sunmuş olduğu dilekçede de belirttiği şekilde “aslen ve neslen Türk” tür.⁷² Abdürreşit İbrahim makalelerinde biz Tatarlar, Sibirya Türkleri ve özbek Türkleri şeklinde ifadeler kullanır.⁷³ Bölge Halkına İslamiyeti kabul ettiren Buharalılar da Abdürreşid İbrahim’in dedeleridir. Babası Ömer Bey, yaşadığı devrin siyasi olaylarına müdâhil olmuş ve

⁶⁸Abdürreşit İbrahim, Tercüme-i Halim Ya ki Başıma Gelenler, Haz: İsmail Türkoğlu, Mac Medya, İstanbul, 2017, s. 16.

⁶⁹İsmail Türkoğlu, Abdürreşit İbrahim’in bilinmeyen yılları, Toplumsal Tarih dergisi Abdürreşid İbrahim Özel Sayıları, Temmuz ve Ağustos 1995, s.13.

⁷⁰ Abdürreşit İbrahim, Tercüme-i Halim Ya ki Başıma Gelenler, Haz: İsmail Türkoğlu, Mac Medya, İstanbul, 2017, s. 17.

⁷¹Abdürreşit İbrahim, Vakıf Gazetesi, Türkiye Haricinde Türkler, sayı 2850, 6 Kanunevvel 1925, s.5

⁷²Başbakanlık Osmanlı arşivi, HR.İM,dosya 104, gömlek 5.

⁷³İsmail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s. 18.

Sibirya'nın muhtariyeti için mücadele etmiş bir şahsiyettir. Oğluna dini bilgileri ilk olarak veren odur. Annesi Afife Hanım, Başkurt Türklerindendir ve Tara'da bulunan medresede uzun yıllar kız talebelere muallimlik yapmıştır. Aile maddi olarak sıkıntı çekmektedir ancak bunun nedeni, dönemin siyasi ortamında aktif olarak fikir beyan etmeleri ve mücadeleyi sürdürmeleridir. Abdürreşit İbrahim'in çocukluğu dindar, disiplinli ancak bir o kadar da yenilikçi bir ortamda geçmiştir.

1864'te yedi yaşındayken Tara'ya 80 km uzaklıktaki Avvuş köyüne yatılı medrese tahsiline gönderilir. Ancak bir yılı tamamlamadan geri döner. 1868'te bu kez ikinci okulu olan ve uzak bir noktadaki Orenburg vilayeti Çelyabinsk (Çelebi) nahiyesindeki Başkurt köyü Elmen'e gönderilir. Burada tahsiline devam ederken, 1871 yılbaşında annesinin ölüm haberini alır. Medreseden ayrılarak Tara'ya dönmek ister. Ancak zor kış şartlarında yola daha fazla devam edemez ve Tümen'de kalır. Orada kış şartları için kalmış iken medreseye de gitmeyi ister. Baharda yollar açılır. Tara heyecanı yaşarken, bu kez de babasının vefat ettiği haberi gelir. Artık hem öksüz hem yetimdir. O esnada halasından bir mektup alır. Küçük kardeşi halası tarafından yanına gönderilmektedir. Abdürreşid İbrahim 14, kardeşi ise 12 yaşındadır. Hiçbir gelirleri yoktur.

Pasaportsuz yakalanan İbrahim, 1878'de bir yıl boyunca Tara ve Kazan hapishanelerinde kalır. Bu süre, her ne kadar onda derin bir acı uyandırmış olsa da, hapishanede Rusya'nın çok çeşitli bölgelerinden gelmiş olan Müslüman Türklerle istişarede bulunması kendisine çok net tecrübeler kazandırmıştır. Ayrıca hapishanede saygı duyulacak insanları gördüğü zaman, ortamın farkına varmış ve kendisi için utanç kaynağı olan bu hapis halini değerlendirerek kendisine bir pay çıkarmaya gayret etmiştir. Tahsilini Medine'de devam ettirme arzusu ile yaşamaktadır.

Bu arzusunun gerçekleşmesi, 1879 yılının ağustos ayında olacaktır. Odessa üzerinden İstanbul'a gider. Hizmetkârlık görevi üstlenerek Arabistan'a yola çıkar. Mekke'de birkaç gün kalır, Medine'ye geçer. 1880 senesinde Medine'de 23 yaşındaki genç Abdürreşit İbrahim, Rusya Türklerinden Ahmet Ziya Efendi'nin yanında eğitime başlar. Sonunda icazetnamesini alır, 1884'ün sonunda İstanbul'a gelir. Ahmet Vefik Paşa, Muallim Naci, İzmirli İsmail Hakkı ve Maarif Nazırı Münif Paşa gibi âlimlerle mütalaaları dikkat çeker.

1885'in ortalarında Tara'ya döner, medresede ders vermeye başlar ve çocukları Münir, Kadriye ve Fevziye'nin anneleri ile ilk evliliğini yapar. Altı ay Tara'da kaldıktan sonra, akrabalarından bazı çocukları eğitim için Medine'ye götürmek için yola çıkar. İbrahim,

Kasım 1885'te tekrar Tara'ya döner. Hayatı boyunca çok önem verdiği eğitim eksikliği konusunun altını çizerek orada bir usul-i cedit okulu açar.

Abdürreşit İbrahim, 1890'da, Tara'dan yanına on talebe alarak yeniden İstanbul'a gelir. Bu talebeleri Darüşşafaka ve Darütedris okullarına yerleştirir. Birkaç ay İstanbul'da kalır ve devlet erkânı ile bazı görüşmeler yapar. Yeniden Tara'ya döner ve eğitim çalışmalarına devam eder. Yerel halk, Abdürreşit İbrahim'in İstanbul'a talebe götürmesi konusunda çok isteklidir. Kendisine başvuranların sayısı gittikçe artar. Öte yandan, bu durum, Osmanlı devletinin soydaşlarına karşı gösterdiği ilgi bakımından da önemlidir. Özellikle bu talebelerin iâşe ve ibatelerinin Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanıyor olması önemlidir.⁷⁴ Ancak, Bir müddet sonra Rus hükümeti bu talebe akınından rahatsız olmaya başlar ve sıkı denetimler getirmek sureti ile konuyu hassasiyetle inceleme yoluna gider.

1891'de Ufa'ya gelir. Rusça dil imtihanını vermesi bu döneme rastlar.⁷⁵ 1886 da Rus hükümeti bir kanun çıkarmış ve 1891 yılına kadar kadılık ve imamlık yapan kişilerin Rusça bilmeleri zorunluluğunu getirmiştir. Müftülük yapabilmek için de, üniversite mezunu olma şartı getirilmiştir. Buradaki temel gaye, müftülük makamına gelecek kişilerin Rusların kuklası olmalarını sağlamaktır.⁷⁶ Dil imtihanını veren İbrahim, kadı olur. Yaygın adı ile “Kadı Reşit” 1892'de Orenburg Şer'i Mahkemesinde kadılık görevine başlar. Rusya'nın Türk hanlıklarını ele geçirmesi ile sahipsiz kalan Müslüman Türkler, 1789'da kurulan bu mahkemeye dört elle sarılmışlardır.⁷⁷ Kadılık görevini ifa ettiği dönemde Abdürreşit İbrahim mahkemenin Müslümanların faydasına çalışması için büyük gayret göstermiştir. Çünkü Müslüman Türkler, kilometrelerce yol kat ederek, bu merciiden alacakları fetvaya verdikleri önemi gösteriyor ve duydukları güveni her fırsatta tekrarlıyorlardı. Abdürreşit İbrahim aynı zamanda bu mahkemenin azası idi ve Müslümanların yararına büyük gayretle çalışmıştır. 1893'te, bir reis ve üç azadan oluşan bu mahkemenin reisi Muhammedyar Sultan(of)'un hacca gitmesi üzerine mahkeme reisliğine bir müddet Abdürreşit İbrahim getirilir. Ancak Muhammedyar'ın, Rus Hükümetinin kuklası olarak çalışması ve Abdürreşit İbrahim ile aralarında bu husustan kaynaklanan sorunların bitmemesi üzerine, Abdürreşit İbrahim istifa eder.⁷⁸

⁷⁴Abdürreşit İbrahim, Ahval-i Alem-i İslam hakkında konferans, şehzade kulübü, Sırat-ı Müstakim, IV, sayı 85, 11 Nisan 1328, s.118-123; İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.17

⁷⁵Abdürreşit İbrahim, “Tam Kırk Sene”, Yeni Yapon Muhbiri, sayı 20, Tokyo, 1934, s.15

⁷⁶- İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.18.

⁷⁷İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.18-19.

⁷⁸- Abdürreşid Hilmi Efendi, Malumat, sayı:51, 1312, s.57.

1895'te Rus baskısı artar, Abdürreşit İbrahim tedirgindir. İstanbul'a hareket eder. İstanbul'da, Ufa'da bulunduğu yıllarda kaleme aldığı *Livanü'l Hamd* broşürünü, ardından *Çolpan Yıldızı'nı* basar. Ana vurgu, Rus baskısı ve zulmüdür. Çolpan Yıldızı, Rusya'daki ilk Türk Siyasi Belgesidir. İstanbul'da bir gecede basılıp gizlice ülkeye sokulmuştur.⁷⁹ İstanbul Mahmut Bey matbaasında bir gecede basıldığı bilinen bu broşür, Odessa üzerinden Rusyaya kaçırılır.⁸⁰ Matbaaların bu tarihlerde padişah aleyhine çalışması sıkı denetlendiği için, İstanbul ortamı da hayli karışıktır, acelenin sebebi budur.

İbrahim, iki yıl İstanbul'da kalır. Bu süre zarfında, çok sayıda devlet adamı ve erkân ile, Rusyadaki soydaşlarına yapabileceği yardımları değerlendirebilme fırsatı yakalar. 1896 başlarında İstanbul'dan Buhara'ya seyahat eder, 1897'nin sonlarında istanbula gelir ancak Osmanlı yönetiminde kendi aktif hareketlerinden bir nevi rahatsızlık duyulduğunu algılaması üzerine üç yıl süren seyahatine başlar. Abdülhamid Han'a karşı da, İstibdat dönemi uygulamaları açısından olumsuz görüşler beslemektedir.

Bu seyahatindeki noktalar: Mısır-Hicaz-Filistin-İtalya-Avusturya-Fransa-Bulgaristan-Yugoslavya-Batı Rusya-Kafkasya-Maveraünnehir-Batı Türkistan-Doğu Türkistan-Yedisu Vilayeti-Sibirya'dır. Buradaki dikkat çekici husus, 1901 ve 1903 seneleri Japonya seyahatlerine dair hiçbir yazı yazmamış ve Âlem-i İslâm'da da bunu belirtmemiş olmasıdır. Elimizde resmi bir belge veya kendi beyanı olmamakla birlikte, Japonya'dan Sultan II. Abdülhamid'e yazmış olduğu mektuptan elde edilen bilgilere göre bu seyahat döneminde, açıkça zikretmese dahi Japonya'da bizzat bulunmuş olduğu fikrini savunan araştırmacılar mevcuttur. Gizleme amacını özel bazı kanallar yardımı ile Rusya Müslümanlarının mezalimini önleme çalışmalarında bulunmasına ve girmekte olduğu ilişkiler ağını ifşa etmek istememesine bağlayarak açıklama yapan bu araştırmacıların yanı sıra,⁸¹ Abdürreşid İbrahim'in Sultan Abdülhamit döneminde Japonya'ya çeşitli seyahatlerini, onun sultan tarafından doğrudan görevlendirildiği yorumunu yapanlar da vardır. İbrahim'in Münif Paşa ile olan yakınlığı da bu görüşü destekler gibi algılanmıştır. Ancak gerek Sultan Abdülhamit'in onu Rus polisine teslim etmesi, gerekse Abdürreşid'in sonraları Sultan Abdülhamit'ten olumsuz sözlerle

⁷⁹İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, İstanbul 1997, s.20.

⁸⁰A.Benningsen-C.L.Quelquejay, "La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russia avant 1920", Paris, 1964 s.44.

⁸¹Azade Ayşe Rorlich, s.235, n.14 ve 236 n.15'te Abdürreşit İbrahim'in 1902-1903 tarihlerindeki Japonya seyahatinin bir ilk olmadığını ifade etmektedir.

bahsetmiş olması bu görüşün yanlış olduğunu destekler.⁸² Bu seyahat esnasında 43.653 kilometre yol kat etmiştir. Bunun 712 kilometresini yaya olarak geçirmiştir. Deve, at, vapur ve tren kullanmıştır.⁸³

1900’de, Petersburg’ta yayın faaliyetlerine girer ve *Mir’at* adlı dergiyi çıkarmaya başlar. 1902-1903 yılları ise Abdürreşit İbrahim’in Japonya’da anti-Rus propagandası yaptığı yıllardır. Ancak Rus Hükümeti, Japon Hükümetinden onun ülke dışına yollanmasını talep etmiştir.⁸⁴

1904 baharında İstanbul’a gelir. Ancak Rusya, Japonya’daki hareketleri sebebi ve daha evvel İstanbul’da bastırıp Rusya’da *Livaül Hamd* ve *Çolpamn Yıldızı* isimleri ile dağıttığı eserlerinden ve devamında İstanbul’da aleyhte sergilediği tüm hal ve davranışlardan dolayı Abdürreşit İbrahim’in kendilerine iadesini talep etmiştir. 12 Ağustos 1904’te iade edilmesini takiben Odessa’ya getirilir. Hapis yatar, ancak büyük bir baskı ve itiraz mekânizması oluşması üzerine 21 Ağustos 1904’te salıverilir.⁸⁵ İlk durağı Kazan olur, burada tatar aydınlarıyla bir araya gelir.⁸⁶

1904 yılının sonlarına doğru, yerleştiği St. Petersburg’ta ticaret ile uğraşarak görüntüsünü bilerek verdiği, ancak basın-yayın yolu ile fikirlerini yayma amacı taşıdığı dönem başlar. *Ülfet*’i yayınlar. *Ülfet*, Türkistan’da Rus polis kayıtlarına zararlı yayın olarak not edilir.⁸⁷ Derginin yazarları arasında o esnada hukuk tahsilini St. Petersburg’ta yapmakta olan Musa Carullah Bigi de bulunmaktadır.⁸⁸

Sahabat’ın “*Süleymaniye Kürsüsü*” adlı bölümünde bu çabaları çok güzel ifade bulmuştur:

“Evvela gizlice bir matbaa tesis ettim.

Beş on öksüz bularak basmacılık öğrettim.

Kalemim çok pürüzlüydü, fakat çaresi ne?

Sonra, bilmem kimin üslubu avamın nesine!

⁸²Bu konuda rastladığımız zıt görüşler: Cemil Lee, Abdürreşit İbrahim Efendi’nin Uzakdoğu Seyahat Notlarına Dair, VII.Türkoloji Kongresi, İstanbul 1987, buna karşılık Cemil Lee’nin karşı görüşü için: Cezmi Eraslan II. Abdülhamit ve İslam birliği Osmanlı devletinin İslam siyaseti, İstanbul, 1992.

⁸³Abdürreşit İbrahim, Alem-i İslâm ve Japonya İntişar-ı İslamiyet 1, İstanbul 1328 s.2-16.

⁸⁴Azade Ayşe Rorlich, Volga tatars A profile in national resilience, Stanford 1986, s.236.

⁸⁵Von Gerhard Mende, Der Nationale Kampf Der Russland Türken, Berlin 1936, s.99.

⁸⁶A. Arşaruni-O. Gabidullin, Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rassii, Moskova 1931, s.43; İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.25.

⁸⁷A. Zeki Velidi Togan, Türkistan, İstanbul 1981, s.352.

⁸⁸İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.26.; Musa Carullah Bigi, “Uzun Günlerde Oruç”, sadeleştiren Yusuf Uralgiray, Ankara 1975, s.XIII.; Hasan Demiroğlu, Ülfet gazetesinin İdil-Ural Türklerindeki siyasî gelişmelere etkisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 8, sayı 1, Edirne, 2006, s.36-53)

Dilimin döndüğü şiveyle bütün gün yazdım;
Okuyanlar o kadar çoktu ki, hiç ummazdım.
Usta, âsârını (eserlerini) verdikçe çocuklar bastı;
Altı ay geçti, bizim matbaanın çıktı adı..
Göğsü imanlı beş on tane fedai gelerek,
Dediler; “Sen ne basarsan, onu tevzi edecek (dağıtacak)
Vasitan işte biziz, korkulacak şey yoktur...
Para lazımsa da bildir ki, verenler bulunur.”
Bir cerideyle (dergiyle) hemen başlayıverdim vaaza.
Zaten en başlıca yol halkı budur ikaza.”⁸⁹

Diğer yandan halkın desteği ile büyük bir eğitim seferberliği de başlamıştır:

“Parasızlıktı bidayette (başlangıçta) işin korkulusu
Ağniya(zenginler) altını bezletti (çoğalttı) , etekler dolusu.
Açtık oldukça güzel medreseler, mektepler.
Okuyup yazmayı tamime (yaymaya) çalıştık yer yer.
Tatarın yüzde bugün altmışı hakkıyla okur.
Rusların halbuki nispetleri gayet dündür (aşağıdadır) .”⁹⁰

İbrahim, bu dönemde Petersburg’ta Arapça konuşan Dağıstan kolonisine yönelik *El-Tilmiz* adlı bir dergi daha çıkartır. Bu dergi 1907’de 30.sayısında polis tarafından yayından men edilmiştir. Herm *Ülfet* hem de *El-Tilmiz*, İslam birliği propagandası yapan ve Rusya Müslümanlarının sorunlarını dile getiren bir yapıda olmuştur.

Ardından ikinci faaliyetine yönelir: ZEMSTVO’nun⁹¹ yani Mahalli İdare Başkanlarının gayri resmi toplantılarını dikkatle takip eder. Ekim 1904 ve Kasım 1904 tarihlerinde incelediği bu birleşimlerden aldığı tutanak kopyaları ile Dâhiliye Nazırı Mirski’nin makamına gider ve Rusya Müslümanlarının taleplerini iletir. Svetopolk Mirski, Abdürreşit İbrahim’in taleplerini makûl bularak resmî yoldan talepte bulunmasını salık verir.

⁸⁹ Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s.165

⁹⁰ a.g.e s.166

⁹¹Zemstvo: Rus Çarlığı’nın Avrupa’daki topraklarında ve Ukrayna’da, kırsal bölgelerdeki özyönetim organı. 1864’te toplumsal ve ekonomik hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla kurulmuş, Rusya’da önemli bir liberal etkinlik odağına dönüşmüştür.

Burada iyi karşılanmış olması onda umut yaratır. Bu umut ile Kazan ve civarındaki Hankirman, Çistay, Bubi, Perm ve Ufa şehirlerini dolaşır. Bu ziyaretlerine çıkarken aklında Müslüman Türklerle bir kongre yapma fikri vardır ve istişarelerini bu yönde iletir. Zaman içinde bunu başardığı görülecektir ancak bu seyahatleri sırasında fazla destek görmez. İkinci umudu olan yani mektep müderrislerinin vilayet nezaretinden alınıp mektep nezareti adı altında bir müdüriyetin teşkil etmesi ve bu mektep nezaretinin her vilayette şube açması düşüncesi de ne yazık ki görüştüğü kişiler tarafından alâkâ ile karşılanmaz.

Ufa'dan ayrılan İbrahim, yolunu bu sefer Troyski'ye çevirir. Buradaki istişarelerini ileri gelen isimler Vali Bay Yauşev ve Hacı Rahmankulov ile sürdürür. Bu noktada ağırlık olarak Dâhiliye Nazırı Svetopolk Mirski'nin tavsiyeleri masaya yatırılır. Sonraki durağı Kızılyar'dır. Kızılyar'da ayrıca bir yetki alır: Kızılyar, resmi vekil olarak onu atar ve fikirlerini ifade etmesi konusunda tam yetki verir. O da Mirski'ye iletilecek dilekleri yazılı şekilde onlardan alır ve Kazan'a geçer.⁹²

1905 ve 1906 yılları, esmekte olan suni hürriyet rüzgârının, Japon yenilgisi ve ardından başarısız ihtilal girişimi ile birleşerek, Rus Çarlığı'nın çatırdama sinyallerini vermeye başladığı yıllardır. Bu havadan faydalanmayı öngören ve Rusya Müslümanları için heyecan duyan kişi, Abdürreşit İbrahim olmuştur. Abdürreşit İbrahim, ilk defa parlamento ile tanışacak olan Rusya Müslümanlarını 1905 seçimleri öncesinde bilgilendirmek için Rusya'nın ve Türkistan'ın her tarafını dolaşır. Abdürreşit İbrahim, I., II. ve III. Müslüman Kongrelerinin organize olmasını sağlayan başlıca kişilerden olarak, önemli bir görev yerine getirmiştir. Rusya Müslümanları I. Kongresi (15 Ağustos 1905) Nijni Novgorod'da, Rusya Müslümanları II. Kongresi (13-23 Ocak 1906) St. Petersburg'da ve Rusya Müslümanları III. Kongresi (16-21 Ağustos 1906) Nijni Novgorod'ta gerçekleştirilmiştir. Öncüsü olduğu her üç kongre de, kendi bireysel haklarının artık farkında olmaya başlayan Müslümanların, toplum içindeki siyasi yönelimlerine zemin teşkil etmekte olan ilk faaliyetler olması hasebi ile önem arz etmektedir.

Abdürreşit İbrahim, 21 Ağustos 1906'da III. Müslüman Kongresi'nin bitişiyle, Tara'ya ve ardından Kazan'a ailesinin yanına geçer. Yeni bir kongrenin hazırlıklarına başlar. Ancak bu dönem, artık Abdürreşid İbrahim'in uzun seyahatine karar verdiği dönemdir. Rusya'da 1905'te meydana gelen inkılâp, Türkler arasında uyanma hareketini başlatınca, Abdürreşid İbrahim bu seyahati daha önceden planlamış, ancak Müslüman

⁹²Nadir Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), Ankara 1988, s.81.

Kongreleri yüzünden bir süre ertelemiştir. Artık bu seyahatin yapılması gerektiğini düşünmektedir. Zira 1905 inkılâp havasının ertesi, 1906 ve 1907 yıllarında Rusya’da yeniden insan hakları çiğnenmeye, gazeteler kapatılmaya, faili meçhul cinayetler çoğalmaya başlamıştır.

Abdürreşit İbrahim’in bu zorlu seyahati, “himmet kemeri ve tevekkül asası” ile 16 Eylül 1908’de Kazan’dan başlar. Bu, büyük seyahattir.⁹³

*“İşte biz böyle didinmekte, çalışmakta iken.
Bir sabah üç tanıdık, seslenerek pencereden,
Dediler: “Şimdi hükümet basacak matbaanı...
Durmanın vakti değildir. Hadi kaldır tabanı.”
Bir işaretle çocuklar çekilip ta geriye,
Daldılar hepsi birer sesleri çıkmaz deliğe.
Onların nevbeti geçmiş, sıra gelmişti bana.
Yolu tuttum, yalnızca doğruca Türkistan’a”⁹⁴*

Yolculuğuna Kazan’dan Ufa’ya nehir yolu ile geçerek başlar. Sırası ile Ufa, Çilebi (Sibirya tren hattının başlangıcı), Kızılyar, Omsk, Tomsk, İrkutsk, Moğolistan, Mançurya, Harbin şehri, gemi ile Vladisvostok ve yedi ay kalacağı Japonya’ya ulaşır.

1907 sonlarında Batı Türkistan şehirlerini dolaşır ve ahalinin durumuna yakinen şahit olur: Durum içler acısıdır.⁹⁵

*“Sormayın gördüğüm alemleri hiç söylemeyeyim;
Yâdi temkinimi sarsar da kan ağlar yüreğim.
O Buhara! O mübarek, muazzam toprak.
Zilletin koynuna girmiş uyuyor müstağrak.
İbn-i Sinaları yüzlerce doğurmuş o iklim,
Tek çocuk vermiyor ağuşuna ilmin ne akim.
O rasadhane-i dünya, o Semerkand’ı bile.
Öyle dalmış ki hurafata mazisiyle;
Ay tutulmuş, “Kovalım şeytanı kalkın!” diyerek,
Dümbelek çalmada binlerce kadın, kız, erkek!*

⁹³Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 32-33.

⁹⁴Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İnkılâp ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s.167

⁹⁵Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 32

*Bu havalide cehalet ne kadar çoksa, nifak,
Daha salgın, daha dehşetli...Umumen ahlak.
Çok bozuk az gelecek namütenahi düşkün.
Öyle murdarını görmekteki insan fuhşun.
Bırakın, söyleyemez, mevkiimiz camidir.
Başka yer olsa da, tafsile hâyâ manidir.
Ya taassupları? Hiç sorma nasıl maskaraca.
O, uzun hırkasının yenleri yerlerde hoca,
Hem bakarsın eşi yok dine teaddisinde(tecavüzünde)
Hem ne söylersen olur dini hemen rencide.
Milletin hayrı için ne düşünsen; bidat.
Şer'i tağyir ile, terzil ise-haşa- sünnet.
Ne Huda'dan sıkılırlar, ne de Peygamberden.
Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden.
Çekecek memleketin hali ne olmaz? Düşünün!
Sayısız medrese var gerçi Buhara'da bugün.
Okunandan ne haber? On para etmez fenler,
Ne bu dünyada soran var, ne de ukbada geçer''⁹⁶*

Gezdiği her yerde gözlemleri, İslâm âlemini yakından tanıklık ile tanıyabilmek üzerine yoğunlaşmıştır.

1909'da, Sibiryâ üzerinden Moğolistan-Mançurya'ya geçer, buradan gemi yolculuğu ile Japonya'ya uzanır. Bu seyahati esnasındaki gözlemlerini yansıttığı ünlü eseri *Alem-i İslam*, büyük bölümü Japonya'ya ayrılmış olan ve günümüzde de ilgi ile okunan bir seyahatnamedir. O, Japon milletine hayran olmuştur:

*“Doğruluk, ahde vefa, va'de sadakat, şefkat;
Acizin hakkını İ'lâya (yükseltmeye)samimi gayret;
En ufak şeyle kanaat, çoğa kudret varken;
Yine ifrat ile vermek, veren eller darken;
Kimsenin ırzına, namusuna yan bakmayarak,
Yedi kat ellerin evladını kardeş tanımak;
Öleceksin! denilen noktada merdane sebat;
Yeri gelsin, gülerek, oynayarak terk-i hayat,
İhtirasat-ı hususiyyeyi söyletmeyerek,*

⁹⁶Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s.169

Nef-i şahsiyi (özel çıkarını) umumunkine kurban etmek...
Daha bunlar gibi çok nadire gördüm orada.
Âdemin en temiz ahfadına (torunlarına) malik bir ada.
Medeniyet girebilmiş yalnız fenniyle...
O da sahiplerinin lahik olan (yetişen) izniyle.
Dikilip sahile binlerce basiret, iman;
Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!
Garbın eşyası, eğer kıymeti haizse yürür;
Moda şeklinde gelen seyyie (kabahat) gümrükte çürür!
Gece gündüz açık evler, kapılar mandalsız;
Herkesin sandığı meydanda, bilinmez hırsız.
Ya o mahviyeti insan göremez bir yerde...
Togo()'nın umduğunuz tavrı mı vardır? Nerde!*
“Gidelim!” der, götürür! Sonra gelip ta yanıma;
Çay boşaltırdı ben içtikçe hemen fincanıma.
Müslümanlık sanırım parlayacaktır orda;
Sade Osmanlıların gayreti lazım arada.
Misyonerler, gece gündüz yeri devretmedeler,
Ulema (âlimler) , vahy-i İlahiyi mi bilmem, bekler? ”⁹⁷

15 Haziran 1909'da Tokyo'dan ayrılır, kalabalık bir grup kendisini yolcu eder ve varış yerine kadar durduğu duraklarda kendisini sevgi ile karşılayan kişiler onu bekler. Simonoseki limanından gemi ile 19 Haziran 1909'da Kore Pusan Limanına iner, trenle başkent Seul'e gelir. İçişleri Bakanını ziyaret eder. Kore'nin istikbali, eğitim ve İslamiyet ile ilgili konular değerlendirilir. 27 Haziran 1909'da trenle sırasıyla Mukden, Pekin, Çin'in diğer vilayetleri Hankov ve Şanghay, 7 Ağustos 1909'da Sinpagur (ve civarındaki ada Müslümanları), Hindistan (Kalküta ve Bombay), Hac farızası için Hicaz, Beyrut, 1910 başında da İstanbul, seyahatinin güzergâhını oluşturur.

“Çin’de, Mançurya’da din bir gelenek başka değil.
Müslüman unsuru gayet geri, gayet cahil.

Acaba meyl-i teali (gelişme arzusu) ne demek onlarca
“Böyle gördük dedemizden” sesi milyonlarca

Kafadan aynı tehevvürle (düşüncesiz hareket) bakarsın çıkıyor.
Arş-ı âmalî bu söz tâ temelinden yıkıyor.

⁹⁷Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s.171-172.

*Görenek hem yalnız Çin’de mi salgın nerde
Hep Musab (uğramış) Âlem-i İslam o amansız derde.*

*Getirin mağrib-i Asya’dan bir Müslüman’ı
Bir de Çin surunun altında uzanmış yatani.*

*Dinleyin her birinin ruhunu, mutlak gelecek
Böyle gördük dedemizden sesi titrek titrek.*

*Böyle gördük dedemizden sözü dinen merdud (kabul edilmemiş) .
Acaba saha-i tatbiki neden nâ-mahdud (sınırsız)*

*Çünkü biz bilmiyoruz dini. Evet bilseydik.
Çare yok göstermezdik bu kadar sersemlik.”*

*“Bu havalidekiler pek yaya kalmış dince
Öyle Kur’an okurlar ki sanırsın Çince.*

*Bütün âdetleri ayin-i Mecusiye (ateşperest ayini) karib (yakın) .
Bir şehadet getirirler o da oldukça garib.”⁹⁸*

Mançurya, Çin ve Singapur’dan sonra Hindistan’a geçer. Hindistan Bombay’daki Rus konsolosu, Abdürreşit İbrahim’in Petersburg’tan arkadaşıdır. Onunla görüşür. İngilizler’in Hintlilere yapmakta olduğu zulüm ve ülkede genel olarak hakim olan fakirlik ve pislik onu derinden etkiler. Abdürreşit İbrahim 7 Ekim 1909’da yanında Japon Müslümanlardan Ömer (Yamaoka) bulunduğu halde Bombay’dan gemi ile Hicaz’a hareket eder. Seyahat sırasında gezi notlarını ve fotoğrafları Kazan’da oğlu Ahmet Münir’in çalışmakta olduğu Beyanülhak gazetesine ve İstanbul’da da Sırat-ı Müstakim dergisine göndermektedir. Sırat-ı Müstakim’de bu yazılardan bazıları yayınlanmıştır.⁹⁹

Türkiye’ye 1910 yılının başlarında dönen Abdürreşit İbrahim, Hariciye Nezareti’ne bir dilekçe vererek Türk vatandaşlığına geçmeyi talep eder, bu talebine karşılık vatandaşlığın verilmesi 1912 yılında gerçekleşir. Önce İstanbul Sultanahmet’te bir eve yerleşir ve yayın faaliyetlerine girişir. Ahmed Tacettin ile birlikte 1910 yılında, ancak 32 sayı çıkarabildiği *Tearüf-i Müslimîn* dergisini çıkartmaya başlar. *Tearüf-i Müslimîn*,

⁹⁸Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s.170.

⁹⁹Kazan’a yollananlar Rus postasında kaybolmuş ve pek azı yerine ulaşabilmiştir. Bunlar daha sonra oğlu Ahmet Münir tarafından 1909’da bir araya getirilerek Devr-i Âlem adı ile tek ciltlik bir kitap halinde basılmıştır; İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.67.

Kazan Türklerinin Rusya dışında çıkarttığı ilk dergidir. İslam Alemi meseleleri ve eğitim konuları ağırlıklıdır.¹⁰⁰

1913-1914'de Osman Cudi ile birlikte *İslam Dünyası* isimli dergiyi yayınlar ve İstanbul'da *Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi* isimli bir örgüt oluşturur. Abdürreşit İbrahim yönetim kurulu başkanıdır. Ayrıca bu dönemde, üç sene süren seyahatini Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet adı altında yazmaya başlar. Âlem-i İslam, bugüne kadar Arapça, Almanca, Japonca, Fransızca dillerine tercüme edilmiş olup, günümüzde Mehmet Paksu ve Ertuğrul Özalp tarafından da latin harflerine aktarılmıştır. Mehmet Akif'in Sırat-ı Müstakim'de 1326 yılı ve 97. sayıda yayınladığı *Gayet Mühim Bir Eser* başlıklı yazısında şunları söyler:

*“Hazret, Asya'nın her tarafını senelerce gezmiş, bir koca kıtada yaşayan insanların mazisini incelemiş, halini tetkik etmiş, bunlarda saadet görmüşse sebeplerini aramış, sefalet görmüşse kaynağını araştırmış, evladını, ailesini memleketini sırf hamiyetle coşan bir hisle bırakıp yola çıktığı halde gezdiği yerlerde hiç hissiyatına mahkum olmamış. Bugün zillet içinde sefalet içinde çalkalanıp duran İslam dünyasının birçok manzarası birçok tezahürleri bu zavallıyı adım başında ağlatmış olmakla beraber, o etrafını iyi görmek için gözlerini sile sile yoluna devam etmiş. Eser gayet sade bir lisanlı yazılmış ötesine berisine resimler serpiştirilmiş. Ben çoktan beri bu kadar samimi bu kadar faydalı lakin bu kadar tesirli kitap okuduğumu hatırlamıyorum.”*¹⁰¹

Abdürreşit İbrahim, 1911 yılının ramazan bayramında Roma'ya giderek İtalyanları protesto etmeyi düşünmüş, fakat daha sonra Trablusgarb'a gitmenin daha yararlı olacağına karar vermiştir.. Trablus'a gidişini kendi ifadesi ile şöyle dile getirmektedir: *“Şaşkınlıklar zail olur olmaz herkes dar'ül harbe gitmeye başladı. Ben de duramadım. Bir ateşdir kalbimi kapladı. Gitmeden rahat olamazdım. Vakı'a ben yaşıyım. Benim elimden bir şey gelmez. Fakat hiç olmazsa cihat edenlere su vermeye yararım.”*¹⁰²

Derne, Bingazi, Tobruk, Trablusgarb cephelerinde şahsen bulunması, ona büyük tecrübe kazandıracaktır. Bingazi cephesinde 40 gün bulunur, zaman zaman bazı çatışmalara bizzat iştirak eder ve Enver Paşa ile samimi bir dostluk kurar. Enver Paşa için sonraları takdir dolu söylemlerde bulunacaktır: *“Enver Paşa hızır gibi, herkesten önce yetişti, en büyük vazifeyi o gördü. Yoktan bir ordu teşkil ederek büyük ve şanlı milletimizin namus*

¹⁰⁰Reşid Rahmeti Arat, “Matbuat (Kazan Türkleri)” İA, cild 7, s.384.

¹⁰¹ Mehmet Akif Ersoy, Sırat-ı Müstakim, Gayet Mühim Bir Eser, 1326, sayı:97.

¹⁰²Abdürreşit İbrahim, Afrika'da Mücahidin-i İslamiyenin Ahvali ve Müslümanlığın İstikbaline Dair I", S, I-VIII,sayı 2,s.28-30.; Nazmi Songar, Haz: Ayhan Songar, Trablusgarb Hatıraları, Tarih ve Medeniyet, sayı 1-2-3, İstanbul 1994

ve şerefini bütün cihana tanıttı. Milyonlarca Arabın kalbinde paşalık ünvanı aldı.¹⁰³

Enver Paşa ile olan yakınlığı ve faaliyetleri, onun teşkilat-ı mahsusa ile şu veya bu şekilde ilişkide olduğu izlenimini vermektedir. Abdürreşit İbrahim'in Trablusgarb hususunda Atatürk'ten bahseden herhangi bir söyleminin olmaması, tamamen ayrı cephelerde ve birbirlerini görmeden savaşmış olmalarındandır.

Trablusgarb'tan İstanbul'a döndüğü zaman çok sayıda mektup almıştır. Bu mektuplar Hindistan, Cava, Malezya ve Japonya'da yaşayan Müslümanlar tarafından gönderilmiştir. Bu ülkelerde yaşayan Müslümanların Trablusgarb Savaşı için yardım toplamaya başlamış oldukları ve savaşa gönüllü katılmak istedikleri yer alır ki Abdürreşit İbrahim bu alakayı uyandıran kişi olarak onların göstermiş oldukları duyarlılıktan son derece memnun kalmıştır.¹⁰⁴

1912'de Balkan Savaşı başlaması ve Edirne'nin düşman eline geçmesi üzerine Abdürreşit İbrahim, çıkarmakta olduğu *İslam Dünyası* isimli dergisinde tüm dünya Müslümanlarına çağrıda bulunur ve destek ister. Japonya, Çin, Hindistan, Singapur, Cava ve Malezya'daki dostlarına mektuplar yazarak "cihad" davetinde bulunur. Yardımlar toplanmaya, gönüllü olarak gelmek isteyenlerin hazırlara başladığı bilgileri gelmeye başlar. Rusya'daki soydaşlara çağrıda bulunur. Rusya Türklerinden Müslüman genç kızlar, Türkiye'ye gelerek hemşirelik yaparlar., genç erkekler cephede savaşa gider.¹⁰⁵

Osmanlı Vatandaşlığına başvurusunun kabulü bu dönem gerçekleşir.¹⁰⁶ Abdürreşid İbrahim'in Japonya'daki etkisi de bu dönemde önemli bir mertebeye erişmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi ailesini Rusya'dan İstanbul'a getirir. Fatih'te Molla Gürani'de bir ahşap eve taşınırlar. Yine bu döneme rastlayan faaliyetlerinden en önemlisi, zaman zaman Anadolu'ya yaptığı gezilerdir. Ruslar 1 Kasım 1914'te Kuzey Anadolu'yu işgal edince Abdürreşid İbrahim Enver Paşa'nın yanına cephe gerisinde askerlere moral vermek üzere yardıma gitmeye karar verir. Ona göre Anadolu, Müslümanların son kalesidir.¹⁰⁷ Ancak, plansızlık, açlık ve hastalık artınca Türk ordusu büyük kayıplarla geri çekilmek zorunda kalır. Bu olay onu derinden üzer ve derhal İstanbul'a dönerek "*Türk Tatar Heyeti*" (Rusyadaki Türk-Tatar Müslümanlarının haklarını koruma komitesi) ni kurma çalışmalarına başlar. 1914, aynı zamanda Rusya'da baskıların en üst

¹⁰³Abdürreşit İbrahim, Afrika'da Mücahidin-i İslamiye'nin Ahvali ve Müslümanlığın Ahvaline Dair I., Sebilürreşad, I-VIII, 1328, s.28-30.

¹⁰⁴Bu mektuplar için: "Mekatip", Sebilürreşat, I-VIII, sayı 2-84, sene 1328

¹⁰⁵"Mekatip", Sebilürreşad, I-VIII, 1328.

¹⁰⁶başbakanlık Osmanlı arşivi, hariciye iradeleri, 18/2a.

¹⁰⁷Abdürreşid Efendi ile Mülakat, Tasvir-i Efkâr, 2 Kanun-ı Sani 1914, no:1308, s.3.

düzeye çıkmış olduğu, insanî ve medenî tüm hakların ayaklar altına alındığı dönemi ifade eder. Gazeteler kapatılmakta ve fail-i meçhul cinayetler işlenmektedir. Bu yoğun baskı döneminde Türkiye'ye yönelen aydınların başlıcaları, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Alimcan İdrisi, Zeki Velidi (Togan), Mehmet Emin (Resulzade), Sadri Maksudi (Arsal), Zahir Kadiri (Ugan), Fuat Tuktar ve Ayaz İshaki olarak sayılabilir.

1915'te, Abdürreşid İbrahim ve beraberindeki üyeler Mihver devletleri¹⁰⁸ ziyaret için bir yolculuk planlarlar ve İstanbul'dan hareket ederek sırası ile Sofya, Budapeşte ve Viyana'ya uğrayarak resmî ve gayri resmî temaslarda bulunurlar. Bu temaslardan sonra bir muhtıra hazırlayan heyet, bunu Mihver devletlerine sunar.¹⁰⁹ Muhtıra, açıklamalar ve metinden sonra “*Bizi Rus boyunduruğundan kurtarın*” cümlesi ile son bulur. Tekrar İstanbul'a dönülür.¹¹⁰

Abdürreşit İbrahim 1916'da Almanya'dayken, kızları Fevziye ve Kadriye'yi eğitim görmeleri için yanına almıştır. Davasına hizmet eden tüm çabaları devam etmekte, Papa'ya mektup yazmaktan, Berlin esir kampı faaliyetlerine kadar çalışmaları sürmektedir. Berlin'de bir müddet daha kalan Abdürreşit İbrahim, 1917'de ailesini de yanına alarak, İstanbul'da dönemin Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa'nın Bebek'te bulunan konağına yerleşir.

Abdürreşit İbrahim 1918'de harbiye nezareti istihbarat kalemi (teşkilat-ı mahsusa) tarafından, İsviçre'de Rusya Müslümanları ile ilgili bir büro açmak üzere görevlendirilir.¹¹¹ Karışıklıklar sebebi ile heyet Kiev'e dönmek zorunda kalmıştır. O esnada İstanbul'dan gelen bir emre göre Abdürreşit İbrahim Kiev'de kalarak yeni açılmakta olan büyükelçiliğin organizasyonunu ve Kiev'de bulunan Türk vatandaşlarının meydana gelen iç karışıklıklardan etkilenmeden Türkiye'ye dönebilmeleri hususunda görevlendirilir. Nitekim Abdürreşit İbrahim ve Türkiye'nin Ukrayna büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey her gün sokaqlarda yüzlerce insanın öldüğü Kiev'de yaklaşık bir ay kadar Türk vatandaşlarının sağlıklı kalabilmelerini temine

¹⁰⁸Mihver Devletleri: II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında müttefik devletlere karşı savaşan devletler. İttifak halindeki İngiltere ve Fransa'ya karşı oluşturulan Mihver'de Almanya, İtalya ve Japonya yer aldı. Ancak savaş mihver devletlerinin yenilgisiyle sonuçlanınca savaş sırasında gerçekleştirilen üçlü askerî mihver paktı da sona erdi.

¹⁰⁹Georgeon François (Çev: Alev Er), Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935), Ankara, 1986, s.99-100; Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999. s.242-244.

¹¹⁰Türk Tatar Heyeti, Türk Yurdu, cilt IX, sayı 9, Ocak 1916, s.2884-2886.

¹¹¹Abdülkadir İnan, Rusya Sömürgeleri Müslümanlarının İstiklal Hareketleri Tarihinden” Türk Kültürü, sayı 54/5, 1967 s.53-54.

çalışırlar.¹¹² 1918 sonbaharında Abdürreşit İbrahim İstanbul'a döner. Sebilürreşad'da makaleler yayınlamaya devam eder. 8 Ekim 1918' de Talat Paşa hükümetinin istifa etmesi ve 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı imparatorluğunun Mondros anlaşmasını imzalaması Abdürreşit İbrahim ve Rusya'dan gelen diğer Türk aydınlarını oldukça etkiler. Çünkü öncesinde Talat Paşa hükümeti Rusya Müslümanlarına maddi manevi büyük destek vermektedir ve Abdürreşit İbrahim'in Trablusgarp'ta Enver Paşa ile kurduğu dostluk sebebiyle, Talat Paşa hükümeti bunu daha da arttırmıştır. Oysa, yeni kurulacak olan hükümetten artık destek beklenemeyeceği açıktır. Mondros Anlaşması sorası Osmanlı artık kendi derdine düşmüştür. Rusya Müslümanlarının sorunlarını bütün dünyaya anlatmaya çalışan bu aydınlar grubu artık Avrupa'ya açılmak zorundadır. Çoğu Avrupa'da olmak üzere, muhtelif merkezlere giderek oralara yerleşirler.¹¹³ Abdürreşit İbrahim, doğduğu toprakları özlemiştir. 1917 ihtilalinin getirmiş olduğu ılıman havadan etkilenerek vatanını ziyaret etmek için gitmek ister. Beş yıl sürecek uzun bir seyahat planlar.

Abdürreşit İbrahim, 1918 Ekim ayı sonunda eşini ve çocuklarını yanına alarak İstanbul'dan ayrılır. Kiev'e ulaşır. Burada şehre giren Bolşevik güçlerinin büyük çaplı katliamına tanık olur. Odessa, Kiev, Almanya, Litvanya, Moskova, Petersburg, Samara, Ufa ve Tara. Ancak Moskova çok daha kötü durumdadır. Bolşeviklerin elinde ruhsuzlaşmış olan şehir, Rus burjuva sınıfının yağmalanan mallarının yanında zengin Müslümanların da tüm varlıklarının yağmalanarak tüketildiği bir vaziyettedir. Abdürreşit İbrahim mücadele etmektedir. Onlarla ciddi fikir mülalahazalarına girer, uğraşır. Bu esnada açlık başlar. İnsanlar toplu olarak ölmektedir. Tara'da iki sene geçiren Abdürreşit İbrahim, sürenin sonunda Türkistan-ı Çinî'ye geçer. Pekine ulaşır. Oradan Vladivostok ve Moskova'ya geçer.¹¹⁴

1917 ihtilaline Rusya Türkleri hazırlıksız yakalanmıştır. Aralarında tam bir siyasi birlik sağlayamamışlardır. Bolşevikler zengin Türk Müslümanların mallarına el koymuş milyonlarca insanı açlığa mahkûm etmiştir. İdil-Ural bölgesi özellikle en mağdur olan bölgedir. Bu sırada Moskova'da bulunan Abdürreşit İbrahim, Türk liderlerle, Sultan Galiev, Mollanur Vahitov ve İlyas Alkin ile görüşür. Rusya topraklarında başlamış olan kıtlık ve açlık, trajedilerin en büyüğüdür. Eşini ve çocuklarını Tara'da bırakarak, yanına oğlunu alarak çok sevdiği Doğu Türkistan'a doğru bir seyahate çıkar. Doğu Türkistan

¹¹²İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.80; Abdürreşit İbrahim, Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington Sefr-i Kebiri Muhtar Bey'in Vefatı Münasebetiyle" YYM, sayı 20, Tokyo 1934, s.35-37.

¹¹³İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.81.

¹¹⁴ 12 Teşrinievvel 1923

ve Çin'in iç kısımlarında 6400 kilometrelik bir yol kat ettikten sonra Pekin'e, oradan Vladivostok üzerinden 12 Teşrinievvel 1923'te Moskova'ya ulaşır. Bitkin şehir bu sefer ticaret ve sanayi ile biraz hareketlenmiş gözükse de, neşesiz, mücadele gücünü kaybetmiş ve hayatı tamamen bırakmış Müslümanlar, kapatılan mektep ve medreselerini dahi savunamamaktadırlar. Ruslar, Türkiye'ye hicrete kalkışan ahaliye izin vermemektedir. Yola çıkmaya çalışanlar tevkif edilir, Batum ve Tiflis'ten zorla geri döndürülür.¹¹⁵

Abdürreşit İbrahim, 1923'ün ilkbaharında Moskova'da özellikle Tatar aydınlarına karşı temizlik harekâtı başlatıldığında, tehlikenin büyüklüğünü farkederek. Ailesini Tara'dan Moskova'ya getirir, devamında oradan da ayrılarak kısa sürede uzaklaşmaya çalışır. Öngörüsü doğrudur. Lenin'den sonra yönetimi ele alan Stalin, tam anlamı ile dehşet saçmaktadır. 1920-1923 tarihleri arasında Abdürreşit İbrahim ile Bolşevik'lerin arasında hiç bir sorun yoktur. Ancak umulan olmayarak Bolşevik hareketi bir Rus şovenizmine dönüşünce Rusya Türklerine eskiden çok daha fazla baskı ve zulüm başlamıştır. Aynı tarihlerde Türk bölgeleri üzerinde etki gösteren büyük açlık yıllarında Rusyada beş milyon kişi açlık ve hastalıktan hayatını yitirmiştir.¹¹⁶

1923'ün ilkbaharında Moskova'dan döndükten sonra Abdürreşit İbrahim İstanbul'daki ailesini de yanına alarak Konya Böğrüdelik'e geçer. Çünkü bu dönemde Türk-Sovyet ilişkileri oldukça iyi gelişmektedir. Özellikle Lozan konferansı sırasında Türk delegasyonu Rus temsilciler ile gayet dostane iletişime girmişlerdir.¹¹⁷ İlişkiler ılımlı ilerlerken, daha evvel iki ülke arasında probleme neden olmuş olan Abdürreşit İbrahim'in Rusya aleyhine İstanbul'da siyasi bildirimlerde bulunması beklenemez. 1923'ün sonlarına doğru, yapacağı seyahatlerin izlenimlerini hükümete rapor etmesi sözü alınmak sureti ile müsaade alarak yeniden Orta Asya seyahatine çıkar. Orta Asya ve Japonya'dan sonra 1929'da tekrar Böğrüdelik'e döner.

Böğrüdelik te görece sakin bir hayat sürdüğünü söyleyebiliriz. Kişiliği ve entelektüel yapısı göz önüne alındığı zaman, kendisinin zaten sabit durmasının imkânsız olduğunu tahmin etmek güç değildir. Bazı kaynaklarda bu bir sürgün olarak isimlendirilmiş olsa

¹¹⁵"Abdürreşit Efendi'nin Tevhid-i Efkarı Beyanatı: Müslüman Memleketlerinde Beş Sene", Toplumsal Tarih Dergisi, sayı 29, cilt V, Mayıs 1996, s.54-56, çev: Yücel Demirel.

¹¹⁶- İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.94; Sovyet Rusyasında Açlık Haberleri, Yeni Yapon Muhbiri, sayı 9, 25 ağustos 1933, s.37.

¹¹⁷İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.94; Suat Bilge, Güç Komşuluk, Ankara 1992, s.93.

da¹¹⁸ bu uysal yapıyı görünüşte oluşturduğu, oysa ki, bitip tükenmeyen fikirleri ile yeni düşüncelerini işleme koymaya hazırlanırken sezilmemesi için, emekli görünümüne büründüğü de düşünülebilir. 1929 ile 1933 arasını Böğrüdilik ağırlıklı ama kısa periyotlarla İstanbul-Kahire-Hicaz-Mısır gibi seyahatlerle geçirmiştir. Dostları Mehmet Akif ve Abbas Halim Paşa hâlihazırda Mısır'a taşınmış oldukları için kışları onlarla bir araya gelmeyi ve kısa hac seyahatleri yapmayı tercih etmiştir. Yazları ise Böğrüdilik köyünde İslam dünyası meselelerini kaleme almaya devam etmiştir. Bunları Türkiye'de bastırabilmenin olanaksızlığını bildiğinden, konuyu Tokyo'daki Müslümanların reisi Kurbanali'ye açar.¹¹⁹ Ağustos 1933'te gerek Konya Böğrüdilik'ten ve gerekse İstanbul'dan ayrılışını hiç kimseye sezdirmeden, sadece ailesinin bilgisi ile Japonya'ya gider. Gemi ile İstanbul-Mısır-Hicaz-Çin (Mukden)-Japonya (Kobe) ve 12 Ekim 1933'de Tokyo'ya ulaşır.¹²⁰

Gidişi gerçekten hızlı gelişen bir muammadır. Kızı Fevziye Abdürreşit başta olmak üzere, ailenin tüm üyeleri, Abdürreşit İbrahim'in bir gece sütlü çayını içerken apar topar Atatürk'ün huzuruna çağrıldığını ve geri döndüğünde ailesine Japonyaya gideceğini ve derhal evden ayrılmakta olduğunu ifade ettiğini ve ailenin şaşkın bakışları altında aynı gece yola çıkacağını ifade ettiğini vurgulamışlardır. Konuşmanın içeriğini ailesi ile "gizli" kaydı ile paylaşmaz. Ancak Atatürk'ün kendisine verdiği değeri anlatır, bundan memnundur ve buluşmanın hatırasına Atatürk'ün o an kendisine hediye ettiği şahsi dolmakalemi ailesine bırakır. Geride bıraktığı bir de koynundan bir an bile ayırmadığı Kuran'ı Kerim'i vardır çünkü başka bir maddi varlığı veya eşyası yoktur ve bu gidişin bir "ayrılık" olduğunu bilmektedir.¹²¹

Abdürreşit İbrahim'in Tokyo'ya gidişi Rus hükümetini oldukça rahatsız etmiştir. Abdürreşit İbrahim'in Japonya'daki ilk atılımı 1909 senesinde arsası temin edilen camiinin hayli gecikmiş olan inşaatı için olur. Temel atılır. 1909'dan beri Japonya'da Hintli, Kazanlı, Japon Müslüman tüccarlar cami yapımı için hayli para toplamış bulunmaktadır. Abdürreşit İbrahim caminin yapım işleri ile yakından ilgilenir. Temel atıldıktan dört sene sonra cami tamamlanır. 12 Mayıs 1938'de parlak bir törenle açılır. Cami inşaatı devam ederken Abdürreşit İbrahim İslamiyet hakkında bazı Japon

¹¹⁸İsmail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s. 61.

¹¹⁹Abdürreşit İbrahim, İdarege Mektuplar, Yeni Yapon Muhbiri, sayı 5, Tokyo 1933 s.21; İsmail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.95).

¹²⁰Tokyo'ya intikali haberi: Abdürreşit İbrahim hazretlerinin Japonyaya teşrifi, YYM, sayı 11, Tokyo 1933, s.21.

¹²¹Aile Hatıraları, kızı Fevziye Abdürreşid ve oğlu Timur'dan olan torunu Gülsen Arul'a dayanarak.

gazetelerinde yazılar yazmaya devam eder, öte yandan Kazanlı Kurban Ali'nin¹²² çıkarmakta olduğu *Yeni Yapon Muhbiri* isimli dergide makaleler neşreder. Ayrıca Tokyo'da bulunan Müslüman Tatar çocuklarına ve diğer Müslüman çocuklarına din ve tarih dersleri vermektedir. ¹²³ Haftanın belirli günleri değişik mekânlarda veya kendi evinde İslamiyet hakkında konferanslar verir, çalışma hayatında kendisine sekreteri bayan Kiyoko Wakazona yardım eder.

1939 yılına kadar Japonya'da Budizm, Şintoizm, Hristiyanlık ve Yahudilik dışında başka bir din resmen tanınmamıştır. Bu durumda, Müslümanlığı kabul eden Japonlar için büyük zorluk çıkmaktadır. Batılı misyonerlerin rahatça ortaya koymakta oldukları İslam'ı karalayıcı söylemler, İslam'ın sağlıklı anlaşılmasını da engellemektedir. Abdürreşit İbrahim'in Japon parlamenterler arasında üst düzey Japon dostları mevcuttur. Bu sayede, İslam dininin parlamento onayına sunularak kabul edilmesi için ortam sağlar. 1939'da bu kararın resmileşmesini takiben Abdürreşit İbrahim bu kez Türkiye sefiri Ahmet Hulusi Bey'in yardımları ile Japon ders kitaplarında yer alan Türkler ve İslamiyet bölümlerini de taramış, aslına uygun olarak yeniden yazılmasını temin etmiştir. Tarih kısımlarını Tarih-i Cevdet'ten¹²⁴ istifade ederek düzeltirken, diğer yandan Tokyo Camiinin imamlığını yapmış, sayesinde birçok Japon, Müslümanlığı ardı ardına kabul etmiştir.

Abdürreşit İbrahim ayrıca Tokyo'da yaşayan Kazanlı Tatarlarla biraraya gelerek milli günleri kutlamış, Eşref Edip'in İstanbul'da çıkarmayı planladığı *Türk-İslam ansiklopedisine* Türk-İslam âlemi ile ilgili maddeler hazırlamaya çalışmıştır. Ayrıca, matbaalarında sadece *Yapon Muhbiri Dergisi*'ni değil, dini ve milli pek çok eseri basma konusunda da geniş tecrübelerini, Kurbanali ile paylaşmaktadır.

1930 lu yıllarda sebebi bizlerce tam bilinmeyen bir şekilde Abdürreşit İbrahim ve Kazanlı meşhur yazar Ayaz İshaki'nin¹²⁵ arası açılmıştır. Japonya'da faaliyet gösteren

¹²² Rus İhtilali'nin ardından, İdil-Ural Türk-Tatarlarının bir kısmı, Uzak Doğu'nun çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Japonya'daki Türk-Tatar toplulukları, 1919 yılından itibaren oluşmaya başlamış, Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangaliyef'in (Molla Muhammed Abdulhay Kurbanali) Japonya'ya gelişiyle bir çatı altında toplanmaya başlamışlardır. Uzak Doğu'daki Türk-Tatarların varlık mücadelesinde önemli bir yere sahip olan Molla Muhammed Abdulhay Kurbanali, siyasi kimliği, ilişkileri ve faaliyetleri ile çok tartışılan İdil-Uralı önderlerden biridir. (1846-1913).

¹²³İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.98.

¹²⁴Ahmed Cevdet Paşa'nın eserlerinin en başında 12 ciltlik Tarih-i Cevdet (Tarih-i Vekâyi-i Devlet-i Aliyye) gelir. Osmanlı devletinin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasına kadar olan devresini ihtiva etmekte olan bu büyük eser 30 senelik devamlı bir çalışmanın mahsulüdür. Bu 30 sene, İmparatorluğun siyasi, ictimai ve kültürel değişimlerle dolu olduğu buhranlı bir devresine rastlamıştır.

¹²⁵ 1878-1954- Kazanlı yazar, gazeteci.

bu aydınlar, zaman zaman fikir ayrılıklarına düşmüş ve gelişmelere göre kendi görüş açılarını uygulamayı tercih etmişlerdir.

1944, Abdürreşit İbrahim'in tamamen yaşlandığı dönemdir. Tek başına iş yapamayacak durumdadır. Sekreteri Kiyoko Wakazona onun en büyük yardımcısıdır. 17 ağustos 1944 tarihinde 87 yaşında vefat eder.¹²⁶ Vefat haberi Japon basın ve yayın organları tarafından Japonya'nın her tarafına duyurulur. Cenaze, çok fazla katılım talebi geldiği için ve uzun yoldan gelenlerin katılabilmesini sağlam amacı ile üç gün bekletilir.¹²⁷ Bugün Tokyo'da Müslüman mezarlığında yatmaktadır. Tokyo Camii, 1985'te, yıkılma tehlikesi taşıdığı gerekçe gösterilerek yıkılmış olup, yerine tekrar camii ve kültür sitesi inşa edilmiştir.

Ömrünü gurbette, vatan ve aile hasretiyle geçirmiş olan Abdürreşit İbrahim, tüm hayatını soydaşlarına ve Müslümanlara vakfetmiştir. Onu geniş anlamda tanımlayan özet, bu cümledir.

¹²⁶Abdürreşit İbrahim'in Son Yılları, merhumun kızı ile mülakat, Yeni Selamet, cilt IV, sayı 32-100 İstanbul, 1949, s.4-5-16.

¹²⁷Abdürreşit İbrahim'in Son Günleri, YS, IV, sayı 32-100İstanbul, 1949, s.16

2.2.-ABDÜRREŞİT İBRAHİM'İN SİYASİ VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

a) Genel olarak

Abdürreşit İbrahim'in faaliyetlerine geniş bir açıdan baktığımızda, en fazla öneme haiz olanların başında hiç şüphesiz Rusya Müslümanları Kongreleri ve Japonya ile olan ilişkiler gelmektedir. Yakından baktığımızda ise, uzun ömrünün her dakikasını hedefe odaklı faaliyetleri ile doldurmuş, insanüstü olarak tanımlanabilecek fiziksel dayanıklılığa sahip bir kişilik ile karşılaşırız.

Rusya'da yaşamakta olan, Türk ve Müslüman halkın hükümet baskısı ve eğitimsizlik arasında sıkışmış olduğu bu dönemde yenileşme hareketleri ile birlikte başlayan ve 1905 Rus devrimi ile ivme kazanan Rusya Müslümanlarının milli uyanış hareketi, fikirleri ve gerçekleştirmiş olduğu siyasi ve kültürel faaliyetleriyle Abdürreşit İbrahim gibi bir toplum liderini de yetiştirmiştir. Rus baskısı ve bu durumun kendisinde uyandırdığı öfke ve isyan, Abdürreşit İbrahim için yaşamı boyunca yaptığı tüm faaliyetlerde olağanüstü bir güçle çalışmasının en büyük ateşleyici etkenlerinden biri olmuştur. Müslümanları kiliselerde zorla vaftize kadar uzanan baskıların oluşturduğu ortamda Abdürreşit İbrahim etkileyebildiği Müslümanları, Anadolu'ya hicrete cesaretlendirmiştir.

1895'de İstanbul'da Çolpan Yıldızı basılır. Bu bir broşürdür ve Orenburg Ruhani Meclisi ve Rusya Müslümanlarının istikbaline ait görüşleri içerir. Baskı ve zulüm, ana vurgudur. Çolpan Yıldızı, Rusya'daki ilk Türk Siyasi Belgesidir.¹²⁸

Yetmiş bin kadar Sibiryalı Türkü'nün 1908'lerde Anadolu'ya göç ettirilmesinin arkasında, onun yayımlamış olduğu *Livaü'l-hamd* yer alır. Burada hedefi, hem bu halkın Müslüman kimliklerini rahatça yaşayacakları bir toprak sağlamak hem de Anadolu'ya gelecek bu göç ile Anadolu'nun insan unsurunu sağlamlaştırmaktır. Öngörüsünün ispatı, göçün hemen ardından yaşanan Trablusgarb, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Ermeni, Rum isyanları, I. Dünya harbindeki Yahudi ihaneti, Bozok yaylası dışında kalan her yerdeki işgaller, Anadolu'yu ikinci vatan olarak gören Abdürreşit İbrahim'i haklı çıkarmıştır. Bu broşür, sert bir üslup ile Rus rejimini eleştirme ve bir mücadele çağrısı yapma cesaretini gösteren matbuatlardandır.

¹²⁸Nadir Özbek, İslamcı Bir Eylem Adamı-Abdürreşid İbrahim, Toplumsal Tarih Dergisi Abdürreşid İbrahim Özel Sayıları, Temmuz ve Ağustos 1995. s.76; İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997. s.20.

Rusya Müslümanlarının çok güvendiği ve sığınabildikleri bir kurum olarak gördükleri Orenburg Şeriye Mahkemesindeki kadılık dönemi de hak ve adalet açısından onu tanımlayan bir dönem olmuştur. 1892-1894 arası Kadılık görevi boyunca Müslümanların dertlerinin anlaşılabilmesi, onların korunması için çok çaba sarfetmiş olup, Müslümanların kendisine sevgi ve güven duymasını sağlamıştır. Ayrıca çok sayıda dernek kurmuş, yetim ve fakirlere yardım edebilmek için sayısız gayret göstermiştir. Petersburg'a giderek içişleri ve maarif bakanlarıyla görüşerek Rusya Müslümanlarının sorunları hakkında istişarelerde bulunma gayretine girmiştir.

1896'da, Rusyada yaşayan Müslüman Türklerin siyasi ve medeni haklara kavuşabilmeleri için ortak mücadele etmeleri gerektiği fikrini vurgulamak maksadı ile İsviçre'ye Rus sosyalist V. Amfiteatrov'u görmeye gitmesi de zikredilmesi gereken bir husustur. Ondan, Rusya'da yaşayan Müslüman türklere medeni ve siyasi hakların verilmesini talep etmiştir

Bazı dönemlerde, Rusya Müslümanlarının çocuklarını eğitim için Medine'ye veya İstanbul'a getirir, 1900'da Petersburg'ta çıkartmış olduğu Mir'at, önem arzeder. İhtilalci bir üslubu vardır.¹²⁹ Alimcan İbrahimov, Mir'at'ın Tatar gençleri arasında adeta Kur'an gibi okunduğunu ve bu dergiden çok fikir edindiklerini yazar.¹³⁰

Faaliyetleri esnasında mektuplaşmak sureti ile iletişime girdiği aydınlar, Cemaleddin Efgâni, Şehabeddin Mercanî, Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Gaspıralı'dır. Bu dönem mektuplarındaki istişare konuları, eğitim ağırlıklı ve İslam dinine bağlı kalan modern Batı Modeli üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca Türkiye, Hicaz, Mısır ve bazı Avrupa ülkelerinde bulunan dostları ile de sürekli mektuplaşmış ve bilgi alışverişini kesintisiz sürdürmüştür.

Abdürreşit İbrahim'in, Gaspıralı İsmail Bey 'in eğitim reformuna tam destek vererek, Usul-i Cedit okulları açması, açılmış olanlara desteği ve bizzat medreselerde ders vermiş olması, halkına ve eğitime vermiş olduğu en başlıca desteklerdendir.

Abdürreşit İbrahim, Rusyada yaşayan Türkler arasında siyasî ve dinî bir birlik kurma amacını hedeflediği dönem olan 1904'te Ülfet'i yayınlar., Rusya'nın bütün bölgelerinde

¹²⁹İsmail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.25.

¹³⁰Alimcan İbrahimov, "Tarihi Kongıravık Özildi", Gabdireşit İbrahim, haz: M.Osmanov, F.Galimullin, Kazan 2011,s.255-260.

heyecan ile karşılanır.¹³¹ Derginin yazarları arasında o esnada hukuk tahsilini St. Petersburg'ta yapmakta olan Musa Carullah Bigi de bulunmaktadır.

1905'te esmekte olan suni hürriyet rüzgarı, Japon yenilgisi ve başarısız ihtilal girişimi ile birleşmiş, Rus Çarlığının çatırdama sinyallerini vermeye başlamıştır. Bu havadan faydalanmayı öngören ve Rusya Müslümanları için heyecan duyarak ön safta harekete geçen kişi, Abdürreşit İbrahim olmuştur. Rusya Müslümanlarının siyasi platforma geçmeleri fikri onundur. İlk defa parlamento ile tanışacak olan Rusya Müslümanlarını 1905 seçimleri öncesinde bilgilendirmek için Rusya'nın ve Türkistan'ın her tarafını dolaşır. Rusya Müslümanlarını birlik olmaya çağırır: *“Cümle Müslümanların bileşip ittihad-ı İslama hizmet yapacakları zaman bu zamandır. Dünyada hiçbir vakit hükümetleri olmayan Letonyalılar, dünyanın hiçbir yerinde toprakları olmayan Yahudiler bu gün federasyon talep ederlerse, bizim bütün dünyayı titreten atalarımızın karargâhı olan Volga-Ural Merkezleri, doğrudan varisleri olan Tatarların eline geçeceği zaman, bu zamandır”*¹³² diye seslenir. 1905'te St. Petersburg'ta yayınladığı İdare-i Muhtariye (Autonomia) adlı eseri, ilk defa iç Rusya Müslümanları sınırlar ötesi ulusal, kültürel özerkliği ve Kırgızistan, Türkistan, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan topraklarının ulusal bağımsızlığını zikretmesi açısından son derece önemlidir. 1905 Rusya'sında hissedilen az da olsa serbestlik, temel hak ve hürriyetlere, dolayısı ile Rusya Türklerine de yansımıştır. Bu aşamada Abdürreşit İbrahim'in, “İttifak” kurmanın zaruretini açıklamak üzere Bin Üç Yüz Senelik Nazra adlı eseri kaleme alması dikkat çeker. İttifak adı verilen bu birliğin içeriği ve beraberinde II.Rusya Müslümanları Kongresi, onun mimarlığında gerçekleşir.

Abdürreşit İbrahim, çok sayıda gazete, dergi yayımlamış, yine bir çok basın-yayın faaliyetine yazıları ile iştirak etmiş, toplumda büyük etki yaratan makale, broşür ve risaleler yazmış, kitap haline gelen günlüğü ve seyahatleriyle ardında, fikir ve faaliyetlerini kalıcı eser olarak ta bırakmıştır. Karşı durduğu hatta nefret boyutunda hisler yaşadığı Rus otoritesini, keza Rusya veya Dünya Müslümanlarının acı profilini, emperyalist tehlikeleri, bıkmadan usanmadan söylevleri ve yazıları ile haykırmıştır.

Türkiye'deki yıllarında, Sırat-ı Müstakim idaresinin düzenlemekte olduğu konferanslara konuşmacı olarak katılması, onun hitabet yeteneğinin etkileyici gücünü İstanbul'da da göstermiştir. İttihat ve Terakki kulüplerinin kitlelere yönelik siyasî propaganda aracı olarak yapmakta olduğu bu toplantılarda, gözlem ve fikirlerini halk ile paylaşabileceği

¹³¹A.Zeki Velidi Togan, Türkistan, İstanbul 1981, s.352.

¹³²Ülfet, sayı 1, 11 Aralık 1905, s.4.

ortamı yakalamıştır, daha sonra tüm bu konuşmalar, Mevaiz-i Diniye adı altında kitap olarak yayımlanmıştır. Gezdiği ülkelerin ahvalini, Müslümanların durumunu ve onlara uygulanan baskıları anlatır. Takdimi, “Sibiryalı Meşhur Seyyah-ı Şehir” olarak yapılır. Sultanahmet, Ayasofya ve Şehzadebaşı camiilerinde konuşmalar yapar.

1910 yılında, ancak 32 sayı çıkarabildiği Tearüf-i Müslimîn dergisi, eğitim alanında Abdürreşid İbrahim’in ortaya koyduğu ve savunduğu fikirler açısından hatırı sayılır bir örnek olarak anılmalıdır. Tearüf-i Müslimîn, Kazan Türklerinin Rusya dışında çıkarttığı ilk dergidir.¹³³ Ayrıca bu dönemde, üç sene süren seyahatini Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslamiyet adı altında yazmaya başlar. Âlem-i İslam, bugüne kadar Arapça, Almanca, Japonca, Fransızca dillerine tercüme edilmiştir.

1910 ve devamında Trablusgarb Savaşı, Balkan Savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşı esnasında Abdürreşid İbrahim çok büyük gayet göstererek, Müslüman Dünyasının Türkiyenin yanında yer almasına çalışmıştır. Cephelerde bulunduğu zaman üstlendiği manevi destek, tartışılmaz faydalar sağlamıştır. Trablus Savaşında, Bingazi cephesinde 40 gün bulunur, zaman zaman bazı çatışmalara bizzat iştirak eder ve Enver Paşa ile samimi bir dostluk kurar. 1912’de Balkan Savaşı başlayınca, Edirne’nin düşman eline geçmesi üzerine çıkarmakta olduğu İslam Dünyası isimli dergisinde tüm dünya Müslümanlarına çağrıda bulunur ve destek ister. Japonya, Çin, Hindistan, Singapur, Cava ve Malezya’daki dostlarına mektuplar yazarak “cihad” davetinde bulunur. Yardımlar toplanmaya, gönüllü olarak gelmek isteyenlerin hazırlara başladığı bilgileri gelmeye başlar. Rusya Türklerinden Müslüman genç kızlar, Türkiye’ye gelerek hemşirelik yaparlar, genç erkekler cephede savaşa gider.¹³⁴ Yine bu döneme rastlayan faaliyetlerinden en önemlisi, zaman zaman Anadolu’ya yaptığı gezilerdir. Buralarda özellikle Eskişehir’de yaşamakta olan soydaşlarını da etrafına toplayarak nasihat eder, elinden gelen yardımları esirgememeye çalışır. Amacı, muhacirlerle alakalı yasa çıkarılması ve zulüm altında yaşayan Müslümanların Anadolu’ya göç ettirilmesidir.

Ruslar 1 Kasım 1914’te Kuzey Anadolu’yu işgal edince Abdürreşid İbrahim Enver Paşa’nın yanına cephe gerisinde askerlere moral vermek üzere yardıma gitmeye karar verir. Ona göre Anadolu, Müslümanların son kalesidir.¹³⁵ Plansızlık, açlık ve hastalık artınca Türk ordusu büyük kayıplarla geri çekilmek zorunda kalır. Bu olay onu derinden üzer ve derhal İstanbul’a dönerek “Türk Tatar Heyeti”¹³⁶ ni kurma çalışmalarına başlar.

¹³³Reşid Rahmeti Arat, “Matbuat (Kazan Türkleri)” İA, cild 7, s.384.

¹³⁴Abdürreşid İbrahim, “Mekatip”, S, I-VIII,1328.

¹³⁵Abdürreşid Efendi ile Mülakat, Tasvir-i Efkar, 2 Kanun-i Sani 1914, no:1308, s.3.

¹³⁶Rusyadaki Türk-Tatar Müslümanlarının haklarını koruma komitesi.

Yanında Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali ve Çelebizade Mehmet Esad bulunur. Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarının haklarını, daha geniş bir ifade ile, Kafkasya, Türkistan, Kırım ve Kazan Türklerinin gaspedilen haklarının geri verilmesi için çalışan bir koruma komitesi şeklinde düşünülen bu komitenin yanındaki en büyük destekçi Osmanlı Devleti'dir.¹³⁷ 1915'te, Abdürreşid İbrahim ve beraberindeki üyeler Mihver devletleri ziyaret için bir yolculuk planlarlar ve İstanbul'dan hareket ederek sırası ile Sofya, Budapeşte ve Viyana'ya uğrayarak resmî ve gayri resmî temaslarda bulunurlar. Bu temaslardan sonra bir muhtıra hazırlayan heyet, bunu Mihver devletlerine sunar.¹³⁸ Muhtıra, Rusya Müslümanlarının Rus baskısından kurtarılması dileği ile son bulur.¹³⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman Ordularının Rusya ile yaptıkları savaşlarda aldıkları önemli sayıda Müslüman esir, Enver Paşa tarafından, politik bir strateji için değerlendirilmek üzere istenir, Berlin'deki Zossen (Weinberglager) Esir Kampında bulunan bu esirlerin, Osmanlı Devleti saflarında mücadele etmeye ikna edilmesi planlanır ve Enver Paşa bu görevi Abdürreşit İbrahim'den ister. Abdürreşid İbrahim Belin'e gider.¹⁴⁰ Tatarlardan, Osmanlı saflarına geçmeyi kabul eden bu esirlerden Alman hükümetinin de yardımı ile "Asya Taburu" adı verilen bir tabur oluşturulmuştur. Tabur, 1 Mayıs 1916'da Berlinden hareket eder ve 7 Mayıs 1916'da İstanbul'a varır.

Abdürreşit İbrahim Berlin'de iken kendisinin Stockholm'de kurulmuş olan "Rusyadaki yabancı milletler cemiyeti" nin Rusya Müslümanları temsilcisi tayin edildiğini öğrenince mayıs ayı başlarında Berlin'den Stockholm'e geçer. 18 Mayıs 1916'da Abdürreşit İbrahim, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu ortak imza ile Amerika Başkanı Wilson'a bir telgraf çekerler. Bu telgrafta Rusya'da yaşayan milletlerin yok olma tehlikesi ile karşı larşıya bırakıldıklarını ifade eder. Abdürreşit İbrahim devamında, Hristiyanların lideri papaya bir mektup yazar: Soydaşlarının sesini duyurabilmek için çabalamaktadır. Abdürreşit İbrahim 1918'de harbiye nezareti istihbarat kalemi (teşkilat-ı mahsusa) tarafından, İsviçre'de Rusya Müslümanları ile ilgili bir büro açmak üzere görevlendirilir.¹⁴¹ Devamında, Kiev'de bulunan Türk vatandaşlarının meydana gelen iç karışıklıklardan etkilenmeden Türkiye'ye

¹³⁷İsmail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.53

¹³⁸Georgeon François, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935), Ankara 1986,s.99-100, Çev: Alev Er; Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, .242-244.

¹³⁹Türk Tatar Heyeti, Türk Yurdu, cilt IX,sayı 9, Ocak 1916, s.2884-2886

¹⁴⁰İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.75

¹⁴¹Abdülkadir İnan, Rusya sömürgeleri Müslümanlarının istiklal hareketleri tarihinden 1, Türk Kültürü, sayı 54/5, 1967 s.53-54.

dönebilmeleri hususunda resmi olarak çalışmaya başlar. Nitekim Abdürreşit İbrahim ve Türkiye'nin Ukrayna büyükelçisi Ahmet Muhtar Bey her gün soskaklarda yüzlerce insanın öldüğü Kiev'de yaklaşık bir ay kadar Türk vatandaşlarının sağlıklı kalabilmelerini temine çalışırlar.¹⁴²

1933'te aklına koyduğu, Japonların İslam dinini kabul etmeleri ve eğer Japonlar İslam dinini kabul ederlerse bütün dünya Müslümanlarının Japon imparatoruna biat edeceği düşüncesi kendisini sarıp sarmalamaktadır. O, yeni hilafet merkezini Tokyo olacağına inanmıştır.¹⁴³ Abdorreşit İbrahim, Japonya'da faaliyet gösterdiği dönemde, II. Abdülhamit'e bir mektup yazar ve kendisine Japonya'da İslamiyeti yayma konusunda fikirleri ve bunu icra etme konusundaki düşüncelerini aktarır. Abdürreşit İbrahim, İslam'ın ibadet olarak yapılan taraflarının Japonlarda geleneksel davranış olarak yapılmakta olduğunu ve bu benzerliğin çok büyük oranda olduğunu da farketmiştir. Devlet-i Aliyye'den bu yardımı istemeye yönelir ancak imparatorluğun ciddi bir dar boğazda olması nedeni ile birkaç maddi yardım dışında, bu mümkün olmaz.

Ömrü boyunca seyahat ederek yaşamış olan Abdürreşit İbrahim, Müslüman Dünyasını yakından tanıma amaçlı üç büyük seyahat gerçekleştirmiştir. Seyyah olarak isimlendirilmeyi hak ettirecek kadar sık, meşakkatli ve geniş coğrafyalarda gerçekleşen seyahatleri olur. Müslüman dünyasını yakından tanır, yaşanan emperyalist baskı bölgelerini ve Müslüman halkın eğitimsiz ve fakir yaşantısına kahrolur. Gezdiği her yerde gözlemleri, İslâm âlemini yakından tanıklık ile tanıyabilmek üzerine yoğunlaşmıştır.

Genellikle sehayatlerinde lisan öğrenmek ve bu avantajı kullanmak arzusundadır. Gittiği Müslüman topluluklarında veya seyaht ettiği diğer ülkelerde özellikle onların eğitim hayatlarını ve okulları görmek, örf-âdetleri incelemek, cemiyetlere girmek ve o cemiyetler sayesinde kültürleri, yapıları daha iyi anlamak gibi yaklaşımları olmuştur. Gittiği yerlerdeki üst düzey erkân ile yakınlaşabilmiştir. İslamî bilgiler sunar, ahaliye hitap eder, mümkünse fikirlerini yaymaya yarayacak kanallar bulmaya çalışır.

Türkiye'de Japon imgesini oluşturan kişidir, ayrıca Japonya'yı İslam dini ile tanıştırmış, Tokyo Camii'nin kurulmasını sağlamış çok sayıda Japon'un İslamı seçmesi onun sayesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca 1939'da Japonya'da Müslümanlığın resmi dinlerden

¹⁴²İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.80; Abdürreşit İbrahim, Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington Sevr-i Kebiri Muhtar Bey'in Vefatı Münasebetiyle" YYM, sayı 20, Tokyo 1934, s.35-37.

¹⁴³İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997. s.95; Abdürreşit İbrahim, Alem-i İslama Aksa-i Şark'da bir Seda, YYM, sayı 2 Tokyo 1933, s.5-8

biri olarak tanınmasını ve ÷lke kaynaklarında yer alan mesnetsiz İslami bilgilerin tümünün yanlışlardan temizlenerek değıştirilmesini de bizzat çalışarak sağlamıştır.

İlk Tatar siyasi partisi “İttifak” ın kurucularındandır.

b) I., II. ve III. Müslüman Kongreleri ve Abdürreşit İbrahim

Abdürreşit İbrahim'in bizzat öncülük ettiği ve etkin rol oynadığı ilk üç Rusya Müslümanları Kongresi, I. Kongre (15 Ağustos 1905) Nijni Novgorod'da, II. Kongre (13-23 Ocak 1906) St. Petersburg'da ve III. Kongre (16-21 Ağustos 1906) Nijni Novgorod'ta gerçekleştirilmiştir ve Tatar siyasi hareketinin ilk kıvılcımlarıdır. Abdürreşit İbrahim, özellikle Rusya Müslümanlarının siyasi varlık oluşturma ve hak arama sürecinde, ilk kıvılcımı ortaya atan, ilk defa siyasi birlik fikrini zikreden, halkı aydınlatan öncü olarak önem arzetmektedir.

Abdürreşid İbrahim'in toplumu düşünceleri ile etkilemeye başladığı tarih, Ali Merdan Topçubaşı'nın çıkardığı Bakü'de Hayat isimli dergiye yazdığı yazılarla başlar. Bu dönemin en önemli özelliği, Rusya Müslümanlarının artık grup grup gelerek onu ziyaret etmesi ve öngörülerini dinlemesidir, artık o tam anlamı ile lider konuma gelmeye başlamıştır. 1905 yılında Abdürreşit İbrahim “*Bin Üçyüz Senelik Nazar*” adlı bir eser hazırlar. Bu, Rusya'da sansürden kurtulan ilk eserdir ve Müslüman Türklerin birlik oluşturmaları hususunu ele alır.¹⁴⁴

Abdürreşid İbrahim, İlk Müslüman Tatar siyasî partisinin kurucularından olup, ortaya konan ideolojinin yaratıcısıdır. Müslüman Türklerin İttifak Partisi adı altında parti kurma çalışmalarını başlatmıştır. 1905 yılının Ekim ayında Abdürreşit İbrahim Ali Merdan Topçubaşı ile birkaç defa bir araya gelerek Müslüman Türklerin kuracağı bu İttifak Partisi ve partinin nizamnamesinin içeriği mevzuunu görüşür. Bu partinin nizamnamesinde aza kayıtlarının şekilleri, merkez idaresi, şubelerin oluşması ve şifre usulleri detaylı olarak tasarlanır. Önemli olan bir diğer nokta, Rusya Müslümanlarının ilk siyasî partisinin programının hazırlandığı günlerde Rusya'da henüz hiçbir siyasî parti olmamasıdır.¹⁴⁵

I., II. Ve III. Rusya Müslümanları Kongreleri, bir anlamda, Rusya'da yaşayan Türkî halkların birliği prensibi anlamını taşıyan kongrelerdir. Başta, Rus Duma'sına¹⁴⁶ olabildiğince çok sayıda milletvekili gönderme ve Müslümanların bundan böyle Rusya'nın siyasi hayatına aktif bir şekilde katılmasının yolunu açma saikini taşıyan Abdürreşit İbrahim, Mart başında Kazan'da Yusuf Akçura ve Bünyamin Ahtemov ile bir araya gelir ve büyük bir meclis kurma fikrini mütalaâya açar.

¹⁴⁴Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917).

¹⁴⁵İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.34.

¹⁴⁶Günümüzde kullanıldığı anlam ile Duma, halen Rusya'da federal meclisin alt kanadına verilmekte olan isimdir. 1905-1917 yılları arasında etkin olan Yasama Meclisi de Duma ismi ile anılmakta idi. Burada kullanmakta olduğumuz anlamı ikinci açıklamayı tanımlamaktadır.

Birkaç ay sonra, 8 Nisan 1905'te tüm bu görüşmeleri toparlamak ve netleştirmek için St. Petersburg'ta Ali Merdan Topçubaşı, Hüseyinzade Ali, Âlim Maksud ve Bünyamin Aktemov, Abdürreşid İbrahim'in başkanlığında bir araya gelirler. O görüşmenin en önemli iki maddesi:

- 1- Rusya Müslümanları Umum Başkanlığı (dinî merkez anlamında) kurma fikrini mütalaa,
- 2- Bir parti kurma anlamına gelen siyasi bir heyet oluşturmak ki bu görüşmelere İsmail Bey Gaspıralı da dâhil olmuştur.¹⁴⁷ Başlayan süreç, bir “oluşum” dur. Ancak her oluşumda olduğu gibi burada da yönetimde hâkim Rus gücünün, bastırma ve sindirme atakları ile karşılaştıkları, bazen kendilerinden görünen kişilerin aslında Rus sempatizanı ve muhbir olduklarını öğrenecekleri durumlar oluşmuştur. Bunlara ilave olarak, kendi içlerindeki dönemsel fikir ayrılıkları da onları yaşam boyunca takip edecektir.

Bu dönem, Abdürreşid İbrahim'in “Neşr-i Maarif Derneği” önerisi kabul edilir.¹⁴⁸ Burada planlanan hedef, çeşitli yayın faaliyetlerini taaruz halinde başlatmak, Müslümanları uyandırmak, bilgilendirmek, Müslüman halkın siyasi ve iktisadi uyanışını başlatmaktır. Ayrıca basın-yayın gibi önemli bir bilgilendirme yolunu kullanabilmek için maddi imkânlar yetersizdir. Bu konuların nasıl yönetilebileceği de bu oturumda görüşülmüştür.

Rusya Müslümanları I. Kongresi ve Abdürreşid İbrahim: 15 Ağustos 1905

Gustav Struve gemisine katılımcılar akşam saat 9 civarında gelmeye başlarlar, gemi 10'da hareket eder. Rusya Müslümanlarının birinci toplantısı başlamıştır.

Toplantıya Kuran okunarak başlanır ve 13 saat sürer.

Abdürreşid İbrahim'in ilerideki yıllarda göreceğimiz cesur hareketlerinin ilk göstergeleri ortaya çıkmaya başlamıştır: Hiç kimse toplantı tutanaklarını üzerinde taşımaya cesaret edemez. Oysa İbrahim tutanakları alır, giysisinin içine sokar ve gemiden iner, hiçbir takibe fırsat vermeden karanlıkta gözden kaybolur. Ayrıca o gece toplanan paralardan hiçbir destek payı almaz.

Abdürreşid İbrahim, St. Peterrsburg'a geçer. *İdare-i Muhtariye (Autonomia)* adlı eserini yayınlar. Bu eserde ilk defa iç Rusya Müslümanları sınırlar ötesi ulusal, kültürel

¹⁴⁷- Siyasi heyetten maksat, siyasi bir parti kurma fikridir.) (206- Musa Carullah Bigi, Islahat Esasları, Petrograd, 1917, s.165; Musa Carullah Bigi, Islahat Esasları, Petrograd, 1917, s.165.

¹⁴⁸Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s.89.

özerkliği ve Kırgızistan, Türkistan, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan topraklarının ulusal bağımsızlığını zikreder.¹⁴⁹ Buradaki en önemli nokta, ilk defa muhtariyet (Otonomi/Özerklik) taraftarı olan milletlerle (ki bunlar Finlandiyalılar, Lehler ve Ukraynalılardır) işbirliği yapabilme niyetinin zikredilmiş olmasıdır.¹⁵⁰ İbrahim çok sonraları, 1910'da Sırat-ı Müstakim'de somutlaşamayan bu idealden bahsederken hayli üzüntülüdür ve şöyle der: *“30 yıldır milletim milletim dedim, bu uğurda bütün Rusyayı karış karış dolaştım, milletim için bin bir meşakkate göğüs gerdim, tek gayem milletimi bir araya toplamaktı”* Rus sömürüsü altında yaşayan Müslümanların toplanıp varlık gösterememeleri sebebi ile otonomi fikri başarıya ulaşamamıştır.

1905 yılının sonbaharında Abdürreşit İbrahim bu kez *Bin Üçyüz Senelik Nazra* adlı bir eser hazırlayarak Müslüman Türklerin birlik oluşturması hususunu ele aldı. Bu eserin özelliği Rusya'da sansürden kurtulan ilk Türkçe eser olmasıdır.¹⁵¹

1905 senesinin genel iyimser havası ile Ruslar da parti kurma faaliyetlerine başlamışlardır. Bu durumun farkında olan Abdürreşit İbrahim, Rusların kuracakları partilerden birine entegre olabilme fikrini de seçeneklerden biri olarak düşünerek kurulma aşamasında bulunan Hukuk Nizamı (Provovoy Paryadık) ve Kadet (Konstitüsyonalist Demokratlar) yöneticileri ile kasım ayında Petrograd'da bir araya gelir. Bu toplantı bir müzakere toplantısı niteliğindedir. Sonrasında gerçekleşen toplantıda, 1- Rusya'da toprak bütünlüğü 2- Ortak dilin Rusça olması 3-Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılmaya çalışılmasının yanlışlığı 4- Kanun önünde tüm vatandaşların eşit olması gerektiği 5- Her otonom bölgenin kendi kanunları ile yönetilmesinin gerekliliği maddeleri değerlendirilir.

Rusya Müslümanları II. Kongresi: Kongre için 13 Ocak 1906 da Müslüman vekillerin her taraftan Petersburg'a gelmesi ile 14 Ocak 1906 akşamı gerçekleşir.

Gündem Abdürreşit İbrahim tarafından hazırlanmıştır ve şu maddelerden oluşur: 1- Misyonerler 2-Mektep ve medreseler 3-İmamlar ve ulemalar 4-Her alanda ıslahat.

3. Kongre bitince, Abdürreşit İbrahim St. Petersburg'a geri döner, yayınlamakta olduğu *Ülfet* gazetesi vasıtası ile birlik çağrılarına devam eder. Ama Ruslar artık rahatsızdır. Gazetenin seksen beşinci sayısı sansüre uğrar, ardından gazete tamamen kapatılır.

¹⁴⁹Alexandre Benningsen-Chantal Quelquejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, İstanbul, 1981, (Çev. Nezih Uzal), s.226

¹⁵⁰Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981, s.352; İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.33.

¹⁵¹Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s.94.

Abdürreşit İbrahim için çıkar yol, başka bir gazete çıkarmaya yönelmektir. *Serke (Rehber)* , 9 Haziran 1907’de Kazak aydınları ile birlikte Abdürreşit’in yayına sunduğu bir dergidir. Ardından *Necat (Selam ya da Kurtuluş)* isimli dinî ve siyasî dergi kurulur, ancak henüz ilk gün Ruslar tarafından matbaa basılır. Abdürreşit O gün matbaadan son dakikada kaçar¹⁵² ve 1 yıl sürecek seyahatine çıkar. Bu seyahatteki güzergâhı Petersburg çıkışı ile Buhara, Semerkant, Fergana Yedisu, Alma Ata ve Yedi Taş Bölgeleri olmuştur. Bu bölgelerde Müslüman-Türk aydınlar ile görüşmüş, gezdiği tüm yerlerde özet olarak iki hususun altını çizmiştir: 1- Rus Hükümetine karşı ortak mücadele 2- Yeni eğitim sistemi Usul-i Cedid’in yaygınlaşması çalışmaları.

Rusya Müslümanlarının Partileşme Sürecinde Abdürreşit İbrahim’in Faaliyetleri

1905’te Kırım, Kafkasya, Kazan başta olmak üzere Rusya Müslümanlarının yaşadıkları bölgelerden önemli temsilciler halk taleplerini hükümete iletmek için Petersburg’a ulaşır. Bu dönemde ortaya çıkan fikir, Rusya Müslümanlarının genel bir kurultay toplaması şeklindedir. Böylece ilk genel kurultay Ağustos 1905’te gerçekleşmiştir. Abdürreşit İbrahim bu kurultayın önde gelen isimlerindendir.

17 Ekim 1905’te çarın ilan ettiği manifesto ile Rusya’da söz, yayın, toplantı ve cemiyet hürriyeti ilan edildikten sonra siyasî partiler kurulmaya başlamıştır. İlk ortaya çıkan parti Kadet 17 Ekim sosyalist, devrimci ve sosyal demokrat niteliktedir. Bu mevcut durumda Kazan Tatarları da siyasî konumlarını tespit etmek amacı ile harekete geçerler, fikirler ikiye ayrılır:

1- Mevcut Rus partilerinden birine dâhil olmak

2- Rusya Müslümanları ittifakını parti haline getirmek

10 Kasım 1905 tarihinden itibaren ardı ardına yapılan toplantılar ile, durum değerlendirmeleri yapılmış, Kazan Müslümanları dönem dönem bilgilendirilmiş, uygun olup entegre olunabilecek siyasî partiler ortaya konmuştur. 10 Aralık 1905’te Kadet’te karar kılınmıştır.¹⁵³

¹⁵²Alexandre Benningsen-Chantal Quelquejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, Ankara, 2005, s:64.

¹⁵³Alper Alp, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s:175; Siyasî Müslüman Meclisleri, Kazan Muhbiri, 5 Aralık 1905.No:10, s:3).

Rusya Müslümanları İdare-i Merkeziyesi'nin Oluşumu Sonrasında Abdürreşit İbrahim'in Siyasi Tavrı:

İdare-i Merkeziyet seçimleri ile kurultay çalışmaları sona ermiş, İdare-i merkeziye üyeleri bu çalışmalar sonucu şu şekilde tespit edilmiştir: Abdürreşit İbrahim, Yusuf Akçura, Seyid Giray Alkin, İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı, Abdullah Apanay, Alimcan Barudi, Sadreddin Maksudi, Şah Haydar Sırtlanov, Musa Bigiyev, Abdullah Bubi, Ahmet Hadi Maksudi, Mustafa Davidoviç, Şah Merdan Kuşçugulov, Selim Giray Canturin.¹⁵⁴

İdare-i Merkeziye ilk olarak Petersburgta bir büro kurmak isterse de bunu sağlayamaz ve muvakkat komisyon ile başlamaya karar verir. Muvakkat komisyon, partinin kuruluş işlemleri ile ilgilenmeye derhal başlamış olsa da 1907 yılı ortalarında parti nizamnamesi İçişleri Bakanlığı tarafından onaylanmamıştır. Rusya Müslümanları İttifakı'nın bir parti haline gelememesi anlamına gelen bu reddin ardında ibraz edilen gerekçe, incelenmesi gereken bir detay taşır: Partinin siyasî yönelişi ile milli düşmanlığı arttırma olasılığına dikkat çekilmiştir. Kazan, Ufa, Orenburg gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu yerlerde bu durumun daha da endişe verici olabileceğine dikkat çekilmiştir. Abdürreşit İbrahim, bu süreçte her ne kadar bazı fikir ayrılıkları yaşamış olsa da mensubu bulunduğu bu oluşumdan koparak kendi başına bir hareket geliştirmeye çalışmamış, merkezden kopmamıştır.¹⁵⁵ Bu durumu en iyi açıklayan iki yazısından ilki olan Din ve Maişet dergisinde yayımladığı “*Muvazene Lazımdır*”, Rusya Müslümanları ittifak sürecini özetlemesi bakımından önemlidir.¹⁵⁶ Yazısında Ahmed Mithat ve Mizancı Murat'ı eleştirerek, rüzgâr nereye eserse yön değiştiren insanlardan bahsetmiştir. Müslümanların kendilerine ait bir partileri olması gerektiğine inanan Abdürreşit İbrahim, buna uygun hareket etmeyenlere daima nefret gözü ile bakacağını, milletin de böyle kişilerden uzak durması gerektiğini ifade etmektedir. Bu sözlerin hedefinin Rusya Müslümanları İttifakı yöneticileri olduğu bellidir. 1906 yılındaki üçüncü kongreye aldığı izin sonrasında inisiyatifin kendi elinde olduğunu, ancak bunu demokratlara devretmekle büyük hata yaptığını, bundan dolayı pişman olduğunu belirtmektedir. Eğer bu dönemde, kendi programına uymayan demokratları mecliste toplantıya kabule

¹⁵⁴Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, F. 199, Op.1, D. 711, L. 37-37 ob.

¹⁵⁵Alper Alp, Kazan Tatarlarının Siyasî Konum Ve Yönelişleri, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, 2010, s. 69-71.

¹⁵⁶Abdürreşit İbrahim, “Muvazene Lazımdır”, Din ve Maişet, S. 44, 1908, s. 663-664; Alper Alp, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı,

itmeyip, o toplantı için öngörülen dört maddeyi müzakere etmiş olsa, hükümetten tasdik ettirebileceği inancını dile getirmiştir.¹⁵⁷

Burada bir soru işaretini gidermek lazındır. Bu siyasî süreç, aslında sağlıklı bir durumdur ve belirli bir hedefe kilitlenmeye çalışan her gurubun içinde muhakkak olabilecek görüş ayrılıklarını ifade etmektedir. Abdürreşit İbrahim. atak bir yapıda olduğu için seri düşünceleri ve girişken tavırları ön plandadır. Öyle veya böyle sebeplerle Rusya Müslümanları ittifakından kopan Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi isimler de oluşumun kan kayıplarındandır ancak bu partinin başarıya ulaşamaması, iç çekişmelerin değil, çarlık hükümetinin politikalarının neticesindedir.¹⁵⁸ Bakan Svjatopolk-Mirski'den çok sayıda, ancak belirsiz sözler alan Abdürreşit İbrahim, Rusya'nın başlıca Müslüman kentlerini dolaşır, Kazan, Ufa, Cistapol, Troick'e, Türkistan'a ve Sibirya'da Omsk'a gider. Her yörenin en etkili Müslümanları ile görüşür. Gerçekleşen toplantının dördüncü günü olan 22 Kasım 1905'te muhtariyet konusundaki tartışmalar iki ayrı görüş ekseninde değerlendirilir: 1- Milli muhtariyetin kendi başına yeterli olacağı fikri 2- Milli federasyon fikri.¹⁵⁹ Ancak bu başlıklarda netlik sağlanamamıştır.

Toplantının dört gün sonunda özetlenen kararları şu şekildedir:

- 1.Rusya'daki tüm milletlere Rusya devletini cumhuriyet nizamına götürmek için içtihat ve hareket lazımdır.
- 2.Rusya'daki bütün milletlerin hepsi bundan sonra kanunda hürriyet, din ve vicdan serbestisi ortamı istemektedirler.
- 3.Rusya gibi, çeşitli milletlerden ve dinlerden husule gelmiş bir ülkede kanun hazırlamak ve düzeni sağlamak, kaldı ki memleket meselelerini de idare etmek, merkezî bir sistem ile mümkün değildir.
- 4.Rusya devletinde her milletin kendi işi kendisine bırakılmalı, Rus Devletinde, otonomiyalı federasyon nizamı kurulmalıdır.
- 5.Rusyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan çeşitli milletler, bulundukları bölgenin kendi kanunlarına göre yönetilmelidir.¹⁶⁰

¹⁵⁷Abdürreşit İbrahim, "Muvazene Lazımdır", Din ve Maişet, S. 44, 1908, s. 663-664; Alper Alp, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.181.

¹⁵⁸ a.g.e., s.181

¹⁵⁹Bu toplantının ayrıntılı bilgileri: Aftonomiya, Ülfet, sayı 1, 11 Aralık 1905.

¹⁶⁰Musa Carullah Bigi, "Petersburg'ta Autonominler Cemiyeti", Ülfet, sayı 1, 11 Aralık 1905.

Rusya Müslümanlarının kendi hak ve hürriyetlerinin farkına varmaları, kendi tarihlerini hatırlamaları ve bu şekilde güçlerinin farkına varmaları, gaflet uykusundan uyanarak, kendilerini mümkün olan en üst seviyede siyasi ve hukuki temsile soyunmaları gereği, işte Abdürreşit İbrahim'in bu gayretleri ile şekillenmiştir.

c) Abdürreşit İbrahim ve Japonya Faaliyetleri

Japonya, Tokugawa Şogunluğu (Tokugawa Shogunluğu) idaresi altında 1600’lü yıllarda sakoku (içine kapanma) dönemine girmiş ve yaklaşık 230 yıl süren bu süreçte sadece Çin ve Kore ile izne bağlı ticaret yapılmış, onun dışında Hollandalıların belli aylarda Dejima adasına gelerek Shogunluğun ihtiyaç duyduğu malları satmasına izin verilmiştir. Amerika Birleşik Devletlerinin baskısıyla 1853’de bu izolasyon süresi son bulmuştur. Japonya’yı yarı sömürge durumuna sokan ve ardı ardına imzalanan kapitülasyon içerikli antlaşmalar, halk arasındaki Batı karşıtlığını daha da arttırmıştır. Tokugawa döneminin sona ermesi ve yönetimin 1868’de Meiji ünvanıyla tahta çıkan imparator Mutsuhito’nun eline geçmesi Japonya için bir dönüm noktasıdır. Batı tarzı teknolojiyi öğrenirken, Meiji liderliğinde hızlı bir kalkınma sürecine giren ülke, ekonomik ve askerî alanlarda kaybettiği değerleri süratle geri kazanmaya başlamıştır.¹⁶¹ Batı ile ilişkilerin başlaması ile Japon ekonomisi gelişmiştir. Ülkede refah artmış ve askerî güç katlanmıştır. Ancak, tarım arazileri yetersizdir. Hammadde ve pazar ihtiyacı da artmaktadır. Japonya’nın Asya’da yeni topraklar elde etmeye ve koloniler kurarak nüfuz ihraç etmeye yönelmesi bu şekilde başlamıştır.

Japonya önce Kore yarımadasının imtiyazı için Çin-Japon (1894-1895) ve ardından Çin’in imtiyazı için Rus-Japon (1904-1905) savaşlarını gerçekleştirmiş ve galip gelmiştir. Rusya ve Çin mağduru halkların büyük tezahüratı ve umudu olarak parlayan güneş Japonya, tüm dünyanın ilgisini çekmiştir.¹⁶² İşte Japonya, Rusya mağduru Türk halklarının takdiri ile gelecekte bir model ve kurtarıcı rol-modelliğini bu şekillerde üstlenmiştir. Kısa sürede hızla yaşanan bu gelişmeler ve sömürgeciler karşısında vermiş olduğu savaş, Türk aydınları tarafından Japonların dürüst, ahlaklı yapılarına duyulan alâka, onların zeki, çalışkan taraflarının ilerlemeyi nasıl sağladığı ve devamında onları bağımsızlığa nasıl ulaştırdığını gösteren bir örnek olarak algılanmıştır. Batılı ve Hristiyan olmayan bir topluluğun, Rusya gibi bir devî yenmiş olması, onları büyülemiştir. Dğer yandan, özellikle iki dünya savaşı arasındaki dönemde “Büyük Asyacılık ideolojisi” peşinde Asya’yı Japonların liderliğinde birleştirmeye çalışan Japonların propaganda faaliyetleri de etkinleşmiştir.

¹⁶¹Japonya, bu esnada Batının sömürgeci anlayışını da farketmiş ve daha sonra kendisi de kopyalamıştır.

¹⁶²Ali Merthan Dünder, Abdullah Tukay’ın Şiirlerinde Japonya.

İdil-Uralı Türk-Tatar ailelerin küçük topluluklar halinde Doğu Asya'ya yerleşmeleri hususu:

Bu durum, XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Bu göç, küçük ölçeklidir ve üç aşamada gerçekleşmiştir.¹⁶³

Birinci aşamada Rusya ve Çin arasında imzalanan anlaşma sonrası 1891'de başlayan Trans Sibirya ve Doğu Çin demiryolunun inşasının ardından başlar. Japonya ve Rusya arasında Çin'in ekonomik ve ticari imtiyaz haklarını elde etmek için sürdürdükleri mücadele, 1904-1905 Rus-Japon savaşı olarak tarihe geçen savaşla gerçekleşmiştir. İki Asyalı gücün yayılmacı siyasetinin tezahürü olarak adlandıracağımız bu mücadele, Japonya'nın galibiyeti ile sonuçlanmıştır. 5 Eylül 1905'te imzalanan Portsmouth anlaşması ile Çin ve Kore toprakları askerî, siyasî ve ekonomik olarak Japonya'nın nüfuz alanı olarak tanınır. Bölgede yaşayan Rusya vatandaşlarının haklarının korunacağını ifade eden maddeye göre Rusya kökenliler Mançurya'dan sürülmemiş ve bu suretle Türk-Tatarlar da bulundukları yerlerde yaşamaya devam etmişlerdir.

İkinci aşamada 1917 Rus ihtilali vardır. İç savaş ve Bolşevik baskısı, Ruslarla beraber Türk-Tatar ailelerin de Çin topraklarına göç etmesine neden olur. Ayrıca Çar taraftarı ordunun komutanlığını yapan Amiral Kolçak'ın, Bolşevikler tarafından yakalanıp kurşuna dizilmesinden sonra, emri altındaki bazı Tatar ve Başkurt askerler de 1920 yılının başlarında Japonya kontrolündeki Çin topraklarına sığınmışlardır. Sovyetler Birliği'nin kurulması ve devamında Doğu Asya'daki bazı Türk-Tatarlar geri dönmüş olsalar da binlerce Türk-Tatar bu bölgede kalmaya devam etmiştir. Türk-Tatar ailelerinin bu bölgelere göç için müsaade almaları, aynı zamanda Japonya'nın büyük Asyacılık siyasetinin bir sonucudur. Yerleştikleri bu bölgelerde Mahalle-i İslamiyeler kurarak topluluk halinde bir arada yaşamışlardır. Mahalle-i İslamiye cemiyetleri kurulduktan sonra dinî ve eğitimsel hareketlerde de bulunmuşlar, cami, okul gibi kurumları oluşturmuşlardır.¹⁶⁴

1921-1922 deki üçüncü göç, Rusya'nın açlık dönemine rastlar. Milyonlarca insanı etkileyen bu acı dönemde ülkeden Doğu Asya'ya kaçışlar olmuştur. Japon kontrolündeki Mançurya ve Japonlar tarafından 1910'da işgal, 1911'de ise ilhak edilen Kore'deki Türk-Tatar dış halk kolunun (diaspora) bazı üyeleri, Japon hükümetinin göz

¹⁶³Ali Merthan Dünder, İdil-Ural Tatarlarının Japonya'daki Yayın Faaliyetleri: Yeni Yapon Muhabiri Dergisi.

¹⁶⁴Ali Merthan Dünder, Japonya Türk-Tatar Diasporası, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi cilt 1, no.1 ankar 2003, s.75-89; Ali Merthan Dünder, Japonya'da Türk İzleri, Bir Kültür Mirası Olarak Mançurya ve Japonya Türk-Tatar Camileri, Ankara, 2008.

yumması ve belki de bazı derin yapıların teşviki ile 1919'dan itibaren Japonya'ya yerleşmeye başlamışlardır.

Ülkelerarası siyaset bazında bakılacak olursa, Rus-Japon savaşını kazandıktan sonra Japon milliyetçi gruplarında ortaya çıkan esas motifler şunlardır: Çok kısa sürede büyük gelişme gerçekleştiren Japonya'nın üstünlüğünü tanıtmak, Avrupa devletleri ile eşitliği temin etmek, kendi hayati meselelerini çözmek için Japon egemenliğini dışarıya, özellikle Asya'ya yaymak, aynı zamanda Asya halklarını Batılı sömürgeci politikalarından kurtarmak, Batılı medeniyetin etkisi altında kalmadan kendi milli ruh ve ahlakını savunmak, bu bağlamda Hristiyan misyonerlere karşı çıkmak. Japon milliyetçiler, bu ana başlıkların hemen hepsinde, İslamcılık açısından konuya yaklaşmakta olan Abdürreşit İbrahim'le, aynı fikir ve stratejileri paylaşmış durumdadırlar. Onlar için İbrahim, Rusyadaki Tatarlardan çıkan çok güvenilir ve Asya Müslümanlarını Japon tarafına çekebilecek kadar büyük bir ortak olarak görünmektedir.

Osmanlı devletinin yıkılması ile İslam âlemi adeta lokomotif gücünü kaybetmiş bir güç gibi yara almıştır. Müslümanların zengin potansiyelleri mevcuttur ve sömürgeci büyük güçler Osmanlı Devleti'nin ardından oluşan boşluğu yönelik senaryolar ile maksimum faydaya doğru yönelmişlerdir. Müslümanları kendi yanlarına alabilmek, muhtelif propaganda şekilleri ile etki alanı oluşturabilmek için yoğun bir arayışa girmişlerdir. I. Dünya Savaşı sonunda bu sömürgeci düşünce tarzını uygulamaya koyan bir diğer ülke de Japonya olmuştur. Batılı rakiplerine karşı Müslümanları etki alanlarına çekebilmek için yoğun bir uğraş içine girmiştir.¹⁶⁵ İslam'ın oyuntopu gibi kullanılmasının pek çok ülke tarafından denenmesinden sonra Japonya'nın da bu kozu ele almaya çalışması aslında şaşırtıcı olmamalıdır.

İlk İslam Dünyası-Japonya ilişkisi, Japonların Osmanlı topraklarını ziyaretleri ve 1890'daki Ertuğrul firkateyni faciası ile başlamıştır. Ardından Çin-Japon savaşından sonra Çin Müslümanları görülür. Bölgedeki nüfuzunu ve hâkimiyetini pekiştirdikten onra seyyahlar, gözlemciler, askerler ve istihbaratçılar vasıyasıyla Çin Asyasının demografik durumu hakkında bilgi sahibi olan Japon yönetimi, Çin Müslümanlarının varlığını keşfetmişlerdir. Uygur, kazak, kırgız topluluklarının Çin yönetimi ile sorunlarının olduğunun anlaşılmaması, Japonya'nın onları potansiyel müttefik olarak görmesine neden olmuştur. Japonya böylece Orta Asya halkları hakkında bilgi sahibi olmaya başlamıştır

¹⁶⁵Ali Merthan Dündar, Japonya'nın Orta Asya Politikaları Raporu, Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığının 20.yılında, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2011, Giriş, s.17.

Devamındaki diğer etken Abdürreşid İbrahim'dir. Rusya'dan kurtulmak için Japonya desteğine doğru bir eğilim gösteren Abdürreşid İbrahim, Japonya'nın dikkatini iyiden iyiye Orta Asya halkları üzerine toplamıştır. Japonya, 19. yüzyılın sonunda taraftar toplamaya başlayan ve tüm Asyayı Batılılar ve Hristiyanlardan temizleyerek Japonya liderliğinde bir araya getirmeyi amaçlayan "Büyük Asyacılık"¹⁶⁶fikrinin temsilcileri ile ordu ve devlet içindeki destekçileri, Çin'den sonra Orta Asya'daki halkları müttefik olarak görmeye başlamışlardır. Doğu Türkistan'dan Avusturya'ya kadar uzanan toprakların hepsinde tüm Türkçe konuşan Müslüman halklar, 20. yüzyıl başından itibaren Japonya'nın propaganda hedefi haline gelmiştir.

Japonya, bir diğer taraftan, 1925'ten itibaren, sınırları ve nüfuz alanları içinde yaşayan tüm Rusya Müslümanlarını, Başkurt kökenli Molla Muhammed Gabdulhay Kurbanali önderliğinde birleştirerek örgütlemiş ve onlar üzerinden Asya Müslümanlarına Japonya'nın propagandasını yapmayı hedeflemiştir. Kurbanli'nin Türk-Tatarlar arasındaki faaliyetleri hiç şüphesiz bu topluluğun dinî ve millî kimliklerini korumada etkili olmuştur. Kazan Tatarı, Başkurt, Mişer, Tipter gibi İdil-Uralı Türkler tek kimlik altında ve kendi anavatanlarında daha önce kısmen yaşadıkları Tatar-Başkurt çekişmesinden uzak, bir arada ve problemsiz yaşamışlardır. Mahalle-i İslamiyeler sayesinde Türk-Tatarlar Japon yetkilileri nezdinde Rusya Müslümanları olarak tanınmışlardır. Rusyadan göç ettikleri için Beyaz Rus (Bolşevik karşıtı) olarak bilinen Türk-Tatarların daha sonra Müslüman olarak tanınmaları onların Ruslardan ayrı olarak algılanmalarını sağlayarak dini milli ve kültürel konularda daha rahat hareket etmelerine sebep olmuştur.¹⁶⁷ Ayrıca, Japonlar Tokyo'yu İslam âlemi için yeni bir çekim merkezi haline getirmeyi planlamıştır.¹⁶⁸ Bu bağlamda Kurbanali'ye bazı olanaklar sunulmuş ve bu maddi olanaklarla başkent Tokyo'da bir Tokyo mahalle-i İslamiye matbaası (Tokyo matbaa-i İslamiyesi) kurulmuştur.¹⁶⁹ Rusya'nın artan baskısına karşı davasına destek arayan İbrahim, uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin yardımı ile faaliyetlerini sürdürmüş, ancak dönemin Osmanlı İmparatoru II. Abdülhamid'in izlediği politika sonucu yeni müttefikler aramak zorunda kalmıştır. Bunun sebebi, Rusya ile Osmanlı devletinin ilişkilerinin kaygan bir zeminde zaman zaman iyi, zaman zaman gergin olması ve bu

¹⁶⁶Dai Aja Shugi.

¹⁶⁷Ali Merthan Dünder- Melek Özyetgin- İlyas kamalov, Başkurtlar; Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler, s. 133.

¹⁶⁸Japonya'nın bu siyaseti için Ali Merthan Dünder, Panislamizmden Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya, İstanbul 2006.

¹⁶⁹Ali Merthan Dünder, Uzak Doğu'da İdil-Ural Türklerinin Yayın Faaliyetleri ve Tokyo Mahalle-i İslamiye Matbaası, Türkoloji Dergisi, cilt XVI, no 2 s.103-116.

durumda atılan geri adımların, Abdürreşit İbrahim açısından, beklediği desteği alamamak anlamına gelmesidir.

1904'te patlak veren Rus-Japon savaşından çıkan mucize Japon galibiyeti, Türk toplumunda çok güçlü bir Japon sevgisi yaratmıştır. Mehmet Akif, Abdullah Cevdet ve Halide Edip başta olmak üzere, Japon ıslahatlarını, “örnek teşkil eden büyük ilham kaynağı” olarak sunan çok sayıda destekçi de olmuştur. Ancak bu dönemde Osmanlı Devleti'nin özellikle Sultan II..Abdülhamit'in 1905 Rus Japon savaşı sırasında güttüğü siyaset, daha soğukkanlı bir siyaset görüntüsündedir. Her ne kadar Abdülhamit Ertuğrul gemisini Japonya'ya göndermişse de Japonya'ya olan olumlu bakışını reel politik bir tutumla dengelemiş, Romanov Hanedanı ile Meiji Japonyası arasındaki savaşta mümkün olduğu kadar bîtaraf bir davranış sergilemeye özen göstermiştir.¹⁷⁰

Abdürreşit İbrahim, Türkiye'de Japon imgesini oluşturan kişidir. Bu bağlamda; Âlemi İslam eseri, Japonya hakkında ilk bilgi kitabı olup Abdürreşit İbrahim Japonları, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olmakla birlikte, modernleşmeyi başarmış mucize toplum olarak sunmuştur. Bunu ısrarcı şekilde örnek almış ve empoze etmeye çalışmıştır.

Yirminci yüzyılın başında, Asyacı yayılmacı düşünceye yönelen Japonlar, Osmanlıları Japon İmparatorluğu'nun çıkarlarına yardım etmesi için oyunun bir parçası olarak düşünmüşlerdir. Osmanlı dünyasını Rusya Mısır ve Arabistandaki siyasi eylemci Müslümanlarla irtibat kurmak için bir çeşit sıçrama tahtası olarak kullanmak gündeme gelmiştir. Öte yandan Rusya Müslümanları eylemci siyasî çevreleri arasında da Japonların lobi oluşturduğu görülmektedir. Türk-Tatarlar bu noktada önem arz etmektedir. İşte Abdürreşit İbrahim, Rus-Japon savaşı sırasında İstanbul ve St. Petersburg üzerinden olan erken temaslara, yani ilişkiler ağının başlangıç noktasına çok anlamlı bir örnektir. Böyle temaslar, daha sonraki yıllarda Müslüman topluluklarla iç içe geçmiş geniş Japon istihbarat faaliyetleri ağı haline gelecektir. Öte yandan Abdürreşit İbrahim, Japonya'nın dünya Müslümanlarını ve özellikle Rusya Müslümanlarını kurtarabileceğine inanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti yönetimi, Pantürkizm ve Panislamizm gibi akımlara pek hoşgörü ile bakmamakla birlikte, Türk-Tatarların Japon milliyetçileri ile kurdukları yakın ilişkilere karışmamıştır.¹⁷¹

Abdürreşit İbrahim'in en büyük başarılarından biri, Japon parlamentosu'nun 1939'da ülkelerinde İslam'ı resmi dinlerden biri olarak kabul etmesini sağlamış olmasıdır. Bu,

¹⁷⁰Selçuk esenbel, Türk Japon ilişkilerinin tarihi.

¹⁷¹ Hisao Komatsu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s. 95.

olağanüstü bir başarıdır. 1939 yılına kadar Japonya’da Budizm, Şintoizm, Hristiyanlık ve Yahudilik dışında başka bir din resmen tanınmamıştır. Bu durumda, Müslümanlığı kabul eden Japonlar için büyük zorluk çıkmaktadır. Batılı misyonerlerin rahatça ortaya koymakta oldukları İslam’ı karalayıcı söylemler, İslam’ın sağlıklı anlaşılmasını da engellemektedir. Abdürreşit İbrahim’in Japon parlementerler arasında üst düzey Japon dostları mevcuttur. Bu sayede, İslam dininin parlamento onayına sunularak kabul edilmesi için ortam sağlar. Japon parlamentosu’nun İslami resmi din olarak kabul etmesinin ardından Japonya’da askerler, aydınlar, İslam’ı kabul etmeye başlar. O dönemde Japonya’da bir milyon Müslüman yaşamaktadır. Ülkede bu dönem ortaya çıkan kuram “Aktif Gelişim Asya teorisi”, Avrasya halklarını, İslam platformunda Japonya önderliğinde birleştirme fikrini zikretmeye başlar. Tatar aydınlarının da bu faaliyetlerin içinde olması, dünya güçleri tarafından dikkatle incelenmeye başlar. Avrupa bazında, Japonya’da İslam’ın bu kadar hızlı yayılmaya başlaması tedirginlik yaratmıştır. Sarı veba olarak adlandırdıkları bu harekete karşıdırlar, zira güçlü, askeri donanımı olan bir ülkenin aynı zamanda Müslüman bir ülke olmasını istememektedirler. İslamiyetin, tanınan dinler arasında yer almasından sonra İslamiyete giren her Japonun devlet memuriyetine de girebilmesi ve din yüzünden herhangi farklı bir muameleye maruz kalmaması temin olunmuş ve böylece Müslümanların tam hürriyet ve emniyet içinde yaşamaları kabul olunmuştur. Bu, Abdürreşit İbrahim’in uğraşlarının bir diğer olumlu sonucudur.

Abdürreşit İbrahim, genel olarak toplumların gelişmişliklerine göre, örneğin Japonya’daki yıllarında, değişik konularda iştigâl halinde olan kuruluş, dernek, müze ve benzeri kültür kurumları ile irtibat halinde olur. Toplumun ileri gelenleri ile dostluk kurar. Bilgi alışverişinin çok derin katkı sağlayacağını bildiği için, özellikle üniversite hocaları ile yakınlık kurar. Ayrıca hürmet görür, ilminden de istifade edilir.¹⁷² Japonya yıllarında tiyatro oyunları seyrederek, Hapishaneleri ziyaret eder. Sanatı inceler. Suç ve suçlu kavramlarını toplum ile yan yana inceler, kütüphanelere gider, içlerinde var olan tüm kaynaklar hakkında en azından genel bilgi edinir. Toplumun tüm unsurlarını yaşar.¹⁷³ Millet meclisleri tarafından karşılanması merasimle olur, kont, prens, milletvekili, meclis üyesi dostları ile görüşür.¹⁷⁴ Abdürreşit İbrahim Japon ileri gelenlerinin katılımı ile Tokyo’da Gı-Kay (Büyük Asya) Cemiyeti adında bir kardeşlik

¹⁷²Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Haz: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s.266.

¹⁷³ a.g.e. 273-302-312-275

¹⁷⁴ a.g.e 287, 318

sözleşmesi yapar. İslam'ın yayılması maksadı ile kurulan bu cemiyetin parolası, “Ey Allahın kulları, kardeş olunuz!” hadisidir.¹⁷⁵

Tokyo camii, Abdürreşit İbrahim'in Japonya'yı ik ziyaretindeki telkin ve tekliflerden yaklaşık otuz yıl sonra Japon ordusu, dışişleri ve aşırı milliyetçi Japon örgütlerinin organizasyonu ve 11 Japon holdinginin 110.000 yenlik maddi yardımı ile ve tamamen Japonya'nın İslam siyasetinin bir parçası olarak inşa ettirilmiştir. Burada verdiği konferanslar ve dersler ile çok sayıda kişinin İslamiyeti seçmesine vesile olmuştur. Büyük Asya (dai ajia shugi) idealinin bir parçası olan bu hamle ile dünya Müslümanlarının yeni koruyucusunun Japonya olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.¹⁷⁶

Mahale-i İslamiyelerin Japonya'daki faaliyetler ile alakalı belgelere sahipken, elimizde Kore'de oluşan faaliyetlere ait çok fazla bilgi veya vesika mevcut değildir. Bize Kore ile ilgili detaylı bilgi verebilen Keijo (Seul) Mescid ve Mekteb-i Numani Nizamnamesi, bu açıdan önemlidir. Doğu Asya'daki Türk varlığı, özellikle Abdürreşit İbrahim unsuru ile birlikte ve dönemin genel siyasi ortamı irdelenerek okunduğunda, Türk-Tatar diasporası hakkında net bir harita çıkarabilmek mümkün olacaktır.

Türk Tatarların Japon topraklarına yerleşmeye başlaması ve Muhammed Abdülhay Kurbanali' nin Japon istihbaratı tarafından camianın manevi temsilciliğine getirilmesi, Japonya'nın Türk-Tatarları, Rusya ve Çin Müslümanlarına nüfuz edebilmek için kullanma saiki ile gerçekleşmiştir. Ancak 1933 yılında Ayaz İshaki'nin Japonya'ya gelişi ile Çin, Kore ve Japonya'daki Türk Tatarların büyük kısmının, İdil-Ural Türk-Tatar medeniyet cemiyeti altında toplanması Japonya'nın bu hesabını bozmuştur.¹⁷⁷

Japonya'nın Büyük Asyacılık ideolojisi, 1. ve 2. Dünya savaşı arasındaki dönemde hız kazanmıştır. Bölgede esen Pan-Türkist ve Pan-İslamist fikir rüzgarlar, Japonya'nın esin kaynağı olmuş ve önde gelen aktörler de 1919'dan itibaren Rusya'dan kaçarak Japonya ve Japon kontrolündeki topraklara yerleşen İdil-Ural Türk-Tatarları olmuştur. Bu hareket, 1938'e kadar devam etmiştir. Orta Asya'ya yönelik Japon propagandasının temelini de oluşturan bu strateji, 1938'den itibaren Japonya'nın hedefi Rusya ve Çin'den Güney Asya'ya kaydığı için Orta Asya'nın, Japonya için önemini kaybetmesi nedeni ile sönmüştür. Rus-Japon Savaşından Japonların galip olarak çıkmasını takiben

¹⁷⁵ a.g.e, s.508

¹⁷⁶Ali Merthan Dünder, Atatürk ve Japonya, Uluslararası Ertuğrul'un İzinde Deniz Kuvvetleri ve Diplomasi Sempozyumu, 16-17 Eylül 2015, İstanbul.

¹⁷⁷Ali Merthan Dünder, Japonya'da bir Başkurt Önder, Molla Muhammed Gabdulhay Kurbangaliyef; Ali Merthan Dünder, Japon Resmi Belgelerine göre Ayaz İshaki ve Japonya'daki Faaliyetler, Türk Yurdu, cilt 31 sayı 287, Ankara, 2011, s.100-105.

Japonlarda milliyetçi bir rüzgâr, büyük bir özgüven ve yeni strateji planlamaları gündeme gelmiştir. Tekrar vurgulamak gerekir ki, bu bakış açısı, benzer şekillerde Abdürreşit İbrahim'in düşünce dünyasında da yer almaktaydı ve bu sebeple Japonya ile birebir örtüşmüştür.

Japonların gözünde İbrahim, Rusya'daki Tatarlardan çıkan çok güvenilir ve Asya Müslümanlarını Japon tarafına çekebilecek kadar büyük bir ortak olarak görülüyordu. Abdürreşit İbrahim'in oldukça renkli ve maceralı hayatı içinde Japonya özel bir yer tutmaktadır. İbrahim, İslam Dünyası ve Japonya arasında aracılık ifâ ederken, İslam dünyasının önemini gittikçe anlayan Japonlar da kendisinden faydalanmaya çalışmışlardır.¹⁷⁸

Abdürreşit İbrahim'in Âlem-i İslam: Japonya'da İntişar-ı İslamiyet eseri, 20. yüzyılın Müslüman aydınları arasında üretilmiş olan özel bir eserdir. İslam Dünyasının siyasal toplumsal ve kültürel problemlerine en yakın çare "Japonya modeli" olarak sunulmuştur. Bu şekilde Uzak Doğu'da bir ütopya yarattığı söylenebilecek olan Abdürreşit İbrahim, geniş coğrafyada hareket ettiği için, eserindeki görüşlerini çok yerde dile getirebilmiş, yazıları vasıtası ile yayabilmiştir.¹⁷⁹

Japonya'da Abdürreşit İbrahim ile en yakın ilişkide olan kesim, kendisinin de Âlem-i İslam'da zikrettiği üzere, Japon milliyetçiler, özellikle Pan-Asyacılar olmuştur. "*Utlubu al- 'ilma wa law be-al-Sin w abi-qurbi al-Sin,*" yani *İlmi arayın ta Çin'de olsa da, eğer Çinde bulunmazsa onun yakınında arayın*" mealini taşıyan meşhur hadisi ön plana çıkaran Abdürreşit İbrahim, Çin'e yakın olarak tabir edilen bu yerin Japonya olması gerektiğini vurgulamaktadır ve bu şekilde Japon milliyetçiler ile dostluk kurmayı başarmıştır.¹⁸⁰ 1911'den sonra Abdürreşit İbrahim ile Japon Asyacıları arasında hiç münasebet görülmemiştir.

Öte yandan, Abdürreşit İbrahim'in de Yamaoka'yı ve Asya Adalet Derneği'ni kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmış olduğu yerler vardır. Mekke'den İstanbul'a birlikte dönüşlerinde Abdürreşit İbrahim, kendi dünya seyahati hakkında konferanslara konuşmacı olarak katılırken yanında Yamaoka'yı da getirmiş ve onu Japon Müslüman olarak tanıtmıştır. Yakında Japonya'nın Müslüman bir ülke olabilirliliği üzerine konular açmış, bu vesile ile Osmanlı vatandaşlarını İslami hareketin ihyasına ikna etmeye

¹⁷⁸Hisao Komatsu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.81.

¹⁷⁹a.g.e, s. 84.

¹⁸⁰a.g.e s.87

çalışmıştır.¹⁸¹ Japon milliyetçiler ile Abdürreşit İbrahim'in ilişkisi daima, "karşılıklı algı" (ortak algı, ortak hareket) değil de karşılıklı çıkar'a dayalı bir ilişki olmuştur. Her iki taraf da kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Kısmî sonuçlara ulaştıkları söylenebilir.¹⁸²1911-1912 yıllarının II. Meşrutiyet İstanbul'unda, İstanbul'daki İslami hareket te zor bir sürece girmiş bulunmaktadır. Abdürreşit İbrahim'in ilgisi de İstanbul'daki bu duruma kaymıştır.

Abdürreşit İbrahim, 1914 te Birinci Dünya Savaşı patlak verince Berlin'e geçer. 1918'de Mondros ateşkes anlaşmasından sonra kısa bir dönem İstanbul'da kalır, sonra Sibirya'ya gider. 1920 yılından sonra tekrar Panislamist akımın canlandırılması yoluna girer. Bu hedefi doğrultusunda Doğu Türkistan, Pekin ve Moskova'ya giderek temaslarda bulunur. 1923'te Türkiye'ye döner ancak dönem, Panislamik hareketler için uygun bir dönem değildir.

Bu dönemde Mançurya ve Çin'de Pan-Asyacı hareketlerle meşgul olan Japon askerî yetkilileri, özellikle Çin'de Müslümanları kendi nüfuzlarına alabilmek için birleşmek amacı ile İslam dünyasında söz sahibi olan Abdürreşit İbrahim'i Japonya'ya davet ederler. 12 Kasım 1933'te Japonya'ya gidişinin arkasındaki sebepler düşünülürken, bu husus ta dikkatle incelenmelidir, kanaatindeyiz. Vefatı olan 1944'e kadar da burada kalmıştır. Abdürreşit İbrahim'le birlikte Asyacılık fikrini öne süren ve Japonların Asya politikasında İslam dünyasının önemini anlayanlar, Abdürreşit İbrahim'i hiç unutmamışlardır.

Biliyoruz ki, Abdürreşit İbrahim'in renkli, hareketli yaşamında Japonya çok önemli bir yer tutar. O, İslamcı kimlik altında konulara yaklaşırken, İslam dünyası ve Japonya arasında bir birleştirme misyonu yürütmeye başlamış, buna karşılık Japonlar da kendisinden faydalanmaya çalışmıştır. Rus-Japon savaşından sonra Japonya'da izlenen strateji, başarılı olamamıştır. Ancak Rus-Japon savaşının ardından Japonya'da oluşan yüksek sinerjili Japon ruhu, Âlem-i İslam'da çok güzel dile getirilmiştir. Hasta yatağındaki Abdürreşit İbrahim, 26 Temmuz 1944 tarihli Asahi gazetesinde son defa şöyle seslenir:

¹⁸¹Mehmet Akif Ersoy'un Süleymaniye Kürsüsü'nde isimli eseri de bu dönemde oluşturulmuş olup, Abdürreşit İbrahim'in ateşli söylemlerinin en üst düzeyde yaşandığı İstanbul'u ve duygusal coşkuyu ifade etmektedir. Yamaoka'nın en önemli yönü, ilk Japon hacı olmasıdır. Abdürreşit İbrahim de İstanbul'daki söylevlerinde üç ay boyunca onu önemli bir örnek olarak göstermiştir.

¹⁸²Hisao Misawa, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s. 281

“Şiddetli savaş içinde bulunan başka halklarda görüldüğü gibi, şu anda Müslüman halkları da yaşam ve ölüm arasında kalıyor. Bu durumda nasıl bir yol tutmak lazım? Bu soruya cevap verirken, Müslümanların daima şu hususlar üzerinde durması gerekir: Birincisi, Şark ile Müslümanlar arasında bulunan tarihi ve manevi münasebettir. Tarihe bakıldığında İslam dünyası, başta Bizanslılar ve Haçlı Seferleri olmak üzere, son asırlarda da İngiliz ve Fransızların emperyalist istilaları gibi ara verilmeksizin Batının düşmanlık ve zulümüne uğrarken, Şark ile münasebetlerimiz ise tam tersi tamamen dostane bir şekilde sürdürülmektedir. Hem Hindistan ve Endonezya’da, hem de Çin’de İslamiyet, barış içinde yayılmıştır. Bilhassa Japonya’nın, ezilmiş halklara gösterdiği sempati ve Asya halklarının bağımsızlık hareketlerine vermiş olduğu yardımlar fevkalade büyük olup, Şark ve Japonya’nın Müslümanların her zaman dostu olduğunu gösteriyor. İkincisi, Müslümanların birliğini güçlendirerek bağımsızlığa kavuşmaya gayret etmektir. Bu yönde hareketler, Batı Asya’da kuvvetli bir biçimde baş göstermiştir. ABD nin ilerlemesinden korkan İngiltere, Müslümanların desteğini kazanmaya çalışırken bu fırsattan faydalanan Araplar, Arap birliğini meydana getirip, gelecekte İngiltere ve ABD’ye karşı koymak için birleşik bir güç hazırlamaktadırlar. İngiltere ve ABD ye karşı koyan Doğu Asya ile birleşmiş Müslümanlar işbirliği yaparsa elbette İslam’ı yeniden canlandırmak da mümkün olacaktır. Bu yolda muvaffakiyetler görmek için elimden geldiği kadar çalışmak niyetindeyim.”

Atatürk, Abdürreşit İbrahim ve Tokyo Camii

Çalışmamızın bu kısmında özellikle vurgulamak istediğimiz ve akademik atıflarla desteklediğimiz bir hususu, Atatürk’ün Japonya’ya bakış açısını değerlendirmek istedik. Atatürk’ün Tokyo Camii’ni şahsi geliri ile inşa ettiren kişi olarak çok fazla kaynakta yer alması üzerine yaptığımız araştırmada, Prof. Dr. Ali Merthan Dünder’ın Atatürk ve Japonya, Uluslararası Ertuğrul’un İzinde Deniz Kuvvetleri ve Diplomasi Sempozyumu Bildirisi, İstanbul, 2015 ve Doğu Asya’nın Politik Ekonomisi, Japonya, Çin ve Güney Kore’de Kalkınma, Siyaset ve Jeostrateji, Muhayyel Tarihe İtiraz, Ertuğrul Faciası, Yamada Torajiro ve Abdülhalim Noda Shotaro Üzerine isimli çalışmaları dikkatle incelenmiştir. Bu yazısında Sayın Dünder tarafsız bir pozitif gerçeklik ışığında *“Mustafa Kemal Atatürk’ün genç bir subay olarak Japonya’yı yakından takip ettiği söylenebilirse de bu ilgi daha çok Meiji Japonya’sının askeri konuları ile sınırlı kalmıştır. Özellikle Rus-Japon Savaşı’nı bir asker ve stratejist olarak incelemiş ve bundan çıkardığı sonuçlarla dersleri, yazıları yolu ile meslektaşları ile paylaşmıştır.”* ifadesini kullanmıştır. Devamında, Tokyo Camii konusunda bilgi veren Dünder, Tokyo

Camii'nin, Abdürreşit İbrahim'in ilk Tokyo ziyaretindeki telkin ve tekliflerden yaklaşık otuz yıl sonra Japon ordusu, dışışleri ve aşırı milliyetçi Japon örgütlerinin organizasyonu ve 11 Japon holdinginin 110.000 Yenlik maddi yardımıyla tamamen Japonya'nın İslam siyasetinin bir parçası olarak inşa ettirilmiş olduğunu vurgulamaktadır. Büyük Asya (Dai Ajia Shugi) idealinin bir parçası olan bu hamle ile Dünya Müslümanlarının yeni koruyucusunun Japonya olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.¹⁸³

Bildiğimiz üzere, Abdürreşit İbrahim, Japonların Doğu'nun parlayan yıldızı olduklarını düşünüyordu. Asya kıtasının kurtuluşunu Japonlarda görüyordu. Medeni Avrupalıların, Asya kıtasında yaşayan medeniyetlere yaptığı katliamlardan daima etkilenmiş ve Asya devletlerinin birleşmek sureti ile Batılıları bu kıtadan püskürteceği fikrini taşımış ve Japonya'da içinde bulunduğu tüm faaliyetlerinde bu amaca hizmet saiki ile hareket etmiştir. Tokyo Camii'nin inşasını gerçekleştirmesi de, kendisinin uzun yıllar süren çabaları, ortak Tatar sinerjisi ve Japon devlet politikalarının vermiş olduğu destek ile gerçekleşmiştir.

¹⁸³Ali Merthan Dünder, Panİslamizmden Büyük Asyacığa, İstanbul, 2011; Ali Merthan Dünder, Japonya'da Türk İzleri, Ankara, 2008.

III.BÖLÜM

ABDÜRREŞİT İBRAHİM'İN ESERLERİ VE DÜŞÜNCE DÜNYASININ GELİŞİMİ

3.1.-ABDÜRREŞİT İBRAHİM'İN ESERLERİ

Abdürreşid İbrahim'in eserlerinin büyük çoğunluğu Türkçe-Tatarca'dır. Eserlerini Kazan, St. Petersburg, İstanbul, Kahire, Berlin gibi şehirlerde bastırmıştır. Eserlerinin dışında yine bu şehirlerde çeşitli gazeteler ve dergiler de çıkarmıştır. Genel olarak, seyahatlerinin intibâları, İslam Dünyasının genel durumu, siyasi yorumları, Rusya Müslümanlarının ahvâli, kendi özyaşam öyküsü, İslamiyetle ilgili çeşitli konular yazılarının konularını oluşturur. Türkçe ve Tatarca olarak yazmış olduğu eserlerinin tamamı 19'dur. Bunların dışında bir eser ortaya çıkıp çıkmadığı da araştırmaya açıktır.

Kitap ve Risaleleri:

Lîvan-ül Hamd İstanbul 1885: Bu risale, Rusların Tatarları Ruslaştırma siyasetine karşılık onları Anadolu'ya göç etmeye teşvik amacı ile oluşturulmuştur.

Çolpan Yıldızı, 1.bası, İstanbul 1890, 2.baskı St. petesrburg 1907: Rus baskısından kaçarak İstanbul'a gelen Abdürreşid İbrahim, Rusların Türklere yapmakta olduğu baskıyı kaleme almıştır. İçinde Orenburg Şer'i Mahkemesi ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır.

Azınlık statüsünde varlıklarını sürdüren Müslümanlar, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan bu zorlu tarih yolculuğunda Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen gibi isimlerle tanınmışlardır. Rusya İmparatorluğu Müslümanların asimilasyonu hedef alan misyonerlik, dinî, ekonomik, sosyal ve kültürel baskılar uygulamaya devam etse bile, onlar bu coğrafyayı terk etmemişler, İslam da varlığını sürdürmüştür.

Rusya'nın geniş coğrafyasındaki Müslümanları çok iyi tanıyan ve bu uğurda büyük mücadeleler veren Abdürreşid İbrahim, bu eserinde Rusya Müslüman Türklerine tekrar tarihî sorumluluklarını hatırlatmakta, geçmişte yapılan başarılarla ve hatalara işaret etmekte, yapılması gerekenleri söylemekte, geleceğe dair ümitlerini canlı tutmaya çalışmaktadır. Özellikle de söz konusu direniş kaynaklarının başında gelen ve Müslümanların tek resmî-dinî kurumu olan Mahkeme-i Şer'îye ve eğitim konusuna eğilmektedir.

Bin Üçyüz Senelik Nazra, St. Petesrburg, 1907: Ömrü boyunca arzusu olan Rusya Türklerinin birliği gayesi ışığında yazılmış küçük bir risaledir. Bu arzusu, Müslüman Kongerlerinden sonra gerçekleşme yoluna girer ve Rusya Müslümanlarının İttifak Partisinin nizamnamesine girer. Bu eser, sansürden kurtulan ilk Türkçe eserdir.¹⁸⁴

Vicdan Muhakemesi veya İnsaf Terazisi, St. Petersburg 1906-1907 ve İstanbul, 1329): Eser tatarca olarak kaleme alınmıştır. İslamiyet ve hristiyanlık mikayesesı ve İslamiyetin üstünlüğü anlatılır. Ayrıca Rusya'da ve özellikle Tatarlara Hristiyanların yapmakta olduğu saldırılar ve bu saldırıların, özünde İslam dinine karşı da yapılmakta olduğu dile getirilir.

Tercüme-i Halim Yaki Başına Gelenler, St. Petersurg, tarihsiz: Tarihi 1905-1907 aralığında tahmin edilmektedir. St. Petersburg'ta Abdürreşid İbrahim'in kendi matbaasında basılmıştır. Çocukluğundan yirmi sekiz yaşına kadar olan dönemini kendi kalemi ile anlatır. Anlatımlarının geçtiği yerlerin detaylı tasfiri, Sibiry'a'da yaşayan Türk boyları hakkında malumat edinmemizi sağlamaktadır.

Hapishane'nin Esrarı: Anlatımlarında bahsetmekte olmasına rağmen bu güne dek elimize ulaşan bir nüshası bulunmamaktadır.

Kazak Ehvali (Kazan, tarihsiz): 1879'da hapishaneden çıkan Abdürreşid İbrahim, Medine'ye tahsile gidene kadar Kazakistan Bölgesinde zaman geçirir ve bunu kaleme alır.

Aftonomiya yaki İdare-i Muhtariye, St. Petersburg, 1905: Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan azınlıkların aldıkları muhtariyetten bahseden Abdürreşid İbrahim, Rusya Türklerinin neden muhtariyet için mücadele etmeleri gerektiğini anlatır. Bu eser Müslümanların ilk defa ulusal bağımsızlık fikrini zikreden eser olarak tarihe geçmiştir. Otonomi taraftarı Finlandiyalılar, Lehler ve Ukraynalılar ile işbirliği yapmayı öngörmüştür.

Subh-i Sadık, Petersburg, 1906: Rusya Müslümanlarının birlik oluşturması amacı ile kaleme alınmış küçük bir risaledir.

Devr-i Alem, Kazan, 1909: 1908'de Japonya, Kore, Singapur ve Uzak Doğu'da bulunan Abdürreşid İbrahim, Cava, Malaya gibi Müslüman adalara ulaştıktan sonra notlarını oğlu Ahmet Münir'e iletmış ve Kazan'da bastırtmıştır. Bu eser Tatarca olarak

¹⁸⁴Musa Carullah, Islahat Esasları, Petrograd, 1917, s.178.

yayınlanmış olup, ardından gelecek olan meşhur eseri Âlem-i İslam Ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet eserinin bir özeti sayılabilir.

İlmihal-i Tıbbi Hem Din Hikmetleri (2. Baskı, 1907) : Kazan Tatarcası ile kaleme alınmıştır. Zekât, abdest, gûsûl gibi faaliyetlerin yapılmasının ardındaki vücuda yarar sebepler yazılmıştır.

Bin Bir Hadis-i Şerif Tercümesi, Petersburg, Tarihsiz: Eser Arif Bey'in aynı isimde Türkçe olarak yayınlamış olduğu eserinin Tatarca tercümesidir ancak muhtelif şerhler düşülmüştür.

Alemi İslam (Devr-i Alem ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet, 2 cilt İstanbul, 1328-1331/1910-1912: 20.yüzyılda Müslüman aydınlar tarafından kaleme alınan seyahatnameler arasında en etkileyici olanlardan biri olup, sadece onun gördükleri ve dinledikleriyle sınırlı kalmayan, o zamanki İslam dünyasında meydana gelen bir takım siyasal, toplumsal ve kültürel problemlere de değinerek, güçsüz bir durumda kalan İslam dünyasını yeniden geliştirmek, canlandırmak için nelerin yapılması gerektiğini açıkça ifade eden bir eserdir. Başka bir deyişle yazar, Japonya'yı bir ayna olarak kullanarak, Müslüman topluluklarında bulunan eksiklik ve yetersizlikleri göstermeye çalışmıştır. Dolayısıyla Japonya ideal bir memleket, Japonlar ise mükemmel bir millet olarak tasvir edilmektedir. Kısaca Abdürreşit İbrahim'in, Uzak Doğu'da bir ütopya yarattığı söylenebilir.¹⁸⁵

Abdürreşit İbrahim'in ana gayesi, bu zorlu seyahati göze almaya iten güç ve niyet tektir: 'Allahın ismini yüceltme' anlamında 'ila-yı kelimetullah' Bu niyeti dile getirdiği satırlar şunlardır:

*"Yalnız himmet kemerini bele bağlayarak, tevekkül esasını ele aldım. Yalnız ila-yı Kelimetullah halis niyetiyle, Allahın ipine (İslam, kuran) sarılma fikrini terviç ve takviye mukaddes emeli uğruna çoluk çocuğumu ve mini mini ciğerparelerim olan masumlarımı Allah'a emanet ederk terk ettim. 'ya Allah' diye yola çıktım."*¹⁸⁶

1908-1910 yılları arasında Türkistan Bölgesi, Sibirya, Çin, Mançurya, Japonya, Kore , Singapur, Malezya, Cava, Uzak Doğu Adaları, Hindistan, Hicaz ve Suriye üzerinden İstanbul'a yapmış olduğu üç yıllık seyahatini içerir. Formalar halinde önce Sırat-ı Müstakim'de yayınlanır. 1328 de ilk cilt, 1329 da ikinci cilt kitap olarak basılır:

¹⁸⁵Hisao Komatsu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s. 84.

¹⁸⁶Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 32-33.

“Eser gayet sade bir lisanla yazılmış, ötesine berisine resimler serpiştirilmiş ben çoktan beri bu kadar samimi bu kadar faydalı lakin bu kadar tesirli kitap okuduğımı hatırlamıyorum. Şimdi bize bu kadar mühim, bu kadar faydalı bir eser hediye ettiği için Abdürreşit İbrahim’e büyük teşekkürler ederim” Mehmet Akif Ersoy

Abdürreşit İbrahim kitabın önsözünde yolun çileli, meşakkatli yönlerinden bahseder. Kendi şahsi hayatı yerine bir milletin hayatı demek olan içtimai hayata hizmet etmeyi kendisine düstur edindiğini ifade eder.¹⁸⁷

Asya Tehlikede, İstanbul, 1328: Eserin müellifi Japon Hatano’dur. Abdürreşid İbrahim bu eseri Hilmi Nakava ile birlikte İstanbul’da 1328’de Türkçeye çevirmişlerdir. Eserde Avrupa devletlerinin Asya Kıtası’nda ve Uzak Doğu Adalarında yaptıkları zulüm ve insanlık dışı muameleler anlatılmaktadır. Amerikan, Rus ve İngiliz Emperyalizmine karşı Asya devletleri uyarılmaktadır.

Ed Dinü’l Fitri, İstanbul, 1340: Dinin insanlık için lüzumunu, Hz Muhammedin vasıflarını ve Kelime-i tevhid’in önemini anlattığı küçük bir risaledir. Görece az sayıda eser vermiş olduğu 1922 yılına ait olması, düşünce dünyasının dönemsel sentezi açısından önem arz eder.

Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, Berlin, 1933: Musa Carullah bigi tarafında Berlin’de yayınlanan bu eser, Abdürreşid İbrahim’in hatıralarından imlâ edilerek oluşturulmuştur. Birinci bölümde Sultan Abdülazizin şehadetine asıl sebep neydi sorusuna cevap aranır. Abdülaziz’in vefatı ve dönemin dış politikası ele alınır. Bu bölümün en büyük hususiyeti, Abdülhamid’in panİslamist olmadığını hatta bu fikre karşı olduğunun iddia ediliyor olmasıdır. İkinci bölümde 1922 ve devamında Rusya’da yaşanan büyük kıtlık ve insanlık trajedisi anlatılır. Toplanan yardımlar ve Abdürreşid’in de bu yardımlara bizzat katıldığı anlaşılır.

Rusya’da Müslümanlar yahut Tatar Akvamının Tarihçesi, Mısır, 1318: Bu eser, Abdürreşit İbrahim’in Çolpan Yıldızı adlı eserinin değişik isimle basılmış halidir.

Âlem-i İslam Kafkasya Ahvaline Dair Rapor, İstanbul, 1334: Kafkasya’ya yapmış olduğu seyahati anlatmaktadır.

Çıkardığı Gazete Ve Dergiler

Mirat ya ki Közgi, St. Petersburg, 1900-1903; Makalelerin çoğu Abdürreşid İbrahim tarafından yazılmıştır. Tatarca-Türkçe olarak çıkar ve Rus istibdatına karşı çok dikkatli

¹⁸⁷Namık Kemal Karabiber, Süleymaniye Kürsüsündeki Vaiz, Abdürreşid İbrahim, 1.Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu.

davranır. Bu dergi, Tercüman'dan sonra ikinci Tatar süreli yayınıdır. Derginin bazı nüshaları Helsinki Üniversitesi kütüphanesinde bulunur. 22 sayı basılmıştır. Tamamı, Kazan'daki çeşitli kütüphanelerde mevcuttur.

Rusya Müslümanları bu dergi ile ilk defa bir süreli yayınla tanışmışlardır ve dönem için oldukça aykırı fikirler içermesi bazı eleştirileri de beraberinde getirmiştir: Müslümanların matbaa kurması, Müslüman çocukların Rus okullarına sokulması veya Meşhur Rus yazarlar Puşkin, Tolstoy gibi yazarların eserlerinin Tatarcaya Tercüme edilmesinin gerekliliği üzerine ortaya atılan fikirler gibi.

Ana fikri, Tatar toplumu içersinde eski ve geri kalmışı yıkmak, yeniyi getirmek fikridir Mecmuanın dili esas itibarı ile Tatarca olup büyük oranda Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalar kullanılmak sureti ile etki alanını sadece Tatar toplumu ile sınırlamamak, başka Türk topluluklarında da mümkün merteye derdini anlatabilmek maksadı gütmüştür.

Ülfet, St. Petersburg, 11 Aralık 1905: Kültürel ve politik bir gazetedir. Yoğun muhteva içeren ve polemiklere girmeyen dergi, Rusyanın bütün Türk bölgelerinde yoğun ilgi ile karşılanmıştır. 85. sayısında Ruslar tarafından zararlı yayın olarak ilan edilmiş ve kapatılmıştır. Derginin tam koleksiyonu, Kazan Üniversitesi Kütüphanesinde mevcuttur.

Bu gazete, özellikle Müslüman Kongreleri ve Duma seçimleri konusunda yol gösterici olmuştur. Abdürreşid'in yol gösterici misyonu, Ülfet ile ortaya çıkmıştır. Demokrasi nedir tanımayan Rusya Müslümanları, Rusya tarihinde ilk kez yapılacak seçimlerde nasıl davranacaklarını Abdürreşit İbrahim in bu yazılarından öğrenmişlerdir. Müslüman dünyasının geri kalma sebepleri, kadın hakları, otonomi, kongreler, Duma makaleleri önemlidir.

Abdürreşit İbrahim Ülfet'te sergilediği gaye ferdiyetçilik değildir, ferdiyetçilik onun fikrine göre içinde bulunulan durumda milletlere zarar getirir. Birlikte hareket etmek en doğru yoldur.

Al-Tilmiz, Arapça, St. Petersburg, 1906: Dergi, edebi, dini, politik ve ilmi bir hüviyettir. Gayesi, Dünya Müslümanlarını birleştirmektir. Ancak bu panislamist sayılan eğilim, Rus hükümeti tarafından büyük tepki görmüştür. 30.sayısında kapatılmıştır. Dergi esas itibarı ile Petersburg'ta bulunan arap kolonisine hitap ediyordu.

Sirke (Rehber), haziran 1907: Ülfet kapatılınca St. Petersburg'ta bir araya gelen Abdürreşit İbrahim ve Kazak aydınları panislamist fikirler ekseninde olan Serke'yi

çıkarmaya karar verirler. Bu dergi, Ülfet kapatılır kapatılmaz yayın hayatına başlar. Abdürreşid İbrahim'in her zaman ikinci bir planının olması ve seri davranması bizce burada ifade bulmaktadır. Ancak bu derginin ömrü kısa olmuş ve valilik tarafından kapatılmıştır.¹⁸⁸

Necat (Selam veya Kurtuluş), St. Petersburg 1907: Dini muhteviyatlı makalelerdir. Abdürreşid İbrahim mahkemeye verilir, tutuklama kararı çıkar ancak kendisi o tarihte Japonya'dadır.

Teârûf-i Müslimîn, İstanbul 1910: TM, ilk sayısı 16 Nisan 1910 da yayınlanmıştır. Dergi, kısa hayatına onlarca felsefî ilmi siyasi yazıyı sığdırmış ve dönemine ışık tutmaya çalışmıştır. Kazan Türklerinin Rusya dışında çıkardığı ilk dergi olması bakımından önemlidir. Kelime anlamı tanıma, birbiri ile tanışma olan te'arüften yola çıkarak, dağınık ve birbirinden kopuk halde bulunan Müslümanların birbirleri ve ortak sorunlarını tanımaları amacını taşımaktaydı. Sahipleri Ahmet Taceddin ve Yakup Kemal'dir. Birbirinden değerli aydınların yazı yazmış olmasına rağmen Abdürreşit İbrahim yazdıklarıyla öne çıkmıştır. Teârûf-i Müslimîn dergisi, Müslümanların sorunlarını kendisine dert edinmiş olan Abdürreşit İbrahim'in fikirlerini yansıtan önemli bir yayındır ve yayın hayatı kısa olmasına rağmen meşrutiyet döneminin siyasal ve düşünsel hayatında önemli bir etki bırakmıştır. Yalnızca bir fikir dergisi olmayıp, bir siyasi çizginin aktivist organizatörü rolündedir. İkinci Meşrutiyet ve İslamcılık dendiği zaman akla gelen Sırat-ı Müstakim ve İslam mecmuası belki de bir anlamda İttihat ve Terakki çevresine yakınlığı nedeni ile ayrı bir kulvarda yer almasına karşılık, Teârûf-i Müslimîn, Abdürreşit İbrahim'in öncülüğünde Tatar pan-İslamcılar tarafından İstanbul'da yayınlanan bir dergi olması sebebi ile özel bir konuma sahiptir. Yalnızca İkinci Meşrutiyet İslamcılığı ve hatta Türkçü/Turancılığı içinde farklı bir ses olmakla kalmaz, aynı zamanda ondokuncu yüyl sonlarında şekillenmeye başlayıp 1905 devriminin yarattığı liberal ortamda güçlenen Rusya kökenli Müslüman-Türk-Tatar siyasi hareketi içinde de özgün bir yer tutar.¹⁸⁹

Teârûf-i Müslimîn dergisindeki çizgide Abdürreşit İbrahim, uzun Asya seyahatinin ardından 1907-1910 yılları İstanbul ortamında İttihat ve Terakki'nin Enver Paşa inisiyatifindeki hayatına, Japonya, uzak ve Güney Asya'nın çeşitli Müslüman halkları

¹⁸⁸ Ahmet Baytursunov: 1873-1938. Kazak aydınlarındandır. Serke'nin yayınlanması üzerine yorumu ve mutluluğu, "Gazete, halkın gözü, kulağı, dilidir. İnsan göz kulak ve dil ne kadar gerekliyse halka da gazete o kadar gerekli" şeklinde olmuştur. TDV İslam Ansiklopedisi dir.

¹⁸⁹ Nadir Özbek, İkinci Meşrutiyet İstanbul'unda Tatar İslamcıları: Teârûf-i Müslimin Dergisi.

arasında kurmuş olduğu siyasi bağları aktarma çabasının ürünüdür. Bu, Abdürreşit İbrahim'in kişiliğinde, Tatar pan-İslamcılarının, ikinci meşrutiyet dönemi siyaseti ile eklemlenme ve onu genişletme çabalarının bir ürünüdür. Bu ittifak, İbrahim ve Enver Paşa'nın çeşitli vesilelerle ortaya çıkan işbirliklerinde somut ifadesini bulmuştur.¹⁹⁰

Derginin künyesinde yer almamakla birlikte, başyazarı Abdürreşit İbrahim'dir.

İslâm Dünyası, İstanbul, 1911: Bu dergide Rusya Müslümanları ve Balkan Savaşı ile alakalı makaleleri mevcuttur. Derginin kapatılması, Musa Carullah Bigi'nin *teessüf etmişim, artık anladım* başlıklı yazısının yayınlanması üzerine olmuştur.

Cihad-ı İslam, Berlin 1916: Abdürreşit İbrahim bu dergiyi Berlin'de Alimcan İdrisi ile çıkarır. Dergi ağırlıklı olarak Berlinde esir Rusyalı Müslüman askerlere hitap etmektedir.

Abdürreşit İbrahim, Meşrutiyetin ilanı ile kesintisiz 10 yıl Türkiyede kalır. Başlıca üç dergi çıkarır: Tearüf-i Müslimin, İslam Dünyası ve Çolpan. Çolpan az bilinir. Ancak bu üç derginin ömrü de uzun olmamıştır. I..Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Teşkilat-ı Mahsusa'nın isteği ile Almanya'ya gider.

Yazı yazdığı yerler ve Makaleleri:

İstabil'da Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşat)

Yeni Yapon Muhbiri

Beyanül Hak gazetesi

Ahbar Gazatesi

Bunların dışındaki gazete ve dergiler (Hindistanda Arapça olarak El-Beyan, Bakü'de çıkan Hayat ve benzeri)

¹⁹⁰Nadir Özbek s. 48.

3.2.-ABDÜRREŞİT İBRAHİM'İN DÜŞÜNCE DÜNYASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

"Sudûru'l-ahrâr kubûru'l-esrâr"

İmam Gazâlî

“Asil insanların kalbi, nice sırlara mezar olur” (276- Tercüme-i Halim, s.33)

3.2.1.-ABDÜRREŞİT İBRAHİM'İN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ

Görüntüsü: Görünüşü gayet itimat telkin edicidir. Güçlü ve heybetli bir duruşu vardır. Halkın arasında veya üst düzey temaslarda birbirinden farklı değildir. Samimiyet ve dürüstlüğü hemen belli olur, gönüldendir. “*Siz bana kendi dinini neşretmek için gelmiş bir adam gözüyle bakmayınız. Zira bizim dinimiz ayn-ı hakikattir. Hakikati aramak, her insana lazımdır. Biz onu kimseye teklif etmeyiz. Arayan, kendisi bulur*”¹⁹¹ zira zorlayıcı ve fikirlerini aşlamaya çalışan bir uslubu yoktur. Ancak insanların kendisine ilk görüşte hissettiği yakınlık, ona bütün kapıları açar. Hitabeti çok etkilidir. Bu hususta yoğun halk talebi de almaktadır. Konuşur, konuştuğça coşkusu toplulukları etkiler, içindeki manevi duyguları ile birleşerek yüceleşir.

Lisan: En büyük stratejisi, ulaşmaya çalıştığı toplumların lisanını öncelikli olarak öğrenmek olmuştur. Bu konuda yetenekli bir tarafı vardır. Seyahatlerinde yaya olarak gezmeyi özellikle tercih eder. Bu onun küçük veya büyük tüm yerleşim merkezlerini görebilmesini sağlar. Onun için halka inebilmek, ülkelerin günlük kültürel yaşayışlarını tanımak, mutluluk ve sıkıntı kaynaklarını yerinde tespit etmek anlamına gelir. Müslümanların dinlerini nasıl icra ettiklerini, inanışlarını, sosyal hayata aktarışlarını çözebilmesini kolaylaştırır. Eğer lisanlarını öğrenir ve kendi dillerinde onlara hitap ederse, karşısındakileri daha iyi etkileyebileceğinin farkındadır. Bu fikrinden hareketle ve sahip olduğu doğal lisan yatkınlığı ile bıkmadan, usanmadan kendisini geliştirdiği görülmektedir.

Rusça, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Japonca yanında Türk lehçelerinin çoğunu bilirdi. 70 yaşından sonra İngilizce öğrenmeye başlamış ve bu dili daha önce

¹⁹¹ Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 251.

öğrenmemiş olmanın pişmanlığını “Daha önce ehemmiyetini anlamış olsaydım, belki seyahatlerimde daha çok kişiye etki edebilirdim” diyerek açıklamıştır.

Seyahatleri: Abdürreşit İbrahim, “Yeryüzünde seyredin” ayetini kendine düstur edinmiştir.

“Ben, Rusyalı bir Tatarım. Dinim İslamiyettir. Vaktiyle basın dünyasında da bulundum. Bizim Tatarların mağdur bir millet olduğunu tarife hacet görmüyorum. Hastanın arayacağı bir şey varsa devadır. Hastalığı gizlemek, ölümü seçmek demektir. İşte benim de bu kadar uzun ve meşakkatli bir yolculuğu kabul etmekteki maksadım budur.”¹⁹²

“Her hususta Kur’an ayetleri ile amel ettim. İşe şu yola uygun, bu kere de “siru fil ardi (yeryüzünde seyr edin)” ilahî emrine uyarak uzun bir seyahate çıktım. Önümde bir giden, arkamda bir iten yok idi.”¹⁹³

Abdürreşit İbrahim hayatındaki çok sayıda seyahat olmakla birlikte, bunların üçü oldukça geniş kapsamlıdır ve ayrıca zikredilmelidir:

1897: Üç yıllık büyük seyahati (Mısır, Hicaz, Filistin, İtalya, Avusturya, Fransa, Bulgaristan, Adriyatik, Batı Rusya, Kafkasya, Batı ve Doğu Türkistan, Yedisu, Sibirya ve Tara’ya dönüş). Bu seyahat esnasında 43.653 kilometre yol kat etmiştir. Bunun 712 kilometresini yaya olarak geçirmiştir. Deve, at, vapur ve tren kullanmıştır.¹⁹⁴

1907: Bir yıl süren ikinci büyük seyahati: Buhara, Semerkant, Yedisu civarını kapsayan Batı Türkistan seyahati, dönüşte ailesini taradan alarak Kazan’a gelişi.

1908-1910: Üçüncü büyük seyahatidir. İki yıl sürmüştür. Kazan’dan hareketle Sibirya, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Singapur, Hindistan, Hicaz, Ortadoğu ve İstanbul.

Abdürreşit İbrahim tek başına “seyyah” kavramı ile nitelendirilemez. Bütün seyahatlerinin bir amacı vardır. Geniş ilişkiler ağı içinde gerçekleşen seyahatlerinde dönem dönem Müslümanların içinde bulunduğu sıkıntıları anlamak veya onları siyasî katılımlara kayıtsız kalmamaları için bilinçlendirmek maksadı olmuştur. Kimi dönem, Osmanlı Devleti’nin resmi mercileri tarafından yetkilendirilmiş olarak seyahat etmiştir. Her işbirliğinin, her seyahatinin bir amacı vardır ve bunlar davasına hizmet edecek olan unsurlardır. Hülasa bu hareketler amaçsızca ve sadece yer değiştirme amaçlı değildir.

¹⁹² Ulusan, Şahin F.Ş, Türk-Japon İlişkileri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s.225.

¹⁹³ Türkoğlu, İsmail, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.52.

¹⁹⁴ Alem-i İslâm ve Japonya İntişar-ı İslamiyet 1, İstanbul 1328 s.2-16.

Gezgin bir ruha sahip olması, yorulmak nedir bilmeden ve uzun mesafelerde hareket göstermesini sağlamıştır. Seyahatlerini çoğunlukla yaya olarak yapar.

Japonya yıllarında tiyatro oyunları seyreder. Hapishaneleri ziyaret eder. Sanatı inceler. Suç ve suçlu kavramlarını toplum ile yan yana inceler, kütüphanelere gider, içlerinde var olan tüm kaynaklar hakkında en azından genel bilgi edinir. Toplumun tüm unsurlarını yaşar.¹⁹⁵

Eleştirilere Karşı Tavrı: Rusya Müslümanları için yapmış olduğu tüm uğraşlara rağmen, Rusya’da çıkan Tatar matbuatında hakkında yazılanlarda takdir pek görülmemiştir. Bu konuda sadece Musa Carullah Bigiyev onun çabalarını anlayan ve takdir eden Tatar aydını olmuştur.

Yaşamı boyunca Rus, Alman, Japon, İngiliz, Osmanlı ve Türkiye cumhuriyeti ajanları onun hakkında hep olumsuz raporlar oluşturmuşlardır. Bizce bunun altında onun kontrol edilemez gücü yatmaktadır. Doğru bildiğini uygulamaktan çekinmeyen, belirli güç odaklarının hiçbir zaman satın alamadığı, inandığı manifestosunu çocukluğundan son nefesini vereceği dakikaya kadar değiştirmemiş olan Abdürreşit İbrahim’in, bu özellikleri yüzünden ters düştüğü politikalar ve kişiler olmuştur, eleştirilere de maruz kalmıştır.

Belirtmek gerekir ki uzun ve hareketli hayatı boyunca çok fazla kişinin sözlü veya yazılı eleştirisine ve sataşmalarına maruz kalmış olsa da doğrudan kişileri hedef alan polemiklerde bulunmamıştır. Onun dili sadece, Rus hükümetine, emperyalist hareketlere ve haksızlıklara karşı sınırsız derecede keskindir.

Siyasetinin Sınırları: Abdürreşit İbrahim Müslümanlar arasından çıkan ve ülkelerarası siyasî faaliyet yürütmüş ender isimlerdendir. Rusya Müslümanları Milli Uyanış Devri’nin yetiştirmiş olduğu aydınlardan, siyasi faaliyet sınırlarının bu denli geniş olması ile ayrılır.

Âlim: Âlim, toplumda saygın bir yeri olan, ilminin verdiği tevazu ile insanlara daima hayrı söyleyen ve onları hayra yönlendiren kişidir. Âlim sıfatı, çok bilen kişiye değil, sahip olduğu ilmi, davranışları ile ilerleten kişilere verilir. Her zaman çok bilen kişiye âlim denmemesi bu sebeptedir. Âlim olmak sorumluluk demektir. Bu, tüm insanlığa karşı olan bir sorumluluktur ve uğrunda mücadele etmeyi gerektirir. Kişisel bencillikle ilgisi olmayan, toplumsal mutluluk ve huzur için gayret gösteren kişi âlimdir. Bu

¹⁹⁵Abdürreşit İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Haz: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 273-302-312-275.

nedenle Abdürreşid İbrahim, gerçek bir âlimdir. Fikirleri bugün dahi birçok konuya yorum getirebildiği ve kendisi geniş kitlelere nüfuz edebilen entelektüel bir aydın olduğu için, Abdürreşit İbrahim günümüzde de saygın insan ve karizmatik bir şahsiyet olarak anılmaktadır.¹⁹⁶

Yazar Kimliği ve Hitabet Gücü: Yazarlık, Abdürreşid İbrahim'in en mühim yönüdür ve hitabeti kadar kalemi de güçlüdür. Cesur bir ifade tarzı olup korkmadan, sonuçlarını göğüsleyecek alt yapıya sahip bir özgüven ile yazar. Cesaretini sadece yazmakta göstermez, çoğu keza yazılarının gizlice basımı ve dağıtımını da organize eder. Yazılarının etkisi ile önemli sosyal bilinçlenmeler hatta göçler meydana gelmiştir. Korku imparatorluğu olan bir bölgede matbaa açma cesaretinde bulunmak ve amacı uğruna bu matbaada eserler basıp yaymak, önemli bir cesaret örneğidir. Abdürreşid İbrahim'in yayınlarının Ruslar tarafından zararlı telakki edilerek yasaklanması, sınırlandırılması ve kendisinin ciddi takibe alınması bu yüzdendir. Ancak onu engellemek mümkün olmamıştır. Ortadan kaldırmayı dahi denemiş oldukları görülmüştür ancak erken gelen bir uyarı ile son anda kaçarak, kurtulur. Bu kaçışını Mehmet Akif Ersoy *Safahat*'ta şiirleştirmiştir.

Müslümanların eksikliğini gördüğü her noktada yazıları ile bu noksanlıklara dikkat çekmeye çalışmıştır. Özellikle dinî, siyasî ve dönemsel faaliyetlerinin dışında, sigortacılık, eğitim, toplumların yapıları, sosyolojik tahlilleri, yaşayışları ve halkların geniş çerçeveden yaşadıkları çağa bakabilmelerini sağlamak konularında görüşlerini sürekli yazmıştır. Kendi kaleminden *Âlem-i İslam* ve *Tercüme-i Halim* ile başlayan eser listesinde çok sayıda makale, risale, gazete yazıları ve sair matbuat mevcuttur. “Hayat Sigortaları” kavramını Türkiyede ilk zikreden odur. İlgili makale, *İslam Dünyası* dergisinin 12 Ocak 1332 tarihli 21. sayısında “Sigortalar Hakkında Bir Mütalaa” adı ile yayımlanmıştır. Buradaki amacı, Batılı tüccarların ülkeden her yıl milyonlarca lirayı almalarının önüne geçmektir.

Fikirlerini cesaretle ifade etmesi, sık sık gözetim altında tutulmasına, alıkonmasına, sorgulanmasına da sebep olmuştur. Yazılarının bir dönem suskunluğa uğradığı yıllar, Türkiye’de yaşadığı dönemde Cumhuriyet’in ilanı ile olmuştur. Çünkü belirli bir denetim ortamı mevcuttur ve buna karşı çıkmayı düşünmemiştir. Bu noktadan itibaren, yani 1933 senesi itibarı ile *Yeni Yapon Muhbiri* dergisinde yine Batı emperyalizmine karşı Uzak Doğu ve Müslüman ülkelerin işbirliği yapmalarını hedefleyen makaleler yayımlamaya devam etmiştir. Ayrıca bu makalelerde belli belirsiz bir öngörü

¹⁹⁶Mustafa Canlı, Rivayetlerde Âlim Portresi, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013, Cilt XVII, S.2, s:43-70.

sezilmektedir. İkinci Dünya Savaşı çıkacaktır ve Müslüman ülkeler, Uzak Doğu ülkeleri ile birlikte Japonya'ya yardım etmelidir. Hatta, böyle bir savaş vuku bulduğunda, Uzak Doğu ve Müslüman ülkeler, Batı emperyalizminden kurtulabilmek için bir şans dahi yakalamış olacaklardır.

Yazdıkları, yüz yıl öncesine ait olsa da, siyasî dinamikler ve toplumsal gelişimin basamakları açısından hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Ve Japon modeli, hâlâ Türk aydınlarının ve yöneticilerinin gündemindedir.

Âlem-i İslam, Japonya'da Japonca, Arabistan'da Arapça olarak yayımlanmış olup, kendisinin yaşamı da son yıllarda hak ettiği düzeyde gündeme gelerek uluslararası platformlarda incelenmektedir.

Duruşu ve yazıları, istibdat yönetimi uygulayan Rus hükümetine karşı net, son nefesine kadar etkisini kaybetmemiş bir öfke, haksızlığa karşı bir başkaldırı ve dava adamı olarak sürdürülmüş bir yaşamın izlerini taşır.

“Söylemlerindeki cevval yapıyı eleştirenler çıkmıştır. Ancak bunu eleştirmek doğru değildir. Bu samimi haykırışlar onun gibi inandığı dava ile içiçe olarak yaşamının son nefesine kadar yaşamış biri için en güzel ispattır. Her vaazı, her kelimesi fırtına gibidir. Eğer inanmazsanız, bunu zaten yapamazsınız!”¹⁹⁷

Abdürreşit İbrahim'in Kişiliğinde ve Düşünce Dünyasında Eğitim ile ilgili Hususların Önemi:

“Esaret, eğitimle bitecektir”

Abdürreşit İbrahim, değişik niteliklerdeki medreseleri bizzat yaşayarak tecrübe sahibi olduğu için tespitleri yerindedir. Abdürreşid İbrahim, eğitimle alakalı görüşlerini ağırlıklı olarak Te'ârûf-i Müslimîn, Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakim ve İslam Dünyası

¹⁹⁷Prof. Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık (Bu kitap bugün sayıları milyonlarla ifade edilen ve ikinci en büyük dil birliğini teşkil eden Rusyadaki büyük Türk gruplarının ilk etraflı politik ve kültürel tarihidir. Profesör zenkovsky Müslümanlığın düşünce ve sosyal davranışını laik fikirlerin atmaya başladığı yirminci yüzyılın geçici devresini belirterek onların tarihşerini başlangıcından 1920 ye kadar izlemiştir. Yazar, bu Müslüman grupların arasında kültürel birliğin dağılmasına yol açan milliyetçi fikirlerin başlangıcı hakkında da incelemelerde bulunmuştur. Çeşitli Türk gruplarının her birinin gelişmesini bunların arasında tatar siyasi ve kültürel etkilerin doğuşunu ve neticede Kazak, Uzbek, Azerbaycan ve Başkır milliyetçiliğinin gelişmesini tarif etmektedir. Rusya'da hür düşünmenin ve onun arkasından Çar Rejiminin düşmesi devresi olan 1905 ve 1920 arasındaki yıllarda Rusyadaki birçok halk kitleleri daha önceki tarihlerinde hiçbir zaman seslerini duyamadıkları milli nefeslerini iştirme fırsatını aöıkça bulmuşlardır. Dönemsel anlayışı kavramak için başvurulacak hayli önemli bir kaynak olmuştur.

dergilerinde dile getirmiştir. Onun bu fikirlerine eleştiri hemen hemen hiç yoktur. Aksine iltifat ve destekler çok fazla sayıdadır.¹⁹⁸

Abdürreşit İbrahim, *Tercüme-i Halim* adlı eserinde eğitimle ilgili tespitlerini anlatırken, “*Medreselerde nizam intizam hiç yok, ders okuma oldukça kötü, ayda haftada bir ders okutuluyor. Talebe, kendi kendine çalışır, mütalaa ederse, bir derece tahsil etmiş olur. Elbette böyle talebeler çok olmaz. Bu halde, bir talebenin medresede yirmi sene kalması adeta mecbur olmuştur. Hocalar bu durumun islahı için hiçbir çalışma yapmıyorlar. Talebelerde ahlak gayet kötü, tütün, enfiye ve iskambil gibi bütün kötü alışkanlıklar çok yaygın.*” der.¹⁹⁹

Abdürreşit İbrahim’e göre, cehalet, en önemli İslam dünyası problemidir. Rusya Türklerinin eğitimde geri kalmış olmasından dolayı esaret altına girmiş olduklarını her fırsatta ifade etmektedir. Tara’da birkaç Usul-i Cedit okulu açmış veya açılmış olanları destekleyerek, eski eğitim sistemin terk edilmesinde mühim rol oynamıştır. Ancak Batı’nın ilim ve tekniğini alırken, kendi örf ve adetlerimizin korunması gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.

Rusların tüm olumsuz tepkilerinin sebebi, onun eğitime yüklemiş olduğu misyondur. Bilinçlenen bir toplum, ne Rus Hükümeti ne de emperyalist güçler tarafınan arzu edilmemektedir. Bölgesinden çok sayıda genci İstanbul ve Medine’ye götürmüştür. Abdürreşit İbrahim hiç şüphesiz eğer Rus istibdadı karşısında ülkeden kaçmak zorunda kalmasaydı, doğup büyüdüğü topraklara çok daha faydalı olabilecek bir kültüre ve bakış açısına sahipti. Rusların bilhassa eğitim-öğretim alanlarını bakımsız bırakması, taleplere yanıt dahi vermemesi, sosyal alanda yapılan bilinçli baskılar kadar tehlikeli bir alandır. Yurt dışına tahsil için gönderilen gençlerin geri dönerek kendi topraklarına ışıık yaymaları gerekir, oysa dönüş yerine gittikleri yerlerde kalmayı tercih etme eğilimi vardır. Keza ona göre eğitimde bilim ve teknoloji kullanılmalıdır. Eğitim kurumlarının ciddi bir reforma ihtiyacı vardır. Abdürreşit İbrahim bunun siyasal sebeplerine değinir: “*Maarif itibarı ile Türkler maalesef fena bir vaziyettedir. Çünkü Bolşevikler*

¹⁹⁸Müzeyyen Altunbay, Sibiry’a’dan Jponya’ya bir Türk Seyyah, Abdürreşit İbrahim Efendi ve Te’ârûf-i Müslimin Dergisinde Eğitim Meselesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 4, Ağustos 2016.

¹⁹⁹ Türkoğlu, İsmail, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.136.

mekteplerine Türk çocuklarını almak istemiyorlar, bin müşkülât çıkarıyorlar. Müslüman mekteplerini de kapatıyorlar. Ahali cahil kalıyor”²⁰⁰

Eğitim materyalinin olmamasını anlatır. Donanımsız eğitimcilerden, gelecek vadetmeyen müfredatlardan bahseder.

Hayatı boyunca yaptığı her seyahatte ilk önce, gittiği ülkenin eğitim sistemine bakmak âdetinde olmuştur. Bu bağlamda yine Japonya onun için en imrenilecek ülkedir. Oradaki eğitim kurumlarının sayısı bir hayli fazladır ve okullarda uygulanan sistem ona göre övgüye değerdir.

1920’de İstanbul Topkapı’da bir okul açmıştır. Okul ile daha çok kızı Fevziye Abdürreşit ilgilenmiş olup, Fevziye Hanım uzun süre müdürlüğünü de üstlenmiştir.

Usul-i tedarisat ve ders programlarını başarılı olabilmeleri için hazırlanma veya seçme sürecinde öğrenci görüşlerinin alınmasını öngörmüş olması, önemli bir demokratik görüştür. Abdürreşit İbrahim, eğitim hakkındaki görüşlerini fırsat bulduğu her ortamda ve çoğu yazısında öncelikle dile getirmiş olmakla birlikte yoğun olarak Te’ârûf-i Müslimîn dergisinde toplanmış olan eğitim görüşlerinin net ve dikkat çekici olması nedeniyle bazı örneklerle değerlendirilecektir:

Te’ârûf-i Müslimîn’deki yazılarında Abdürreşit İbrahim eğitim hususunu üç ana bölümde açıklar: Talebe-şakirdân²⁰¹, eğitim sistemi ve ulema. Bu yazılarında, uygulanmakta olan eğitim sisteminden örnekler vererek anlatımlarda bulunmuş olması önemlidir. Te’ârûf-i Müslimîn, Abdürreşit İbrahim öncülüğünde Tatar Pan-İslamcılar tarafından çıkarılmış olması, II. Meşrutiyet İslamcılığı ve devamında Türkçülük ve Turancılık için bir ses olması açısından önem arzeder. Müslüman Türk-Tatar siyasi hareketinin uzantısı anlamında da özgün bir yeri vardır.

Örneğin Abdürreşit İbrahim, *Tearûf-i Müslimin* dergisinin 4. sayısında (Mayıs 1328) “Mev’ize” başlıklı yazısında şunları zikreder:

“Mekteplerin ıslahat ve idarelerinde, usul-i tedarislerinde, dâhili intizam ve ders programlarında talebenin oyuna müracaat olunmalıdır. Hususen darülfünun talebesine hiçbir memlekette talebe nazarıyla bakmazlar. Belki millet için yetişmiş bir ad, kemal-i hürriyet ile vazifesinde devam etmek hakkını haiz bir rey sahibi nazarıyla bakarak, her ne söylerler sözlerini dahi samimi ve itibarla telakki ederler. Değil yalnız kendilerine

²⁰⁰ Türkoğlu, İsmail, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.90.

²⁰¹ Talebelerin, özel bir beceri veya ihtisas gerektiren eğitimi alanlarına şakirt ismi verilmektedir.

ait, umur-ı maarife ait meselelerde, icab-ı hal ve maslahata göre devletlerin umur-ı idare ve siyasetlerine dahi talebe müdahale ederek nümayişler yaparlar, sözleri de ekseriya itibara alınır”

Bunun anlamı, talebe ve şakirdanın toplumda lider olduklarını işaret etmek ve eğitimde ulema faktörüne değinmektir. Talebelere toplumda verilmekte olan ayrıcalıklı konumu vurgular, sözüne kulak verildiğini ifade eder.

Talebe-i ulum ve Şakirdan II, Tearüf-i Müslimin, I, sayı:5, Haziran 1328’de ise:

“Talebeler ve hocaların vazifesi tahsil-i ilim ve maarifde kemal-ı ciddiyet ile çalışmak olduğu gibi, umur-u memlekete dahi kemal-ı basiret ile sarf-ı efkar etmektir.

*“Bizim babaların çok güzel sözleri vardır: İstikbalde şeyhülİslam olacağını düşünmeyen bir talebe alim olamaz, serasker olacağını da fikir etmeyen bir nefer asker olamaz derlerdi. Talebelerin her biri bugünden itibaren istikbalde kendinin bir şeyhülİslam veya maarif nazırı olacağını düşünerek ona göre çalışmalıdır.”*derken, talebelerin muhakkak bir hedefinin olmasının ve bu gayeyi hayal etmesinin önemini anlatmaktadır. Çünkü ona göre, amaçsız sürdürülen bir eğitim, talebeye yarar getirmez. Oysa ki milletlerin umudu talebelerdir.

*“ Mekatib-i aliye talebesi, mektebin umur-ı hususunu murakabe etmedikçe, çocuk gibi büzüldükçe, o mektepler hiçbir vakit milletin ihtiyacına hizmet etmezler”.*²⁰²

“Talebe-i Ulum ve Şakirdan II ²⁰³başlıklı yazısında ise, eski usul yöntemlerin artık çağa uymadığını anlatır. Yıllarca eğitim almasına rağmen iki satır yazamayan, okuyamayan talebeler vardır. Kaybolan emeklere yazık olduğuna hayıflanır:

“Ey biraderler, ey kardeşler, bu gün gitmekte olduğunuz yol, tutmakta olduğunuz meslek nedir? Bir adam on on beş sene Arap lisanı okur da iki kelime Arapça konuşamazsa, iki satır Arapça yazamazsa, ders kitaplarından başka bir kitap görür de bunu okuyamazsa yazık değil mi? O on beş senelik ömre, yazık değil mi? Boşa geçen bu yıllara yazık değil mi? O merhametli pederlerin sizin için etmiş oldukları masraflara yazık değil mi, milletin sizden bekledikleri ümitlere.”

Mev’ize” de,²⁰⁴“Kardeşler, biraderler ben sizleri ve sizlerden her birinizi hiç istisna etmeyerek severim. Kendi kardeşim gibi kendi evlatlarım gibi severim. Sizlere

²⁰²Tearüf-i Müslimin, S.6, s.89.

²⁰³Tearüf-i Müslimin, S. 5, Haziran 1328, s.55.

²⁰⁴Tearüf-i Müslimin, S. 4, Mayıs 1328, de yer alan satırlar, onun vakit namazlarını kılmak için gitmiş olduğu Fatih, Ayasofya ve Sultanahmet Camiilerinden çıkarken talebelerin yoluna çıkarak kendilerine vaazda bulunmasını rica ettikleri söylemlerinin içerdiği anlatımdır.

diyeceğim sözler otuz yıldır kalbimde beslediğim emanetlerdir. Bugün ehline tevdi ediyorum. İstikbalde, milletin dinini muhafaza edecek üstadlar sizler değil misiniz? Adalet, müsavat sizinle kaim olacak değil mi? Milletin hep ihtiyacı-ı maddiyesi ve maneviyesi sizin elinizdedir. Umum cihanda memleketlerin, milletlerin istikbali talebelerin elindedir. Şu halde siz talebeler kendi mevki ve makamınızı düşünmeli ona göre kendinizi geleceğe hazır etmelisiniz. Ey vatan kahramanları istikbal size emanet, sizler çok çalışarak memleketinizi gelecek günlere daha güçlü hazırlamanın yollarını arayın. Milletin bütün ümidi sizlere bağlıdır.” İfadesi ile gençlere seslenir.

Abdürreşit İbrahim, Avrupa’da gençlere güvenin tam olduğunu ve talebelerin reyine daima baş vurulduğunu ifade eder. Ancak öte yandan, kötü huy ve ahlakın, eğitimden ve ilimden yoksun toplumlarda birer davranış biçimi olduğunu vurgular: “Biz Avrupa Avrupa diye üzüldüğümüz hâlde, Avrupa ne olduğundan haberimiz yok, Avrupa’da en kabîh en menfur, en melun rüşvet, bizde âdeta senet olmuş. Daha neler, daha neler, hep fesat ahlak bizlere tabiat olmuş. İşte biraderler, işte memleket kahramanları sizlere hitap ediyorum ey vatan arslanları! Millet-i sultanları talebe-i ulûm ve şâkirdân-ı fûnûn! Hüsn ile kubhu tefrik etmek sizin vazifenizdir! Bir muallim, bir müderris, bir profesörün ve bir filozofun dahi sözlerini siz teşrih edebiliyorsunuz. Siz her ne dersenez bütün millet sizin arkanızdadır! Çünkü ona göre bütün milletlerin umudu talebelerdedir. Bu nedenle talebelere hürmet edilir, onlar hem mektep idaresine hem devlet idaresine dâhil edilir”²⁰⁵

Abdürreşit İbrahim, talebelerin düşünce dünyalarını değiştirmesini ve geliştirmesini ister: “İşte biraderler, işte vatan kahramanları sizlere hitap ediyorum: Ey vatan aslanları, millet sultanları, güzel ile çirkini ayırmak sizin vazifenizdir. Bir muallim, bir müderris, bir profesör ve bir filozofun sözlerini dahi siz teşrih edebilirsiniz. Siz her ne dersenez bütün millet sizin arkanızdadır. Hiçbir memlekette talebelerden daha kuvvetli bir organ, bir cemiyet olamaz. Avrupa talebesi: Yüz binlerce adam nümayiş ve mitingler yaptığı zaman yahut büyük cenazelerde, resmi ve gayri resmi cemiyetlerde yüz binlerce adamın toplandığı yerlerde asayiş muhafaza etmek vazifesini üstlenirler. Bir tek polis karıştırmazlar. Parmak iaşreti, tatlı söz ile adeta memleketi idare ederler. Bir vukuata izin vermezler. Siz Avrupa’dan saç kıvrmasını, bıyık burmasını alacağınız yerde şunları alsanıza! Tekrar ediyorum: Memleket, millet, vatan sizin imdadınıza muhtaçtır!”

“ Bütün cihanda millet ve memleketlerin ilerlemesi maariftedir. Hiç şüphe yoktur ki bugün ilim ve maarife en muhtaç olan milletler bizim İslamlardır. İlim ve maarifin

²⁰⁵ a.g.e., S.4, ss. 57.

hadim ve mürevviçleri ise talebe-i ulum ve şakirdanlarımızdır. Şu halde biz millet ve memleketimizin salah ve kıvamı için her ne ümit eder isek talebe-i ulum ve şakirdanlarımızdan edeceğiz. Ve her ne söyleyecek isek yine onlara söyleyeceğiz.”²⁰⁶

“Ey Allah’ın kulları! Ey millet-i İslamın bülbülleri, ey insaniyet gülleri, bütün âlem-i İslam size nazarını dikmiş bütün Müslümanlar her hayrı sizden ümit etmiş. Siz her ne kadar bugün medrese köşesinde bir softa ve mektep dâhilinde bir şakird iseniz de Müslümanlar nazarında âlem-i İslam’da birer sönmez elektrik ziyasıdır. Sizin mevkiiniz, makamınız Müslümanların adeta kalpleriyle teveccüh ettikleri bir merkezdir. Sizin başınızda bulunan beyaz sarıklarınız istikbalde Müslümanları zulmet-i cehaletten kurtaracak fenerleri ve o sizlerin göğsünüzde olan parlak düğmeleriniz bu milletin birer keşke-i hayatıdır.

...

Bu millete siz rehber olacaksınız. Siz faide olacaksınız. Siz saik olacaksınız, siz hami olacaksınız, siz nasır olacaksınız, Bu milletin ahvalinden de indallah siz mesul olacaksınız. Bu millet hulus-ı kalbiyle tamam size teveccüh etmiştir. Şu halde siz efendiler bu biçare milletin hüsn-i zannını suistimal etmeyiniz. Bu nimeti ayaklarınız ile tepmeyiniz. Bu muhitten uzak gitmeyiniz. Cenab-ı Hak ve feyyaz-ı mutlakdan ümidinizi kesmeyiniz. “²⁰⁷, derken, öğrencilere bir kez daha, yaşadıkları toplumun sorunlarına duyarsız kalmamaları gerektiğini anlatmaktadır. İlim ehli olmak, yalan, kötü ahlak, atalet gibi illetlerden uzak durmak, kurtuluşun çaresi talebe ve şakirlere büyük sorumluluk olarak verilmektedir.

Abdürreşit İbrahim’e göre eğitim gören gençlerin meslek sahibi olmaları şarttır. Avrupa ile kıyaslarsak, okul sonrası meslek veya ticaret icrasına geçen bu gençler, ne yazık ki bizim memleketimizde meslek edinmemektedir.” ²⁰⁸“Siz talebe efendiler, bugünden itibaren hiç vakit geçirmeyerek fırsatı kaçırmayarak kendi matlub ve maksudunuzu tayin etmelisiniz. Milletinize, dininize, vatanınıza nef’i ve hadim olacak bir meslek takip etmelisiniz”²⁰⁹

“Talebe-i ulum ve şakirdan vazifesi tahsil-i ilim ve maarifte kemal-i ciddiyet ile çalışmak olduğu gibi umur-ı memlekette dahi kemal-i basiret ile sarf-ı efkâr etmektir.

²⁰⁶Abdürreşit İbrahim, Te’arüf-i Müslimin Dergisi ilk sayısı, 16 Nisan 1910.

²⁰⁷ a.g.e., s. 4, s. 55.

²⁰⁸Müzeyyen Altunbay, Sibiryâ’dan Japonya’ya Bir Türk Seyyah Abdürreşit İbrahim Efendi ve Te’arüf-i Müslimîn Dergisinde Eğitim Meselesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, cilt 9, sayı 45, Ağustos 2016.

²⁰⁹Te’arüf-i Müslimin, S. 4, Mayıs 1328, S. 4, s. 55.

Tahsil etmekte oldukları ilim ve marifet sayesinde talebenin efkâr-ı daimi münevver olur, bütün memleketin salah ve kıvamı talebe-i be-hakkı fikir ve mülâhaza edebiliyor. Şu halde talebe-i ulum ve şakirdan-ı fûnun efendilerin en büyük mukaddesi vazifeleri tevsi'-i ifkaha hizmet etmektir. Talebede fikir ne kadar tevsi eder ise ilim ve marifet de o nispette terakki ve teali eder. Fikir öyle bir âlî bir nimettir ki ibadetten dahi efdaldır. ²¹⁰

“eğer talebe hiçbir şeyler fikretmeyerek yalnız yetmiş beş kuruş hatırası için verilmiş dersleri papağan gibi ezberleyip imtihanı selamet geçirerek bin kuruş maaşa kesb-i istihkak etmesini düşünecek olursa, o millet için terakki ve teali değil inkıraz ve izmihlal yolları görülür. Buralarını mülâhaza etmek için bir te'mil kafidir. ²¹¹

Abdürreşit İbrahim, sadece derslerin ezberlendiği bir eğitimin faydalı olamayacağını ifade eder. Ona göre eğitimde temel unsur, düşüncenin geliştirilmesidir. Bireylere çok yönlü bakış açısı kazandırabilmektir. Eğitimli her birey, topluma ve toplumun sorunlarına karşı duyarlı olmalıdır. Abdürreşit İbrahim, hiçbir şeyi düşünmeyen bir gençliğin toplumun derdine deva olamayacağını söyler. Avrupa’da genç talebeler sosyalist materyalist ya da nasyonalist olsalar bile bir fikri mülâhaza ederler. Kısaca, toplumun sorunlarına ya da herhangi bir konuya dair fikir yürütebilirler. Oysa Rusya Müslümanlarından Türk gençlerinde durum farklıdır. Bu dönemde onlar sadece maaş düşünürler ve toplum düşüncesi kısırlaşmıştır. Ezber, gerçek bir eğitim değildir. Eğitimli bir birey, hiçbir şeye kaygılanmayan bir gençlik değil, belirli fikirleri mülâhaza edebilen ve toplum sorunları hakkında fikirleri olan gençlerdir. Oysa Rusya Müslüman gençlerinde bu durum yoktur. Onların temel gayesi maaştır:

*“İşte vatan kahramanları talebe-i ulum ve şakirdan daha şimdiden hiç vakit geçirmeyerek her şeyi fikir etmeli mülâhaza etmelisiniz. Sizin maaşlarınızı temin edecek millettir. Şu halde sizin de yegane bir düşünceniz varsa o da şu mübarek milletin istirahat ve istikbali olmalıdır. Ki bu da sizin ile kaimdir. Demek olur ki umum ehl-i İslamın ümidi, istikbali size bağlı olduğu gibi Tearüf-i Müslimin tek istikbali de sizin desteğiniz ve hadiminizdir. Siz kendi ihtiyacınızı ve kendi hukuk-ı meşruanızı birer birer sayarak fikir etmelisiniz. Eğer vakit ve kısmet olur da Tearüf-i Müslimin hadiminiz olabiliyorsa iftihar eder.”*²¹² Abdürreşit İbrahim, Tearüf-i Müslimin dergisinin eğitime katkı sağlamasından duyduğu memnuniyeti dile getirir ve eğitim sisteminin sorunlarına genel bir yaklaşım gösterir.

²¹⁰ a.g.e., S. 5, s. 75.

²¹¹ a.g.e., s.5, ss77.

²¹² a.g.e., s 5, ss. 77-78

Abdürreşit İbrahim *Tearüf-i Müslimin* içinde müfredat, öğretim yöntemi gibi hususlarda fikirlerini dile getirmiş ve yöntem olarak da Avrupa ile kıyas yöntemini zaman zaman kullanmıştır. Milletinin kurtuluşunu eğitimde gören Abdürreşit İbrahim, eğitimin eksikliklerini ele alıyor ve eğitimin işlevsizliğini vurguluyordu. Avrupa’da eğitim biter bitmez talebelerin meslek hayatına başladıklarını anlatır ve kendi coğrafyasında toplumun bu tür ihtiyaçlarına cevap verilemediğini ifade eder.

*“Mekatib-i aliyede ikmal tahsil ederiz, bir köprü yapacak mühendisimiz yok, bir şey lazım oldu mu hep harice muhtacız. Bir sanatımız yok, bir hünerimiz yok, mektep medrese ikmal eder etmez yalnız bir boğazımız, bin kuruş maaş aramaktan başka işimiz yok. Almanya’da ikmal-i tahsil edenlerin yüzde elli sekizi ticaret ve sanata gidiyor. Hükümet mahkeme işine adam arıyor. Bizde ise ikmal-i tahsil eden yüz yüzeli hükümetten vazife ve maaş aramakta.”*²¹³

Eğitimde ulema hususunda ise öncelikle Türk-Müslüman ulema ve bunların verdikleri eğitimler ve Avrupa’daki ilim adamları ile mukayeseler yapar. Diğer bir bakış açısında ise özellikle dil dersleri için medreselere getirilen yabancı ilim adamları hususudur ki bunları ele alırken daha çok dil-kültür aktarımı ekseninde durur. Müslüman-Türk kültürü hakkında hiçbir bilgisi olmayan yabancı ulemanın ders vermesi ona hayli ters gelir. Onların bizim gençlere örnek olacak yönleri yoktur. *“Fransa’dan gelecek ki bir kelime Türkçe bilmezler, bizim çocuklarımız da hep Türk çocuklarıdır, bir kelime Fransızca bilmezler, evlatlarımız Türkçe’yi dahi bilmedikleri halde Fransızca’yı tekellüm edecekler”*²¹⁴

Görüldüğü gibi burada Abdürreşit İbrahim’in üzerinde durduğu ve çekindiği husus, kültür farkıdır. Ancak o, Avrupa’daki öğretmen-öğrenci ilişkisini de irdelemeden duramaz: *“Siz bir taraftan Avrupa Avrupa diye üzülüyorsunuz. Avrupa darülfünun talebesine hiçbir (direktör) müdür, talebe sıfatıyla bakamaz. Bir talebe müdür hazretine geldiği zaman -hususan son seneler talebesi ise- müdürler o talebeye (college) birader diye yahut arkadaş diye hitap ederler”*²¹⁵ ona göre ulema ile talebe arasındaki bu denge ve dostluk talebeyi ilim öğrenmeye motive eder.

“Avrupa darülfünun talebesi maişetine ait mükemmel edebiyat vardır. Nasıl oluyor da bu gibi mükemmel noktalarda siz Avrupa’yı taklit edemiyorsunuz? Bugün beldemizde misafir olan, belki de sizin has misafiriniz olan Rus talebesine bakınız. Muallim ve

²¹³ a.g.e., S. 4, s.56.

²¹⁴ a.g.e., S. 10, s. 290

²¹⁵ a.g.e., S. 6, s. 89.

müderisleri kendileriyle beraber, büyük profesörler oldukları halde hep o talebe ile beraber oynar, gülerek sırası geldikçe mevkilerini dahi muhafaza ederler. Profesörler talebenin bütün ruhuna hal edercesine terbiyesine çalışıyorlar, yalnız resmi tedrisat ile iktifa ederler. Profesörler talebenin bütün ruhuna hal edercesine terbiyesine çalışıyorlar, yalnız resmi tedrisat ile iktifa etmezler. Avrupa bu cihetten çokça taklit olunursa istifadesi dahi olduğu gibi tenkit içinde meydan kalmaz.”²¹⁶

Abdürreşit İbrahim sık sık Avrupa eğitiminde görülen iyi noktaların örnek alınabileceğini vurgular. Ancak buna rağmen örnek alınan kısımların daha çok dış görünüşle şekille ilişkili olduğunu görünce bu durumu kıyasıya eleştirir. Hataları göz önüne serer. Sözelimi, ulemanın geçmişte çok önemli hizmetleri olduğunu söyleyen Abdürreşit İbrahim, geçmişe takılıp kalmayarak geleceğe yönelmenin daha doğru olduğunu vurgular. Bununla birlikte, ulemanın ilimle uğraşmasının gerektiğini belirtmekte ve topluma rehber olmalarını istemektedir.²¹⁷

“Zira bugün bizim ulemamızın fûnun-ı ciddiye dahi bir derece aşına olmaları da lazım olduğu gibi efkâr-ı umumiyeye muvaffak etmek için de birçok tecrübeler ile zihin yormaları lazımdır. Eskiden şöyle giderdi, böyle gelirdi ile bundan sonra iktifa etmeyeceğiz. Zira zamanımızın bizi icbar ettiği birçok şeyler vardır ki ulemamız rehber olmadıkça biz onları elde edemeyiz. Milletimiz min’el-kadim ulemaya merbuttur”²¹⁸

Medreselerin ıslahattan yoksun oluşu da Abdürreşit İbrahim i çok üzmektedir. Ona göre herkes durumun farkındadır ama kimse harekete geçmemektedir. *“İki senedir ders vekilleri bilmem kimler maarif nazırlarına varıncaya kadar ıslahattan laf ederler, ıslahat için uğraşırlar, rüyalarında dahi ıslahattan başka şey görmezler. Gel gelelim ıslahat namına yaptıkları muameleler, ifsadat denilecek derecede uygunsuz hallerden ibaret kalıyor”²¹⁹*

Sadece Abdürreşit İbrahim’in yaşadığı çağda değil, dünyanın her yerinde ve her zaman geçerli olacak kadar genel geçerliliğe sahip bu öngörülü tespitler, toplumların geleceğinin; çocukların, gençlerin, diğer bir deyişle talebelerin elinde olduğunun yerinde bir vurgusudur.

²¹⁶ a.g.e., S.6, ss. 89

²¹⁷Müzeyyen Altunbay, Sibirya’dan Japonya’ya Bir Türk Seyyah Abdürreşit İbrahim Efendi ve Tearûf-i Müslimîn Dergisinde Eğitim Meselesi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, cilt 9, sayı 45, Ağustos 2016..

²¹⁸Tearûf-i Müslimin, s. 6, s. 88.

²¹⁹ a.g.e., s. 10, s. 290.

3.2.2.- ABDÜRREŞİD İBRAHİM'İN DÜŞÜNCE DÜNYASI VE GELİŞİMİ

a) Düşünce Dünyasının Toplumsal ve Siyasi Fikirleri Açısından Değerlendirilmesi

Abdürreşit İbrahim, Rusya Müslümanlarından ve kendi deyimi ile “aslen ne neslen Türk’tür.”²²⁰ Rusya Müslümanlarının siyasi lideri, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerdeki en önemli Türk seyyahlarından, kadı, yazar, seyyah, fikir adamı ve entelektüeldir. Rusya topraklarında devletin, azınlıklar ve bilhassa Müslümanlar üzerinde uyguladığı baskı ve zulüm, onun davasının çıkış noktasıdır.

Abdürreşit İbrahim, yaşamında pek çok ilki barındıran bir dava adamıdır. Onun sergilediği her duruşa karşılık, farklı yorum getiren görüşler olması mümkündür. Özellikle, yaşadığı döneme ait dünya konjonktürü, İslam anlayışı ve onu yayma ideali, siyasî boyutlar, toplumsal liderlik ile birleştiğinde, olumlu veya olumsuz, muhtelif bakış açıları getirilebilir. Diğer taraftan, Abdürreşit İbrahim hakkında araştırma yapan her araştırmacının algısı ve algısını yansıtmaya şekli de birbirinden farklı yorumlar içerecek şekilde ortaya konabilir. Hülasa, herkesin Abdürreşit İbrahim’i farklı olabilir. Bunların tamamı bir kenara alındıktan sonra söylenmesi gereken tek bir ortak nokta vardır ki, O, çok kararlı bir dava adamı olmasının getirdiği hedefe odaklı insanüstü bir gayrete sahiptir ve bir döneme iz bırakmıştır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren emperyalist güçler, tüm dünyada Müslümanların geri kalmışlığından fevkalade istifade eden bir sömürü taktiği ile İslam dünyasını sömürmeye başlamışlardır. Rusya topraklarında yaşanmakta olan amansız doğa koşulları, Müslümanların cehalet dönemi ile birleşmiş, Rusların üzerine eklediği Ortodokslaştırma zulmü ve baskı rejimi ile tam anlamı ile mağdur bir toplum yaratmıştır. Abdürreşit İbrahim, adeta elinde bir zil çalarak, Müslümanları uyandırmak ve esaretten kurtarmak için çabalayan bir dava adamı olarak ortaya çıkmıştır. Gözüpek olması, bitmeyen azmi dikkat çekicidir. Eylemlerini kararlılıkla ve hızlıca adımlar atarak gerçekleştirirken, kalemi de ömür boyu elinde taşıdığı özgürlük meşalesidir..

Müslüman Kongreleri, keza Japonya’daki faaliyetleri, onu bir eylem adamı olarak nitelendirebileceğimiz başlıca faaliyetleri olup, Türk-İslam dünyasının medeni milletler seviyesine yükselmesi gayesi gibi çok geniş bakış açılarını da idrak etmiş bir kişiliktir. Abdürreşit İbrahim’in düşünce dünyası, içinde yer aldığı dönemsel eksenler açısından dört ayrı siyasî ve sosyolojik baz altında incelenebilir:

²²⁰3 Mayıs 1924 te Türkiye Cumhuriyeti hariciye vekaletine sunmuş olduğu dilekçe, Başbakanlık Osmanlı arşivi, HR.İM,dosya 104 gömlek 5.

Birinci aşama doğumu ve kendisini şekillendirmiş olan aile ve sosyal çevresi, devamında tahsili ve yaşam mücadelesinin acı gidişatını takiben gayretle şekillenen entelektüel hayatı, Ceditçi faaliyetleri, Çarlık Rusyası'na karşı mücadelesi,, kongreler, Dumalar Rus-Japon savaşının tetiklediği ortamda gelen büyük kültürel haklar yani 1905 Rusyası'nda özgürlük havasının getirmiş olduğu bakış açısı ve buna bağlı olarak özgürlük ve siyasî kimlik arayışı, birleşme çalışmaları, Rusya topraklarında yaşayan Müslümanlara fiilen ulaşma çabaları olarak şekillenir. İkinci aşamada, 1908 Osmanlı (İstanbul) Meşrutiyet dönemi ve ittihatçılarla ilişkileri görülür. Üçüncü boyut, Japonya'nın çıkış yolu olarak belirmesi üzerine belirginleşen Japonya faaliyetleridir. 1930'lar sonrası Almanya ile ittifak, Rusya'ya karşı savaş ve Enver Paşa dönemi, bu ittfaka Japonya'nın dâhil edilmek istenmesi ve İslam birliği ideali ise son dönem olarak tasnif edebileceğimiz faaliyetleri içerir.

Abdürreşit İbrahim'in yaptığı siyaset, büyük bir coğrafyada ve fazla sayıda ülkede gerçekleştiği için, siyasî devinimlere şahit olduğunu, sıkıntılar çektiğini ve bunun bir sonucu olarak da esnek bir yapıya sahip olduğunu görürüz. Başka bir deyişle o bir aktivisttir.²²¹Bulunduğu tüm coğrafyalarda aldığı pozisyonların, o coğrafyaların reel politik sorunlarına göre tespit edilmiş olması, başarılı bir siyaset örneğidir. Onun için “sonuç” önemlidir, davasının hedefine ulaşmak mühimdir. Yaşamı boyunca en çok Rus nefreti, İngiliz ve Rus sömürgeciliği ile ölesiye mücadele ve bu mücadeleyi gerçekleştirirken, İslam birliği ve Asya halkları ittifakı gibi kavramları baz alma ekseninde yaşamıştır.²²² Birbirini karşılıklı olarak etkileyen bu paraleller, onun, bazı durumlarda almış olduğu kararları ve girdiği işbirliklerini de eleştirmekten ziyade açıklayacak niteliktedir. Dünya tarihinin en kritik olaylarını barındıran bir dönemde yaşayan Abdürreşit İbrahim, Rusya Müslümanlarının siyasî temsilcisi olarak, dış siyasetteki fikir dünyası ve buna yönelik çalışmaları kuvvetli bir eylem adamıdır. Salt fikirler ortaya koymakla yetinmemiş, fiilen harekete geçmiştir. Kolay intibak eder, yabancılik çekmez, olaylara karşı olgun ve zekice yaklaşabilir.

Abdürreşid İbrahim'e göre eğitim, çağa uygunluk ve modernleşmek en temel kavramlar olup, bunlar gavrulaşmakla, dinini kaybetmekle eş anlamlı değildir. Esas olarak toplumlara ilimsizlik, ahlaksızlık, tembellik, taassup ve cehalet gibi illetler zarar verir.

²²¹Türk Dil Kurumu: Toplumsal veya politik değişim meydana getirmek, belirli sorunlara dikkat çekmek için özel amaçlı etkinlik gerçekleştiren kimse.

²²²Nadir Özbek, “Abdürreşit İbrahim: İslamcı Bir Eylem Adamı” Toplumsal Tarih Dergisi, Abdürreşid İbrahim Özel Sayıları, Temmuz ve Ağustos 1995.

Dinini ve kendine özgü toplumsal özelliklerini muhafaza eden bir Müslüman, pekala batının ilim ve gelişmişliğini alabilir!

O, bir misyoner değil, sadece bir tebliğcidir.²²³ Kendi deyimi ile “mukadderatında gurbet yazılmış” bir mücadele adamıdır. Düşünce dünyasının tanımına bakıldığı zaman, fikirlerinin, dar anlamda İdil-Urallı Türk-Tatarların ya da Rusya Müslümanlarının, geniş anlamda ise tüm İslam âleminin birliği ve bağımsızlığı için mücadele ekseninde şekillendiği görülür.²²⁴ Savunduğu düşünceler ile yaşam tazı her zaman bire bir örtüşmüştür. Olduğundan farklı bir davranış ikilemine girmemiş, davasının ardındaki heyecanını ölene dek muhafaza etmiştir.

Abdürreşit İbrahim, coğrafi ve toplumsal açılardan oldukça dezavantajlı bir bölgede dünyaya gelmiştir. Sibirya’nın amansız koşullarında, dönemin kısıtlı imkânları ile yaşanan erken çocukluk dönemi, kendi anlatımı ile Tercüme-i Halim’dedir:

“Asıl ve neslimiz Buharî(alı) olduklarından Sibirya’da bulunan Buharîler ahvalinden dahi biraz malumat vermek benim vazifemdir.

Sibirya’nın payitahtı, han cenaplarının sakın olduğu şehir İsker şehridir.”²²⁵

Sabavetten (çocukluktan) bazı hatıra: Kaç yaşında olduğumu bilmiyorum, bir gün hasta olmuştum, valide rahmetullahi aleyha bana sıcak çay ile bal veriyordu. O zaman benden bir yaş büyük biraderim İbrahim, sağlam gündüzleri sokakta oynardı, akşam geç eve geldi benim yanıma yatmış “valide bal ver ben de böyle hastayım” diye ağladı. Valide rahmetullahi aleyha kendini tekdir ederek derdi, “sen balı gördün de hasta oldun” diyerek kovardı. O da hemen ağlardı, gece yarısı çok ağladı sabaha yakın vefat etti. Bu hal üzerine ölüp, validemiz rahmetullahı aleyha çok teessüf ederdi. Her zaman biraderin bu halini söylerdi. Valide rahmetullahi aleyh bunun üzerine (türme) çahotkaya kadar müteessir olup akibet verem hastalığından vefat etmiştir. Kendisi 40 sene kadar muallimlik etmiş, gayet saliha bir hatun olmuş. Validem huzurunda umumen bizim doğum yerimiz olan Tara beldesinin kızları tahsil ederlermiş. Elan inas (kadınlar) beyninde kıraat-ı Türki pek şayidir hep valide talebatıdır”²²⁶

Entelektüel bir ailede yetişmiş olması nedeniyle hali ortada medreselerin içinden hiç olmazsa birine devam edip eğitim alabilme çabası içindedir:

²²³İbrahim Maraş, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012.

²²⁴Ali Merthan Dünder, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s. 117-118.

²²⁵ Abdürreşit İbrahim, Tercüme-i Halim, Haz: İsmail Türkoğlu, Mac Medya, İstanbul, 2017, s.5.

²²⁶ A.g.e., s.17-18.

“Şimdi medreseleri de biraz tarif edelim: Mübarek medrese dediğiniz binalar birer odadan (hücre) ibaret, nihayet bir tarafı yedi arşın diğer tarafı da dokuz arşından ibaret vüsatı (genişliği) olabilir, beş adet medrese idi. yahut (kümes, Tatarcası köpke) demek şayandı. İşte şurasına hiç akıl ermiyor, o kümeslere istif olunarak, birbiri üstüne konularak yatırılırsa beş yüz adam sığacak yer yoktur, nasıl olmuş da sığmışlar? Biz oraya geldiğimizde yedi adam birden sığacak yer yoktu, medresede yer yokluğundan, medrese komşularından biri kendi kümesini boşaltıp bize vermişti, altı ay orada oturduk, sonra bahar geldiğinde talebe köylere gitti, bize de medresede bir yer açıldı. Bu suretle her zaman medresede talebe çoğaldıkça komşular kendi hanelerini medreseye muvakkaten (geçici) terk ederlermiş ne kadar alicenap adamlar kendileri de akrabalarından birinin hanesine nakl-i mekân ederek iki aile bir hanede yaşamışlar. İşte ben o karyeda dört sene tahsilde bulundum.”²²⁷

“17 Mayıs tarihinde, bir de pederin vefat haberini aldık! İşte bize diğer bir darbe oldu. Artık İlahi Yarabbi sen bilirsın! Bir taraftan gariblik, sabavet (çocukluk, sabîlik), son derecede fakir ve ihtiyaç, bunun üzerine de öksüzlük, yetimlik ilave olundu. Bürde-i târide (ansızın basan karanlık?) bir yalnız, benden ufak on iki yaşında kardeşim kaldı, ben de heman on dört yaşındayım. Babadan servet kalmadı, başka bir mürebbi hem yok, iki sabî hali ne olur? Bize merhamet edecek kimseler yok.”²²⁸

“İşte şimdi artık bundan daha ziyade perişanlık olamaz, bu hale ne demeli? Sabır! İlahi yarab meded! Sen muin ol!... Geceleri oturur ağlardım, yiyecek yok, içecek yok”

“Hapishane bizim için bir mektep hizmetini gördü dersem hata değildir. Burada olan zevat-ı kiram içinde o kadar güzel adamlar bulunurmuş, doğrusu hala fikir ettikçe hayrette kalıyorum.”²²⁹

Abdürreşit İbrahim, ilk gençlik yıllarında bu şekilde yetim, pasaportsuz ve parasız olarak yer değiştirirken, güreş tutarak ve zenginlerin hizmetini üstlenerek harçlık kazanmıştır. Tercüme-i Halim'deki samimi üslubu, tüm iyi niyetli kişiliğini, var olabilme çabasını, yalnızlığını net olarak ifade etmektedir. Ancak bu dönem, geniş coğrafyadaki izlediği güzergâh, değişik kökenli halkları tanımasını, hükümet görevlileri ile yakın temasa girmesini, çeşitli halk lisanlarına vakıf olmasını sağlamıştır. Abdürreşit İbrahim'in düşünsel yapısının oluşmasında elbette çok fazla sayıda yapıtaşı mevcuttur ve bu sosyal iletişim hepsine başlangıç teşkil etmiştir.

²²⁷ a.g.e., s.22-23.

²²⁸ a.g.e., s.25.

²²⁹ a.g.e., 43-44.

“Rusya ülkesinde Tatar milleti safderun, hiçbir nevi fenalığı bilmediklerinden umumiyle kanun-ı hükümetten dahi gafıl kalmışlardır, ihtiyaç gerek etmiş olsa bilirdi. Eylül iptidalarında Tümen’den büyük cadde yolu ile Tara’ya müteveccihen hareket ettik, asıl zahmet burada oldu, zira kırk günlük bir mesafe imiş, piyade yayan gittik, günler gittikçe soğuk olmaya başladı, elbise yok, hele ayağıma giyecek hiçbir şeyim yok, yalın ayak gidiyorum”

“Sonra bana bir fena korku arz oldu, geceleri uyumaz oldum. Zaten yemek yüzünü gördüğüm yok, iki ay hep ekmek süt ile kendimi idare etmiştim, gençlik de var, bir hayal istila etti. Heman cünun (çıldırma) illeti ile az kaldı mübtela oluyordum. Tam kırk günlük bir yol, hiç Müslüman yok, günler soğuk, Tara’ya yaklaştıkça havalar soğudu, akibet kar yağdı, ben kar üstünde çıplak ayak gitmekteydim. Ayaklarım soğuğa tahammül edemezdi, koşup kervanın önüne geçer, ayaklarımı altına alıp en sondaki asker gelip bana ulaşana kadar oturdum. Sonra tekrar koşardım, öne geçip oturur ayaklarımı ısıtırdım, bu suretle birkaç gün zahmet çektim, bu zahmetleri tarif kabil değil.”²³⁰

“Şu Kazak ile beraber öğleden sonra Kökçetav’dan hareket ettik, Kazak hayvan üzerinde, ben de arkasına bağlanmış ufak bir kızak üzerindeyim.”

“Ne milletten olduklarını sordum, asıl hane sahipleri postacılar Don Kazakları olduğunu söyledi”.²³¹

1878 yılında pasaportsuz kaçıışı sona erer çünkü yakalanır. Tara ve Kazan hapishanelerinde bir yıl kalır. Bu süre her ne kadar onda derin bir acı uyandırmış olsa da, hapishanede Rusya’nın çok çeşitli bölgelerinden gelmiş olan Müslüman Türklerle istişarede bulunması kendisine çok net tecrübeler kazandırmıştır. Ayrıca hapishanede saygı duyulacak insanları gördüğü zaman, ortamın farkına varmış ve kendisi için utanç kaynağı olan bu hapis halini değerlendirerek kendisine bir pay çıkarmaya gayret etmiştir. Zira bu ortam ekseriyetle dinî ve siyasî zulüm altında bulunan kişilerin ortamı olduğu için, Abdürreşit İbrahim’in ileride girişeceği siyasi mücadelelerde tam anlamı ile bir bakış açısı ve hedef oluşturduğu aşikârdır.²³² Hapishaneden çıktıktan sonra Tara’da fazla kalmak istemez. Kazak dilini öğrenir. Kazak steplerinde amaçsızca dolaşır. Zengin bir Kazak köylüsünün çocuklarının özel öğretmenliğini üstlenir. Bir yıl bu köyde kaldıktan sonra 1878 in sonlarında Akmola vilayetine giderek orada bir süre imamlık

²³⁰ a.g.e., s.58-59.

²³¹ a.g.e., s.68.

²³²3. Kuşak torun Neslihan Arul Aksoy’a, Abdürreşit İbrahim’in kızı Fevziye Abdürreşit’in ifadeleri ile.

yapar.²³³ O dönemde henüz tam bir politik duyarlılığa sahip değildir, Akmollda gençler kendisine yoğun bir ilgi gösterir, itimat eder ve her türlü fikrini değerlendirmeye gönüllü davranışlar sergilerler. Oysa Abdürreşit İbrahim o yıllarda bunun önemini tam idrak edememiş ve değerlendirememiştir. Tahsilini Medine’de devam ettirme arzusu, içinde hep yer almaktadır. Köydeki diğer bir zengine isteğini anlatır. Yardım elini uzatacağını söyleyen zengin köylünün sözleri, Abdürreşit İbrahim’i son derece sevindirir.

“Herçe bir seneye yakın, Medine-i Münevvere’de tekrar talebe zümresine girdim; hakikaten çalıştım say ve gayret ettim. Fakr u zarurete dahi tahammül eyledim.”

1880’de Medine’de Rusya Türklerinden Ahmet Ziya Efendi’nin yanında eğitime başlar. Abdürreşit İbrahim, otodidaktik yönü kuvvetli bir kişiliktir.²³⁴ Ders aldığı kişiler kadar, ömrü boyunca, bilgiye susamışçasına yaşamayı şiar edinmesi de önemlidir. Ahmet Ziya Efendi dâhil, etrafında çok fazla sayıda politik sürgün vardır.

Mekke ve Medine’de aldığı esaslı tahsilin üzerine -kişisel özelliği gereği- sürekli bilgi eklemiş, çok gözlemlemiş, okumuş, düşünmüş ve insanlarla sürekli konuşarak, sosyal nabzı tutmayı öğrenmiştir. 23 yaşındadır. Medine’de beş yıl süre ile almış olduğu eğitim, devamında gerçekleştireceği tüm faaliyetlerinin kültürel temelini bu şekilde oluşturmuştur. Ortamda bulunan politik sürgünler ve onlarla istişareleri, dünyanın her yerinden gelmiş olan Müslümanlar, ders aldığı kıymetli hocalar, kendisinde var olan tecessüs ve azim ile birleşince, muhakkak ki dünya Müslümanları hakkında geniş bir bakış açısı yakalamayı başarmıştır. Fıkıh, hadis, kıraat, ayrıca Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Tercüme-i Halim’de kendi kalemi ile ifade ettiğine göre, bu dönemde en fazla, Dünya Müslümanlarının ortak bir dile sahip olmamaları ve hutbelerden faydalanamamaları hususu dikkatini çekmiştir. Bu, ilerideki Pan-İslamcı fikirlerinin ve devamındaki faaliyetlerinin ilk ışığıdır, düşünsel olgunluğunun ilk kuvvetli aşamasıdır. Tercüme-i Halim’de bu süreci örnekler vererek anlatır.

Ve dönme vakti gelir:

“Şu arada bize Tara’dan davetnameler de geldi, Nasreddin Hacı Aydikin bize mektup yazmış akçeler göndermiş. Artık biz her şeyden vazgeçip memlekete avdeti cezm (kesin karar verme) ettik, Medine-i Münevvere’de mücâveret fikrinden dâhil vazgeçtik. Şu arada Mevlânâ el-Şeyh el-Seyid Alizahir el-Turavî cenaplarından dâhil ilm-i hadisten

²³³Akmolla bugünkü Kazakistan’ın başkenti Astana’dır.

²³⁴kendi kendini yetiştirme yeteneği.

icazet aldık, Ahmed Ziya Efendiden ilm-i fıkhıtan ve Ahundcan Efendiden ferayiz ve ilm-i hesaptan icazet almıştım şu tarika üstadlarının hepsinden fatiha alıp avdet esbabını tedarike başladım. Bir gün Şeyhülkurra Ahmed Efendi huzuruna gidip, böyle sefer esbabını tedarik etmekte olduğumu söyledim ise de, rahmetullahi aleyh çok ağladı, sonra dedi: Yarın seninle bir sohbet edelim sabah benim eve gel. Ben de sabah hane-i devletlerine vardım, bize bervec-i âtî (aşağıda olduğu gibi) tavsiye etti: Oğlum ben sana hakikaten gıpta ederim. Sen çok bahtiyar adamsın, Rusya memleketinde olan İslâm kardeşlerimize Huzur-u Saadet-i Nebeviye'den memuriyet-i mahsus ile gidiyorsun, inşallah teâli memlekete vusulünde benim din kardeşlerime benden selam tebliğ edersin, biliyor musun orada olan Müslümanlar ne kadar memnun olacaklar. Sen onlara daima beşâret (memnuniyet) ile muamele eyle, “beşşir ve la-tüneffir biliyor musun Hazret-i Peygamber a.s tavsiye etmiş. Rusyalı ve Tatarlar dört yüz senedir esaret ile ciğerleri kebab olmuş bir millettir. Sen şimdi sebat ve istikamet ile sa'y edersin, onlara taze hayat taze ruh verirsin. Bir adam böyle bir büyük vazifeyi iltizam ederse, daima her nevi ifrat ve buhranlara hedef olur. Hiç şüphesiz birçok mevânî (engel) ve desâis (desiseler) şeytaniye her amel-i hayriyeye mukabil zuhur eder. İşte böyle zamanlarda alet-i müdafâ yalnız sabırdır. “Es-sabru miftâhü'l-ferah” daima vakar ve teennî (temkinli) ile muamele edersin ruhaniyet-i kudsiye sana destgir (yardımcı) olur.”²³⁵

Bir süre sonra reformist düşünceleri, kabına sığmayan kişiliği ve seyyahlığı ile girişeceği faaliyetleri durdurulamayacaktır. O, Tercüme-i Halim'de dile getirdiği, hayatının ilk kısmını anlattığı sözlerini şu şekilde nihayetlendirir:

“Tercüme-i halin kısmı evvelini burada ikmal ettim. Zira buraya kadar olan ahval hep tesadüf idi. Asıl matlup ve müfid olan kısmı bundan sonra olanlarıdır. Zira bundan sonra her ne olduyorsa, sa'y ve içtihat ile mümkün kadar tedbir olunarak teşebbüs ile olmuştur. Tedbirden olan hatalarımı dahi işaret etmişim: İbtidai fikirlerin ne gibi değişikliğe uğradığı, yedi sene tedris esnasında talebe ve şakirdana olan tecrübe ve terbiyeler, iki sene kadılık müddetinde düşündüğüm şeyler. Sekiz ay müftü vekâleti hizmetinde bulunduğum zaman tedbirler, olan hatalarım. Rusya Müslümanları hakkında temin-i istikbal için hayal ettiğim meslekler. Memalik-i ecnebiye ile ettiğim muhavereler, Müslümanların öz aralarında olan nifak ve şikak (uyuşmazlık) ve su-i ahlakın izalesi lüzumu. Rusya ve Osmanlı hükümetleri ile olan müsâdeme, Hasan Hüsnî Tevrani ile mekatebe, Şeyh Cemaleddin Efgani ile münasebet. Abdullah Nedim, İbrahim Edhem ile musahabe. Abdullah Keviliyam ile mekatebe, Newyork'ta münteşir Kevkeb-i

²³⁵ a.g.e., s.172-173.

Amerika ile mürasele, Paris’de münteşir Ebu Nezâre ile mekatib, Trablusşam gazetesi sahibi Kâmil Bey ile münasebet, Dersaâdet’e hicret, 1896 senesinde İstanbul’da ziraat ve kımızcılık. Dokuz sene bir bekârlık, Buhara-i Şerif seyahati, Avrupa’da birkaç eyyam. Maarif nazırları Bogolepov ve Vannovskiyle mukaleme ve layihalar takdimi. Müslümanların hacdan men olunmalarına karşı Prens Oldenburgskiy huzurunda kabul ve arıza itası ve bunun pasaport verilmek için olan tesiri, Dersaâdet’de Rusya konsulu tarafından edilmiş su-i muamele ve Türkiye’nin denâeti (zilleti), Odessa hapishanesinde geçirdiğim vakitler. Fenn-i rikab ile münasebet. Hürriyet-i efkâr hareketinde iştirak. Bunların kâffesinden (bütün, hep) kısmı sanide tafsilen bahis olunacaktır.”²³⁶ Görüldüğü gibi, artık yeni bir dünyanın kapıları açılmış ve özgüven sahibi bir kişilik ortaya çıkmıştır.

Abdürreşit İbrahim, Medine tahsilinden sonra 1884’te İstanbul’a gelir. Ahmet Vefik Paşa, Muallim Naci, İzmirli İsmail Hakkı ve Maarif Nazırı Münif Paşa gibi âlimlerle mütalaaları olur. İçinde bulunduğu çevre de değişmektedir. Devam eden yıllarda bütün hayatı boyunca kabul gördüğü ve fikirlerini görüşmeye açabildiği mevkiiler hep saygın ve bulunduğu ülkelerin yönetimindeki etkin mevkiiler olacaktır. Gelmiş olduğu fikrîsel olgunluğu izah etmek açısından, İstanbul’da Maarif Nazırı Münif Paşa ile eğitim usulleri üzerine bir araya gelişini zikretmek mümkündür. Abdürreşit İbrahim fikirleri ile paşayı etkiler, Paşa, İstanbul’da çıkmakta olan Ümrân gazetesinde Rusya Müslümanlarının İstikbali adlı seri makaleleri neşretmeye başlar.

Hayatı boyunca çok önem verdiği eğitim eksikliği konusunun altını çizerek Tara’da bir usul-i cedid okulu açması, okulu açması kadar devam eden süreçte, açılanlara destek olması, Gaspıralı’dan temin ettiği ders kitapları ile yedi yıl boyunca hocalık yapması önemlidir. Abdürreşit İbrahim, cedidizmin kültür neferlerinden biridir.

Bu süre zarfında, mektuplaşmak sureti ile iletişime girdiği aydınlar, Cemaleddin Efgâni, Şehabeddin Mercanî, Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Gaspıralı’dır. Mektuplarındaki istişare konuları, eğitim ağırlıklı ve İslam dinine bağlı kalan modern Batı Modeli üzerine yoğunlaşmıştır. Ayrıca Türkiye, Hicaz, Mısır ve bazı Avrupa ülkelerinde bulunan dostları ile de sürekli mektuplaşmış ve bilgi alışverişini kesintisiz sürdürmüştür. Yerel halk Abdürreşit İbrahim’in İstanbul’a talebe götürmesi konusunda çok isteklidir. Kendisine başvuranların sayısı gittikçe artar. 1891 dil imtihanını verir ve kadı olur. Edindiği kültür ve birikim daha etkin bir Abdürreşit İbrahim ortaya çıkaracaktır. Ufa’daki yetimler ve fakirler için dernekler kurar, buralarda kendisi de

²³⁶ a.g.e., s.187-188.

gönüllü çalışır. Petersburg'a giderek içişleri ve maarif bakanlarıyla görüşerek Rusya Müslümanlarının sorunları hakkında istişarelerde bulunma gayretine girer.

1895'te Rus baskısının artması, Abdürreşit İbrahim'in tedirginliğini arttırır. Bunun üzerine İstanbul'a hareket eder. İstanbul'da, Ufa'da bulunduğu yıllarda kaleme aldığı Livanü'l Hamd broşürünü basarak Rusya'ya döner ve bunu dağıtmaya girişir. Yazıda vurgulanan konu, Rusya'da baskı altında yaşayan Türklerin Türkiye'ye göç etmeye davet edilmesi diğer yandan sert bir üslup ile Rus rejimini eleştirme ve bir mücadele çağrısıdır. Bu faaliyetleri sonucu özellikle Sibiryâ bölgesinden 70.000 Türk Türkiye'ye gelmiş olup, Rusya'nın kayıtsız kalması ve zor seyahat koşulları sebebi ile bu sayının çoğu yollarda telef olmuştur. Çatalca'nın İzzettin köyü ile Kütahya, Bursa ve Aydın yörelerine dağılan sağ kalanlar, yaşamlarına Türkiye'de devam etmişlerdir.

1896 başlarında İstanbul'dan Buhara'ya seyahat eder. Amaç, Rusyada yaşayan Müslüman Türklerin siyasi ve medeni haklara kavuşabilmeleri için ortak mücadele etmeleri gerektiği fikrini vurgulamaktır. Bu esnada İsviçreye Rus sosyalist V. Amfiteatrov'u görmeye gitmesi zikredilmesi gereken bir husustur. Ondan, Rusya'da yaşayan Müslüman türklere medeni ve siyasi hakların verilmesini talep etmiştir. Abdürreşit İbrahim'in siyasi çare arayışlarında artık ülkelerarası dinamiklerin de etken olmaya başladığını söylemek bu noktada mümkündür.

1897'de geniş bir seyahat gerçekleştirir. Mısır-Hicaz-Filistin-İtalya-Avusturya-Fransa-Bulgaristan-Yugoslavya-Batı Rusya-Kafkasya-Maveraünnehir-Batı Türkistan-Doğu Türkistan-Yedisu Vilayeti-Sibiryâ olarak görülen bu gezi, kendisi tarafından kaleme alınmamıştır. Özellikle Fransa ve İsviçre'nin o dönemdeki rolleri (Rus sosyalistleri açısından) göz önüne getirilirse, Abdürreşit İbrahim'in temel gayesinin Rusya Müslümanları'na gelecekte yeni medeni ve siyasi haklar elde etmek, devamında Kafkasya-Orta Asya ve Sibiryâ bölgelerine yapmış olduğu seyahatlerin temel gayesinin de ilerideki yıllarda yapacağı siyasi çalışmalar için zemin hazırlamak olduğu şeklindedir.²³⁷

1900'de Petersburg'ta yayın faaliyetlerine giriştiği yıldır Mir'at adlı dergiyi çıkarmaya başlar. Dergi toplam 22 sayı yayınlanmıştır. İlk 17 sayısı ihtilalci bir üslupla çıkmıştır.²³⁸ Alimcan İbrahimov, Mir'at'ın Tatar gençleri arasında adeta Kur'an gibi

²³⁷İsmail Türkoğlu, Abdürreşid İbrahim'in Bilinmeyen Yılları Toplumsal Tarih dergisi, özel dosya Abdürreşit İbrahim 2, s.8.

²³⁸İsmail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, s.25.

okunduğunu ve bu dergiden çok fikir edindiklerini yazar.²³⁹ Abdürreşit İbrahim, fikirlerin çarpışacağı asra girildiğini, basının gücünün, medeniyetteki en yüksek kürsü olduğunu dile getirmektedir. Ona göre bundan sonra kılıç fetihleri, siyaset fetihlerine dönüşmektedir.

Japonya ile ilişkilerin belirmesi, bu döneme rastlar. 1901 de Japonya’da kurulmuş olan Siyah Ejderler adlı örgüt ile Abdürreşit İbrahim’in ilişkisi olduğu bu dönemde zikredilmiştir. Bu derneğin hedefi, “Japonya’nın hayat sahasını Asya’ya yaymak ve Amur Nehri’ne ulaşmak” olarak genellenebilir. Manifestosu, Batının teknolojisini almak, doğunun ahlak anlayışını benimsemektir. Örgüte ait tüm arşiv kayıtlarının İkinci Dünya Savaşı sırasında kaybolduğu söylenmektedir. Resmi bağlantı kanıtımız olmamakla birlikte, örgütün lideri kızıl ejder lakaplı Japonla Abdürreşit İbrahim’in birlikte çekilmiş resminin mevcut olması, aralarındaki hukukun göstergesi olarak zikredilmektedir.²⁴⁰ Bu dönemle birlikte Abdürreşit İbrahim’in ilişkiler ağı ve faaliyet sahası büyüdükçe, fikir ve eylemlerinin olgunlaştığı hatta daha keskinleştiği ve global hesaplara doğru yöneldiği sezilir. Bu ilişkiler ağının içinde yer almaya başlayan Abdürreşit İbrahim’in düşünce yapısındaki hedef, Rusya Müslümanlarını Japon yardımı ile esaretten kurtarmaktır. Abdürreşit İbrahim’e Japonya’da gösterilen büyük ilgi ve sevgi, tamamen kendi şahsından, doğruluk ve duruşundan kaynaklanan bir durumdur. Bazı görüşlerin iddia ettiği gibi bu sevgiyi sadece siyah ejderler örgütüne bağlamak doğru değildir.²⁴¹ Bu dönemde Abdürreşit İbrahim’in üye olup bir araya geldiği “Siyah Ejderler” örgütünün Abdürreşit İbrahim’i “kullandığı” zaman zaman bazı kaynaklarda tartışılabilir, ağır basan görüş, aksine İbrahim’in, üst düzey Japonlara ulaşabilmek için bu yolu seçmiş olduğudur. ²⁴² Abdürreşit İbrahim, Japonya’da, kendi bakış açısı ile değerlendirebileceği bir potansiyel görmüş ve bunun verdiği gayretle, strateji oluşturmaya çabalamıştır.

İbrahim, 1903’te, maddi imkânsızlıklar sebebi ile kendi nam ve hesabına bir neşriyat yapamadığı için Tiflis’te Mehmet Ağa Şahtatlı tarafından çıkarılmaya başlanan Şark-i Rus gazetesinin muhabirliğini üstlenir. Hayallerle gittiği Petersburg’tan ayrılır, biraz da kızgındır. Şark-i Rus’ta kaleme aldığı Hatıra-i Veda isimli makalesinde “*yirmi yıldır*

²³⁹Alimcan İbrahimov, “Tarihi Kongıravık Özildi”, Gabdireşit İbrahim, haz. M.Osmanov, F.Galimullin, Kazan, 2011, s.255-260.

²⁴⁰Boğaziçi Üniversitesi Öğr. Üyesi Prof. Selçuk Esenbel’in verdiği bilgilere dayanarak, Türkoğlu seyyah kitabı.

²⁴¹Abdürreşit İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Haz: Mehmet Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul, 2012, s: 519.

²⁴²İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşit İbrahim, İstanbul 1997, s.58.

Müslümanlar elbirliği yapamadılar, bir cami dahi inşa edemediler”²⁴³ demektedir. İki yıl süren Şark-i Rus muhabirliği sırasında çok sayıda makale kaleme alır.²⁴⁴ Elindeki silahı olan kalemıyla fırsat bulduğu her alanda fikirlerini yazmak ve yaymak sureti ile savaşımaktadır.

1904 yılının sonlarına doğru, yerleştiği St. Petersburg’ta ticaret ile uğraşüyor görüntüsünü bilerek verdiği, ancak basın-yayın yolu ile fikirlerini yayma amacı taşıdığı dönem başlar. Bu nokta, artık ölünceye kadar sürdüreceği mücadelecî hayatının içine ayrılmaksızın girdiği tarihtir. Ülfet’i yayınlar. Amacı, Rusyada yaşayan Türkler arasında siyasi ve dinî bir birlik kurmaktır. Ülfet, Rusya’nın bütün bölgelerinde heyecan ile karşılanır. Özellikle Türkistan da çok büyük bir ilgi ile karşılanması, hükümetin dikkatini çeker. Şahsının ve yazdıklarının görmekte olduğu alaka gittikçe artmaktadır. Abdürreşit İbrahim, Rusya devletinde yaşayan her milletin kendi işlerini kendilerine bırakmak vurgusu yapar, bu bir iltir. Daha sonra da Rusya’da yaşayan Türk-Müslümanlara hitaben şu satırları kaleme alır: “*Ülfet’in gayesi ferdiyetçilik değildir. Ferdiyetçilik şu aşamada milletlere zarar getirir. Birlikte hareket etmek en doğru yoldur*” Ona göre, ferdiyetçi yaklaşım, yanlış ve aceleyle uygulanmaya kalkılırsa faydadan çok zarar getirebilir. Şu an için birlikte hareket etmek en doğru yoldur.

*“Kaç yüzyıldır esirlikten kemiklerinin iliği kurumuş, zalimlerin zulmünden yüzlerinin nuru solmuş, gözleri kanlı yaşla dolmuş, kendilerine yapılan mezalimleri kimseye anlatamayan, yazmak için imkânları olmayan Tatar Müslümanlarının dertlerine derman arayacak, hürriyet meydanında savaşacakları zaman, bu zamandır.”*²⁴⁵

Rusya Müslümanlarının 1860 ve devamında içinde oldukları Milli Uyanış dönemi, diğer bir deyişle, Rusya Müslümanlarının Rusya içerisinde konum edinme mücadeleleri başladığında, Şehabeddin Mercanî, Hüseyin Feyizhanî, Kayyum Nasırî gibi önemli liderlerin öncülüğünde ortaya atılan ve kendine özgü karakter taşıyan bir hareketler bütünü, ülkede esen özgürlük rüzgârlarına karışır. 1905’te alevlenir. Bu dönemde, Rusya Müslümanlarının siyasi alanda varlık gösterme niyetinin ilk çıkışı, Abdürreşit İbrahim’in 1905’te Türkiyede Çolpan Yıldızı’nı (Çoban Yıldızı) basması ve bunun, bir Tatar kaleminden Ruslara karşı açıkça görüş ortaya koyan ilk broşür olması noktasında kendisini gösterir. Kadı Abdürreşit İbrahim, Rusların Tatarları zorla hristiyan yapma çalışmalarına tekrar dikkat çekmiş ve Tatarlara, buna karşı direniş için çağrıda

²⁴³sayı 83, 15 Ekim 1903, s.1-2.

²⁴⁴Selçuk Türkyılmaz, Şark-i Rus gazetesi üzerine bir inceleme, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 2006.

²⁴⁵Ülfet, sayı 1, 11 Aralık 1905,s.4.

bulunmuştur. Bu belge, aynı zamanda Abdürreşit İbrahim'in, soydaşlarının haklarını hukuki ve siyasi zeminde aramaktan asla vazgeçmeyeceği meşakkatli hayatının önemli işaretlerinden olan bir politik doküman olması açısından önem arzeder. Bu belge, milli uyanışın doğal uzantısı "siyasi mücadele" yi ifade etmektedir. İslam'a bağlı kalmak şartı ile Batı medeniyetine yaklaşmak ve siyasetin şekillenmesinde de bu prensip ekseninde kalmak, görüşünü benimsemiştir.²⁴⁶

Abdürreşid İbrahim, Çoban Yıldızı'nda Rusya Müslümanlarının nüfusunun önemli olduğunu vurgular ve şu ifadeyi kullanır: *"Rusya ülkesinde umumen ehl-i İslam her ne kadar resmi istatistiklerde on altı milyon miktarı tahmin olunmakta ise de şimdiye kadar Rusya'da bir muntazam istatistika usulü icra olunmadığı bil-itiraf, yani erbeb-ı vukuf Rusya ülkesinde Buhara dahi dâhil olduğu halde otuz milyon kadar Müslüman bulunduğunu beyan etmişlerdir. Biz de kırk diyeceğiz"*.

"Müslümanların etnografya nokta-i nazarından ensabları (soyları) pek muhtelif olduğu birçok erbab-ı fen (uzmanlar) tarafından mütalaa olunmakta ise de, vaktiyle İslamiyet bunları habl-ı metin (sağlam ip yani İslam dini) üzere cem etmiştir. Hakikat-ı ekseriyet üzere Rusya'da bulunan İslamlar başka melekeler Müslümanlarına nisbeten müteşerri (fıkıh ve şeriatı çok bilen) ve hulukturlar (iyi huyludurlar)."

*"Hususiyle Kazan Tatarları: Diyanetperver ve misafirperver, münam (çok değer verilerek büyütülmüş) ve mükerrerdirler (saygıdeğer) ve kendilerinde salabet-i diniyeleriyle (din sağlamlığı) iftihar ederler, hakları da vardır. Dört asrı mütecaviz, Rus hükümeti taht-ı idaresinde (idaresi altında) bulundukları halde adat-ı kadimelerine (eski adetlerine), aslen ve katen halel (bozukluk) getirmemişlerdir, denilse bahadır (değer), sanki bir baba evladı gibi yaşamaktadırlar. Zaten bir baba evladı değiller mi? Mümkün derecede Rusları taklitten ictinab (sakınırlar) ederler. Mekulat (yiyecek) ve meşrubat (içecek), melbusat (giyecek) hep adat-ı kadimleri üzeredir. Bazı tebdilat-ı cüziye (küçük değişiklikler) görülmekte ise de nadir ve belki enderdir. Hakikaten diyanet ile beraber terakkiperverane tebdilatın görülmesi cidden arzu olunur ve özlere dahi arzu ederler"*²⁴⁷

Bu satırlarda Rusya Müslümanlarının yüceliğini vurgulamış olan Abdürreşit İbrahim, kuvvetle muhtemel, Rus hâkimiyeti altında moral çöküntüsüne uğrayan Türklere bir nevi gurur aşlamak istemiştir.²⁴⁸ O, yaşamının hiçbir döneminde umudunu

²⁴⁶Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s.92)

²⁴⁷A.İbrahimof, Çoban Yıldızı, 2. Baskı, St. Petersburg 1907, s.1-2.

²⁴⁸- Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s.89.

kaybetmeyen, sadece teveccüh edilen haklarla yetinmeyen, kalıcı özgürlük isteyen, bunun çarelerini sınırların dışında arama saiki ile siyasetini ülke dışı platforma taşımış olan ve “Müslüman” gücünün birleşerek oluşturduğu potansiyeli özellikle öne sürmüş olan bir düşünce adamıdır. İkinci düşüncesi, Kazan ve civarındaki Hankirman, Çistay, Bubi, Perm ve Ufa şehirlerini dolaşarak, aklında şekillenen “Müslüman Türklerle bir kongre yapma” fikrini istişare etmektir. Zaman içinde bunu başardığı görülecektir ancak bu ilk seyahatleri sırasında fazla destek görmez. Yine diğer bir umudu, mektep müderrislerinin vilayet nezaretinden alınıp mektep nezareti adı altında bir müdüriyetin teşkil etmesi ve bu mektep nezaretinin her vilayette şube açması düşüncesi de ne yazık ki görüştüğü kişiler tarafından alâkâ ile karşılanmaz. Dikkat edilirse tüm fikirleri birer proje niteliğindedir ve öngörü içermektedir. Ufa’nın nüfuzlu şahsiyetleri Bünyamin Ahtemov, Kutluğ Muhammed Tevkilev ve Şah Haydar Sırtlanov ile bir ortak tespitleri olur: *“Rusya’da hiç şüphesiz bir inkılâp olacaktır, bu fırsat son derece önemlidir ve Tatarlarda gaflet caiz değildir!”*

*“Cümle Müslümanların bileşip ittihad-ı İslama hizmet yapacakları zaman bu zamandır. Dünyada hiçbir vakit hükümetleri olmayan Letonyahılar, dünyanın hiçbir yerinde toprakları olmayan Yahudiler bu gün federasyon talep ederlerse, bizim bütün dünyayı titreten atalarımızın karargâhı olan Volga-Ural Merkezleri, doğrudan varisleri olan tatarların eline geçeceği zaman, bu zamandır”*²⁴⁹

Rusya Türklerinin 1905-1908 seneleri arasında ilk kez birayara gelerek düzenlemiş oldukları 1.,2. ve 3. Müslüman kurultaylarını organize eden kişilerden en önde geleni Abdürreşit İbrahim’dir. Bu kurultayların toplanmasını sağlamak için İdil-Ural ve Orta Asya bölgelerinde aylar süren yolculuklar yapmıştır. Rus hükümetinin tüm engellemelerine rağmen bu kurultayları gerçekleştirmiştir.²⁵⁰

Rusya Müslümanları I. Kongresi Ağustos 1905’te, gerçekleşmiştir. Abdürreşit İbrahim’in en büyük başarılarından biridir. Rusya Müslümanlarının eyleme geçen Milli Hareketini ifade eder, siyasi platformda varlık gösterebilecek alt yapı çalışmalarının başlangıcı ve Müslümanların birbirleri ile iletişim dönemine girip güç birleştirme düşüncesinin ilk ortaya çıkışıdır.

²⁴⁹Ülfet, sayı 1, 11 Aralık 1905, s.4; İsmail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012 s.16.

²⁵⁰Musa Carullah Bigi, Islahat Esasları, Petrograd, 1919; Musa Carullah Bigi, Umum Rusya Müslümanlarının III. Resmi Nedveleri, Kazan 1906; Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s.90-112 ; IV. Müslüman Kurultayı için: Rusya’da Genç Müslümanlık Hareketi, Sırat-ı Müstakim, Cilt VI, Sayı 141,1326, s.174-174

Rusya Müslümanları II. Kongresi Ocak 1906'da yapılır. I. Kongre sonrasında Rusya'da siyasi gelişmelerin ve terör eylemlerinin artış göstermesi ülkede Çar'ın istibdat rejimini biraz yumuşatmasında etkili olmuştur. Temel hak ve hürriyetlerde hissedilen az da olsa serbestlik, Rusya Türklerine de yansımıştır. Bu aşamada Abdürreşit İbrahim'in, "İttifak" kurmanın zaruretiyi açıklamak üzere Bin Üç Yüz Senelik Nazra adlı eseri kaleme alması önem arz eder. İttifak adı verilen bu birliğin içeriğinin, yani programının belirlenmesinin gerekmesi, beraberinde II. Kongreyi getirir.

II. Kongre'nin yapılması zarureti Ülfet gazetesinde Abdürreşit İbrahim tarafından sık sık dile getirilmiştir. Gaspıralı İsmail Bey de aynı görüşü paylaşmaktadır. Tüm engellemelere rağmen toplantı gerçekleşir. Toplantıya katılanlar Rusya Müslümanlarının ittifakı için çalışacaklarına dair yemin ederler, kararlıdırlar. II. Kongrenin önemli hususlarından biri de, alınan kararların bir dilekçeyle hükümete bildirilmiş olmasıdır.

Ağustos 1906'da III. Kongre gerçekleşir. Abdürreşit İbrahim'in ön planda olarak yön verdiği bu kongrede, "İttifak Nizamnamesi"ni değerlendirmiş ve Rusya'daki 20 milyon Müslümanı değil, yeryüzündeki 300 milyon Müslümanı birleştirmek gerektiği fikri üzerinde durmuştur. III. Kongresi'nde alınan kararlarla "İttifak" siyasi bir parti mahiyetini kazanmıştır. İlerleyen zamanda İttifak Partisinin, Abdürreşit İbrahim'in de merkezinde yer aldığı siyasî yönelimleri, genel anlamda iki görüş ekseninde tartışılmıştır:

1. Rus demokrasisinin yardımıyla "kültürel özerklik" elde etmek ve Ruslar ile birlikte yaşamak. Bu görüşünün temsilcileri Sadri Maksudi Arsal ve Ayaz İshaki'dir.

2. Bunun olmaması hâlinde, "toprağa dayalı özerklik" ve devamında ulusal devlet sistemine geçmek kaydı ile Rus hakimiyetinden kurtulmak. İdil-Ural Devletini kurmak ve Türk Birliğine doğru yol almak ta bu görüşün hedeflediği diğer varış noktalarıdır.. Bu görüşün temsilcileri Mirseyit Sultangaliyev, Zeki Velidi Togan ve İlyas Alkin'dir.

Aslında Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 1920'de hükümet tarafından onaylanmasının arkasında da İdil-Ural kavgasını yok etme amacı güden bir "parçala ve yut" stratejisini güdülmüştür.

Bu kongrenin diğer bir önemi, Abdürreşit İbrahim tarafından teklif edildiği üzere iptidai ve rüşdi mekteplerde umumi Türk dili önerisinin kabul görmüş olmasıdır.²⁵¹ Burada umumi dil olarak kastedilen, İstanbul Türkçesidir.

²⁵¹Musa Carullah, Umum Rusya Müslümanlarının 3.Resmi Nedveleri (1906 sene Avgust 16'dan 20 ye kadar beş gün devam itmiş meclisler protokolü, zabıt ceridesi, 72 maddeli program, Kazan 1906, Kerimov

Meşhur eseri Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet’in teşkil etmesini sağlayan büyük seyahati, 16 Eylül 1908’de başlar.²⁵² Düşünsel yönünün şüphesiz oldukça mühim bir sayfayı teşkil eden bu basamak, onu bir kat daha yukarı taşımış, görüş açısı genişledikçe faaliyet ve çözüm önerileri güçlenmiştir. Örneğin Budist rahiplerin lideri Hamba Lama ile görüşmesi, dini bilgiler konusunda mukayese yapması, Budistlerin yüz bir ciltlik kitaplarında yer alan İslamiyet bilgilerini incelemesi çok önemli bir çalışmadır. Kültürel bakış açısı genişledikçe, düşünsel felsefesi derinleşmiş ve çeşitlenmiştir. Mançurya’da bulunan Sibirya Tatarlarından büyük ikram görür. Harbin şehri ve daha sonra Vladisvostok’a geçer. Bu seyahatin en önemli ayağı olan Japonya’ya ulaştığında önce küçük yerleşim bölgelerini gezmeyi tercih eder, sonra Tokyo’ya ulaşır. Bu güzergâh dahi başlı başına önem arz eder. Hepsi de sosyal toplulukların yaşayış ve inanışlarının incelemesi ayrıca Müslümanların ahvalini tespit edebilmesi için ona elverişli ortam sunmuştur. Bu durumu, “*Niyetim İslamiyet için burada bir kapı açmaktı*” şeklinde açıklar.²⁵³ Gezdiği bölgelerde şehirler içler acısı görüntüdedir. Müslümanlar fakru zaruret içinde yaşam sürmekte üstelik İslam dinini de eksik, yanlış ve kesinlikle gerçek anlamından uzak uygulamaya çalışmaktadırlar.

”*Ah o biçare namazda okunan hutbe! Ben önce zannettim ki hutbeyi Çin lisaniyla okuyor da anlamıyorum. Sonra dikkat ettim, meğer Arapça okuyormuş. Sonra namaza kalktık. Burada okunan Fatiha, nezu billah. Çok acı haller. Fatiha’nın tamamından “Âlemin” ile “nestein” anlaşılabilir.*”

”*Fatiha, öyle Fatiha ki insanın tüyleri ürperir. O mübarek Fatiha suresi ağlıyordu. Neyse o gece zaten yorulmuş bulunuyordum. Uzun bir düşünce ile yattım. Uydum, bütün rüyalarım mübarek Fatiha suresi üzerinde geçti. Ah! Biçare İslamiyet, neler gelmiş başına? Milyonlarca Müslüman ne halde bulunuyor? Bunları düşünen rahat uyur mu?*”

İşin daha acıklı tarafı bir Çinli Mollaya dedikleridir; “*Çin’de ulema içinde sizden daha muktedir, sizden daha çok laf anlar bir adam görmedim. Ama ne yazık ki sizin de okuyuşunuzla namaz caiz olacak kadar değildir. Siz İbrahim Halebi’nin Zellet’ül Kâri*

Kardeşler mat. s. 84; İbrahim Maraş, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.314.

²⁵² Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 32-33.

²⁵³ İbrahim, Abdürreşid “Japonya’da İslamiyet” Surat-ı Müstakim cilt 2 sayı 38, 14 Mayıs 1325, s. 182-183.

(okuyucu hataları) meselesini bir kere daha iyice mütalaa ediniz. Kendi namazınızın caiz olmadığına kendiniz fetva verirsiniz.”²⁵⁴

Seyahati boyunca, yanlış okunmakta olan surelerin doğru İslâmi alt yapıları ile okunması için savaş verir. Verdiği vaazlarda kişisel temizlik gibi İslamiyetin önem verdiği çok sayıda konuda konuşur, öğretir, misaller vererek ikna eder.

Bu döneme rastlayan Mehmet Akif dostluğu, her ikisinin de eserleri açısından çok verimli bir dönem yaratmıştır. Sebilürreşad başta olmak üzere Mehmet Akif’in Safahat’ı ve hususiyetle içindeki Süleymaniye Kürsüsünde şiirini anlayabilmek için, Abdürreşit İbrahim’in düşünce dünyasının bilinmesi gereklidir. Abdürreşit İbrahim’in dilinden aktarılan Doğu deneyimleri, ikisinin ne kadar fikir ve emel birliği içinde olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Mehmet Akif, Abdürreşit İbrahim’in meşhur eseri Âlem-i İslam’ı desteklemiş ve basımına katkı sağlamıştır.

Mehmet Akif Ersoy, eseri Safahat’ta Abdürreşit İbrahim’in fikirlerini şiirleştirir, onun sözleri ile İslam Dünyasını ve onu tasvir eder. Mehmet Akif Ersoy’un o güne dek hiç görmediği Uzak Doğu ve hususiyetle Japonya, Abdürreşit İbrahim’in intibaları ile Akif’in dizelerinde hayat bulmuştur.

*Kimdi kürsîdeki? Bir bilmediğim pîr ammâ,
Hiç de bîgâne değil kalbe o câzib sîmâ.*

*Bembeyaz lihye-i pâkiyle, beyaz destârı,
O mehîb alnı, pek mûnis olan didârı,*

*Her taraftan kuşatıp, bedri saran hâle gibi,
Ne şehâmet, ne melâhat veriyor, yâ Rabbi!*

*Hele gözler iki mihrak-ı semâvidir ki:
Bir şuâîyle alevlendiriyor idrâki.*

*Ah o gözlerden inen huzme-i nûrânûrun,
Bağlı her târ-ı füsunkârına bin rûh-i zebûn!*²⁵⁵

²⁵⁴ Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 32-33, s. 54

²⁵⁵ Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s:161

Abdürreşid İbrahim'e göre Rus toplumunda rüşvet yaygındır, ancak Japonlarda rüşvet yoktur.. Ruslarda ahlak bozulması vardır ancak Japonlar çok ahlaklı ve çalışkan bir millettir. Abdürreşit İbrahim'in bu gözlemlerinden Âkif, Japonların İslam'a çok yatkın yaşayışları olduğunu, ismen değil ama davranış itibarıyla Müslüman gibi olduklarını ifade eder:

*“Sorunuz, şimdi, Japonlar da nasıl millettir?
Onu tasvîre zaferyâb olamam, hayrettir!*

*Şu kadar söyleyeyim: Dîn-i mübînin orada,
Rûh-i feyyâzı yayılmış, yalınız şekli Buda.*

*Siz gidin, safvet-i İslâm'ı Japonlarda görün!
O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bugün,*

*Müslümanlıktaki erkânı sıyânette ferîd;
Müslüman denmek için eksiği ancak tevhîd.*

*Doğruluk, ahde vefâ, va'de sadâkat, şefkat;
Âcizin hakkını i'lâya samîmî gayret;*

*En ufak şeyle kanâat, çoğa kudret varken,
Yine ifrât ile vermek, veren eller darken;*

*Kimsenin ırzına, nâmûsuna yan bakmayarak,
Yedi kat ellerin evlâdını kardeş tanımak;*

*"Öleceksin!" denilen noktada merdâne sebat;
Yeri gelsin, gülerek oynayarak terk-i hayat;*

*İhtirâsât-ı husûsiyyeyi söyletmeyerek,
Nef'-i şahsîyi umûmunkine kurbân etmek,*

*Daha bunlar gibi çok nâdire gördüm orada...
Âdemin en temiz ahfâdına mâlik bir ada.”²⁵⁶*

²⁵⁶Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981, s:171.

Doğruluk, ahde vefa, vaade sadakat, şefkat, zayıfın hakkını gözetme, az ile kanaat, cömertlik, namusa düşkünlük, kutsal için canını feda edebilecek düzeyde adanmışlık, şahsi ihtiraslardan kurtulmuş olma, Batı'nın yalnızca fenni ile ilgilenip moda vb. zararlı özelliklerine mesafeli durabilme gibi vasıflarıyla Âkif'in ideal toplumunda bulunması gereken tüm özellikler Japon toplumunda mevcuttur. Noksan kalan tek şey kelime-i şahadettir. Bunun için de Osmanlının himmetine ihtiyaç vardır. Abdürreşid İbrahim'den dinlediklerini şiir diliyle aktaran Âkif'e göre Japonlar, Müslümanların yeterince ayırt edemediği bir hususta da muvaffak olmuşlar, Avrupa'nın fenni ile ahlâkını birbirinden ayırarak, yalnız fennini almışlardır:

“Medeniyyet girebilmiş yalnız fenniyle...

O da sahiplerinin lâhik olan izniyle.

Dikilip sâhile binlerce bâsiret, im'ân;

Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!

Garb'ın eşyâsı, eğer kıymeti hâizse yürür;

Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür!

Gece gündüz açık evler, kapılar mandalsız;

Herkesin sandığı meydanda, bilinmez hırsız.”

1909, Japonya’da İslamiyetin ilk kıvılcımlarının atıldığı zamandır. Abdürreşid İbrahim, bu dönem, Japon Müslümanlarını halifelik makamına bağlama düşüncesi ile bir harekette bulunur ve yapılması planlanan Tokyo Cami için önce Halife’den müsaade almayı önerir. Bunun için, Sırat-ı Müstakim yönetiminden destek ister. Cami planını yollar ancak kimsenin bu yönde bir ilgisi olmaz. 21 Mayıs 1909’da Tokyo’da Asya Savunma Gücü adlı derneği kurmasının arkasında yatan neden de İslam’ı yaymadır. Hristiyan misyonerler bir dönem özellikle Hz.Muhammed hakkında asılsız ithamlarda bulunmuş ve bir kitap ile bu fikirlerini yayınlamışlardır. Abdürreşit İbrahim, Japonya’da yaşamakta olan Mısırlı Ahmed Fazıl isimli bir Müslüman genç ile işbirliği yaparak bu kitabın içindeki tüm yalan ve yanlışları Japon kamuoyuna açıklar. Onların vermiş olduğu bu konferanslar Japon Times gazetesinde yayınlanır. Japon halkının üzerinde de

büyük tesir olur.²⁵⁷ İslam'a hizmetin en değerli basamakları olan bu ve benzeri faaliyetler, onun gerçek manada İslam'ı kavramış bir aydın olarak yapmış olduğu fiili çalışmaları da ifade etmektedir.

Abdürreşit İbrahim, Japonların Doğu'nun parlayan yıldızı olduklarını düşünmüş ve buna samimi olarak inanmıştır. Asya kıtasının kurtuluşunu Japonlarda görmüş, medeni Avrupalıların, Asya kıtasında yaşayan medeniyetlere yaptığı katliamlardan daima etkilenmiştir Asya devletlerinin birleşmek sureti ile batılları bu kıtadan püskürteceği inancı ile hareket etmiştir.

Abdürreşit İbrahim Berlin'de iken kendisinin Stockholm'de kurulmuş olan "Rusyadaki yabancı milletler cemiyeti" nin Rusya Müslümanları temsilcisi tayin edildiğini öğrenince mayıs ayı başlarında Berlin'den Stockholm'e geçer. 18 Mayıs 1916'da Abdürreşit İbrahim, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu ortak imza ile Amerika Başkanı Wilson'a bir telgraf çekerler. Soydaşları için çabaları, ellerinden gelen her fırsata sarılarak ilerlemektedir. Bu telgrafta Rusya'da yaşayan milletlerin yok olma tehlikesi ile karşı larşıya bırakıldıklarını ifade ederek şu metni oluştururlar: *"Biz 25 milyon Rusya Müslümanı, bize uygulanmakta olan köle muamelesinden ötürü şikâyetçiyiz. Dinimizin uygulanması gayri kanunî olarak engellenmektedir. Siyasi takibata maruz kalıyoruz. Arazilerimiz iltimaslı ve nüfuzlu Ruslara hediye edilmek üzere gasp edildi. Kültürümüzün gelişimi engelleniyor. Her yerde haksız kısıtlanmalara tabi tutuluyoruz. Savaş esnasında her türlü adalet sukut etti. Takip edilmekte ve kötü muamele görmekteyiz"*²⁵⁸

Mayıs ayı sonunda yine Berlin'e dönen Abdürreşit İbrahim, ailesini Berlin'e yerleştirdikten sonra Lozan'a giderek, burada düzenlenen "Rusya mahkûmu milletler konferansı" na katılır. Rusya Müslümanlarına siyasi ve dini haklarının verilmesi ve Türklere uygulanan baskıların ortadan kaldırılması yolunda yapabilecekler hususunda fikirlerini aktarmaya gayret gösterir. Türk-Tatar heyeti bu konferansta ortak bir metin sunmamıştır. Temsil etmekte oldukları boylara göre kendi taleplerini dile getirme yolunu seçmişlerdir.²⁵⁹ Abdürreşit İbrahim meseleye geniş açıdan bakarak sorunun baskılardan kaynaklandığının altını çizer.²⁶⁰ Tekrar Berlin'e dönen Abdürreşit İbrahim burada Hristiyanların lideri papaya bir mektup yazar:

²⁵⁷İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997. s.55.

²⁵⁸Baymirza Hayit, Türkistan Rusya ile Çin Arasında, çev: Abdülkadir Sadak, Ankara, 1975, s.45.

²⁵⁹Ahmet Temir, "Yusuf Akçura", Ankara 1987,s 55.

²⁶⁰İsmail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.55.

“Ben ölüme yaklaşmış bir insan olarak Hristiyan Rus halkını ve onun hükümetini allah ve insanların önünde benim şanssız din kardeşlerime yaptıkları eziyetlerden dolayı dava ediyorum. Bu müracaatımı Hristiyan dünyasının lideri olmanızdan dolayı size yapmaktan başka çıkar yol bulamadım. Yüzyıllar boyu Rusya bizi yok etmek için çalışıyor. Ülkelerimizi bir biri ardına işgal ediyor. Ahalisini yeryüzünden silmek için her türlü yola başvuruyor. Kırım tatar halkının neredeyse yarısı yok edildi. Bir kısmı baba ocağından yabancı ülkelere sürüldü. Böylece kalan zavallı bir azınlığı karşı koyamayacak duruma düşürüp onlara daha iyi eziyet etme imkânına kavuştular. Kazan, Astrahan Tatarları ve İdil-Ural ülkesinin diğer halklarının yarısı yok edildikten sonra kalanlar Ruslara kul olarak yaşıyorlar. Bu insanlara karşı misli görülmemiş eziyetler yapılıyor. Sibiryadaki Turan krallığı yıkıldı. Bu bölgenin ahalisini yok etmek için en barbar metodlar kullanıldı. Gayr-i ekonomik bölgelere sürüldüler. Böylece onlar kültürel ve fiziki dejenerasyona, vahşi ekonomik sömürüye ve politik baskıya maruz bırakıldılar. İdil-Ural bölgesinde, Rusya çeşitli askerî ve tenkil seferleri ile kahraman Başkurtların direncini kıldı. Toprakları, Rus maceraperestleri ve hükümetin himayesindeki zümreye dağıtıldı. Toprakları elinden alınan halk ise açlık ve sefaletle terk edildi. Kafkasya’da yaşayan dağ halkları da bu zulümden kurtulamadılar. Toprakları Ruslara verildi. Halk vahşice zulümlere duçar kaldı. Hâkimiyet altına düşen bu uzun silsilenin son zincirini Türkistan teşkil etti. Bu eski Türk kültür ve Ortaçağ dünya medeniyetinin merkezi şimdi Rus askerlerinin çizmeleri altında her türlü zulmün kol gezdiği bir yer haline geldi. Binlerce Türkistanlı katledildi. Hristiyan dünyasının lideri olarak bu insanlık dışı hareketleri lütfen önleyin”²⁶¹

Abdürreşit İbrahim’in Rus Hükümet’i düzeyinde ilişkilerini vurgulama açısından Moskova’da olduğu yıllarda Kremlin yöneticileri Lenin ve Stalin ile yakın ilişkisini zikretmek gerekir. Türkiye, İran ve Afganistan’dan Kremlin’i ziyarete gelen kişilere zaman zaman tercümanlık yapar. Bu ortamlarda sergilediği etkin kişilik, iletişim kurduğu kişilere bakıldığı zaman anlaşılmaktadır.²⁶²

Bu dönem, Türkiye’nin Moskova büyükelçisi olan Ahmet Muhtar bey ile birlikte Bolşeviklerin Müslüman mallarına yapmakta oldukları tecavüzleri önlemek için çok çalışırlar hatta çalışmalarının kahramanca tabir edilecek düzeyde olduğu bilinmektedir.

Abdürreşit İbrahim, 1923’ün ilkbaharında Moskova’da özellikle Tatar aydınlarına karşı temizlik harekâtı başlatıldığında, tehlikenin büyüklüğünü farkederek. Ailesini Tara’dan

²⁶¹“Scheich Abdürreschid İbrahim”, DNO, II, sayı 2, Berlin 1917, s.54-55.

²⁶²Muhammed Renad, Sırat Köprüsü Sultan Galiyev, İstanbul 1993, çev: Mustafa Öner, s.217-219.

Moskova'ya getirir. Öngörüsü doğrudur. Lenin'den sonra yönetimi ele alan Stalin, tam anlamı ile dehşet saçmaktadır. Bu harekâtın ilk kurbanı tam bir kominist olan ve Bolşevik devriminin Türk-Müslüman bölgelerine yayılmasında büyük rol oynayan, Lenin ve Stalin'in yakın çalışma arkadaşları olan Sultan Galiyev'dir. Sultan Galiyev'in, 1921-1923 yılları arasında Bolşeviklere karşı yeraltı çalışmalarını yürüttüğü esnada, Abdürreşit İbrahim ile milli meseleler üzerine zaman zaman fikir alışverişinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Abdürreşit İbrahim delegasyonlara tercümanlık yaptığı dönemlerde Sultan Galiyev ile Kremlin'de muhakkak karşılaşmış olduğu açıktır.²⁶³ Bir diğer ortak noktaları, Sultan Galiyev'in savunduğu "Turan Cumhuriyeti" fikrini Abdürreşit İbrahim'in kısmen de olsa 1905'te yazmış olduğu İdare-i Muhtariye adlı eserinde dile getirmiş olmasıdır.²⁶⁴ Her ikisi de Türk birliği ideali fikrini benimsemişlerdir.²⁶⁵ Bolşevikler her ne kadar devrimi hayata geçirirken Türk liderler Mollanur Vahitov, İlyas Alkin, İsmail Firdevs ve Sultan Galiyev ile birlikte hareket etmiş olsalar da devrim sonrası bu liderleri pasifize etmiş ve hatta temizleme harekâtına girişmişlerdir. Abdürreşit İbrahim bu dönemleri farketmiş ve ne yazık ki Türk topluluklarına yine baskı ve zulüm yolunun göründüğünü anlayarak Yeni Yapon Muhbiri'nde bu kez Bolşeviklerin duruşunu eleştiren yazılarına başlamıştır. Ayrıca Sebilürreşad'ın Şubat 1923 tarihli 578.sayısında Rusya içlerinden Çin'e kadar uzanan uzun seyahatinin amacını, yeni Rus rejiminin ne durumda olduğunu tespit etme amaçlı olduğunu dile getiren "*Kominizm ve Edyan*" isimli makalesini kaleme almıştır.

1933'e gelindiğinde, şartlar ve ortam değişmiş, Abdürreşit İbrahim ise belirli bir yaşa ulaşmıştır. Şüphesiz enerjisi düşüktür ancak içinde barındırdığı heyecan ve amaç, hiç değişmemiştir. Bu dönemdeki baskın fikri, Japonların İslam dinini kabul etmeleri ve eğer Japonlar İslam dinini kabul ederlerse bütün dünya Müslümanlarının Japon imparatoruna biat edeceği düşüncesidir. O, yeni hilafet merkezini Tokyo olacağına inanmıştır ²⁶⁶ Ayrıca, 1939 yılına kadar Japonya'da Budizm, Şintoizm, Hristiyanlık ve Yahudilik dışında başka bir dinin resmen tanınmamış olması hususu dikkatini celbetmiş

²⁶³İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.93; Renad Muhammed'in Sırat Köprüsü isimli belgesel niteliğindeki eseri KGB dosyaları, mahkeme zabıtları, şahsi belgeler ve orijinal belgelerin tercümeleri ile oluşturulmuş olup, alanında ciddi bir vesika niteliğindedir. Bu kaynaktan, Sultan Galiyev ile Abdürreşit İbrahim'in birbirlerini tanıdıkları zikredilmektedir. İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.93.

²⁶⁴ A.g.e., s.93; Abdürreşit İbrahim, Aftonomiya Yaki İdare-i Muhtariye, Petersburg s.35, eserin 1904-1905 tarihleri arasında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir.

²⁶⁵Alexandre Benningsen-Chantal Quelquejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, İstanbul, 1981, s.45,

²⁶⁶İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s. 95; Abdürreşit İbrahim, Alem-i İslam'a Aksa-ı Şarkda bir Seda, Yeni Yapon Muhbiri, sayı 2 Tokyo 1933, s.5-8.

ve Batılı misyonerlerin ortaya koymakta oldukları İslam'ı karalayıcı söylemlerin değişmesi gerektiğine karar vermiştir. Buradaki hareketi, Japon parlamenterler arasındaki üst düzey Japon dostları kanalı ile İslam dininin parlamento onayına sunulması için ortam sağlanması ile sonuçlanır ve 1939'da bu kararın resmileşmesini takiben Japon ders kitaplarında yer alan Türkler ve İslamiyet bölümleri taranarak yanlışlardan arındırılmıştır.

Abdürreşit İbrahim, yaşamı boyunca ruhunu doyurmaya çalıştığı derin bir tecessüse sahip olmuştur. Güçlü tecessüsü, ünlü şeyh Cemalettin Efgani²⁶⁷ ile benzerlik gösterir.²⁶⁸ İslam dünyasının bu şahsiyetlere ihtiyacı olduğuna samimiyetle inanan milli şair Mehmet Akif Ersoy bu yönleri ile İbrahim'e ve Efgani'ye hayranlık beslemektedir. Abdürreşit İbrahim, düşünce dünyasını her an besleyen ve geliştiren bir yapıya sahiptir. Gözlemleri, özellikle eğitim kurumlarını inceleyerek başlar, toplumların inanç ve ahlakları ile devam eder. Ona göre sistemleri anlamanın en etkin yolu budur safdil ve inanan Müslümanların düzgün ve kültürlü aile yaşamları olduğunu, dönemin görevli din adamlarının dini sadece nikâh ve cenaze görevi olarak algılayarak cehalete karşı hiçbir şey yapmadıklarını fark ettiğini ve bu yüzden ilim ve ferasetten bîhaber kişilerin imam olmaması gerektiğini ifade etmiştir.

Öte yandan, Rusya Müslümanlarının önderliği, önemli bir liderlik gücünün temsilidir ve hakiki manada sıradışı özellikleri bünyesinde toplayan bir kişiliğin üstesinden gelebileceği bir vizyon gerektirir. Onun bütün hızlı tavrına, sivri dilli siyaset anlayışına karşın sabrı ve tevazusu en üst düzeydedir. Abdürreşit İbrahim, uzlaşmacı kişiliğe sahiptir. Bir ceditçi olarak, kadimcilerle (gelenekçiler) ilişkisi de uç noktalarda olmamıştır. Kendi kültürünü hiçbir zaman unutmamış ve ne kadar batılı anlayışa, bilime veya Japon modeline yönelse dahi, kendi toplumsal özlerimizin nutlak suretle muhafazasının altını çizmiştir.

Abdürreşit İbrahim bir hayal insanı değildir. Yaşamı boyunca öngördüğü ve gerçekleştirmeye çalıştığı siyaseti için bizzat yerlerinde gözlem yapmış olduğu bir tespit haritası oluşturmıştır. Aydın bir kimlik olmanın sorumluluğunu fazlası ile idrak etmiş ve faaliyetlerine dikkatle taşımıştır. Siyasi faaliyetlerinde daima ileriye bakmıştır.

²⁶⁷ Cemalettin Afgani: (1838-1897): 19. yüzyıl İslam dünyasının önde gelen isimlerindendir. Filozoftur. Aynı zamanda iyi bir hatip ve gazetecidir. Osmanlı Devletinde maarif üyeliğine kadar yükselmiştir. Osmanlı eğitim sisteminin yenileşmesi için çaba harcamıştır. Onun gayesi, Müslüman ülkelerin batı sömürsünden kurtulması ve İslam dünyasının tek bir halife başkanlığı altında toplanarak Avrupa'ya karşı koymasıydı. Bunun da ancak eğitim ile gerçekleşeceğine inanmış ve yaşamının önemli kısmını bu yola vakfetmiştir.

²⁶⁸ Abdullah Gündoğdu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s: 138.

Rusya’da yaşayan Müslümanlar başta olmak üzere, İslam dünyasını oluşturan veya İslama henüz yönelme arzusu ile yaklaşan insanlara fikirleri ile dokunmuş bir düşünce ve siyaset adamıdır.

Ayrıca, Tatarların siyasî tarihi, Tatar halkının devletini yeniden kurma arzusu onun yazdığı eserlerden öğrenilmiş ve yayılmıştır. Onun için “Müslüman Türkleri gaflet uykusundan uyandırmak için çalıştı” ifadesi doğru tanım olacaktır. Bu da eğitime önem verme, insan yetiştirme, İslam dünyasının temel sorunlarına çözüm arama konularında netleşir. Panİslamist ve Pan-Türkist yönleri ağır basar, gazetecilik faaliyetleri ön sıradadır.²⁶⁹

Bir aktivist olması ve siyasî faaliyetlerinin ağır basmasından dolayı, zaman zaman ciddi bir tutarlılık ve derinlik sergilemeyebilir. Ancak daima vurguladığımız üzere, çok büyük hızla değişen toplumsal hareketler, sınırlar, siyasî durumlar, onun da yeni durumlara uygun pozisyon almasını gerektirmektedir. Tüm bu gidişine rağmen, ortaya attığı fikirler ve kavram tahlilleri ile çağa damgasını vurmuştur.²⁷⁰

Rus Müslümanlarının Cedit hareketinin İsmail Bey Gaspıralı tarafından ortaya atılmasını takiben, bu durumun din uleması tarafından desteklenmesi önem arzemiştir. İdeallerin tam olarak anlaşılması, uygulanabilme kabiliyeti kazanması ve yaşatılabilmesi için gereken destek bir din uleması olarak toplumun en muteber kesiminde yer alan Abdürreşit İbrahim’den gelmiştir. Gaspıralı’nın özellikle eğitimde, kadın statüsünde, hayır cemiyetlerinin varlığında Abdürreşit İbrahim’den tam destek almış olması ve dahası, *Çolpan Yıldızı*, *Mirat*, *Ülfet* gibi yayınlarla bilfiil kendisinin de aktif faaliyetlerde bulunması, onun açık görüşünü, öngörülerini ve liderliğini ifade etmektedir.²⁷¹ Abdürreşit İbrahim’e göre Müslüman toplumların cehalet, bilgi düşmanlığı, dinî algıdaki yanlışlıkları, kendine güvensizliği, tarihten süzülüp gelen öze sahip çıkmayıp bambaşka yorumlamalarla yozlaşması gibi sorunları artık kronikleşmiştir. O, hayatı boyunca bunları tespiti ve onarmaya çalışmıştır. Bu sebeple, Abdürreşit İbrahim’ e göre, modern bilimlerin okutulduğu Usul-i Cedit mektepleri, bütün Müslümanların uyanışının temelidir. Hatta ona göre Müslüman çocukları sadece İslam ülkelerinde değil yabancı ülkelerde de eğitim almalıdırlar.²⁷² Ünlü düşünür Musa

²⁶⁹Abdullah Gündoğdu, Abdürreşit İbrahim ve Zamanı; Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya Alanı Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2014, Tokyo, Japonya, Waseda Üniversitesi Sempozyum Bildirisi.

²⁷⁰İbrahim Maraş, Abdürreşit İbrahim ve Zamanı; Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya Alanı Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2014, Tokyo, Japonya, Waseda Üniversitesi Sempozyum Bildirisi.

²⁷¹Alper Alp, Abdürreşit İbrahim ve Zamanı; Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya Alanı Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2014, Tokyo, Japonya, Waseda Üniversitesi Sempozyum Bildirisi.

²⁷²İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s..139-140.

Carullah, Abdürreşit İbrahim'e bu hususta olan övgüsünü, yazmış olduğu *Islahat Esasları* isimli eserinde dile getirir, Abdürreşit İbrahim'in öncülük ettiği tüm yenilikçi fikirleri detaylı olarak anlatır ve cesaretine vurgu yapar.²⁷³

Rusya Müslümanlarının milli uyanış döneminin en büyük mimarlarından İsmail Bey Gaspıralı ile Abdürreşit İbrahim'in düşünce yapılarında zaman zaman farklılıklar olduğu inkâr edilemez. İsmail Bey Gaspıralı, milli ve sosyal bir Müslüman kültür birliği tesis etmeye çalışırken, Rus devletine karşı oldukça itiyatlı hareket etmiştir. 1880 ve 1890 yılları arasında ne Gaspıralı ne de etrafındakiler, açık ve net olarak hiçbir politik harekete kalkışmamışlardır. Eğitim ve Tatar sosyal hayatında reformist çizgide ilerlemeyi vurgulamışlardır. Realist oldukları söylenebilir zira Rus güçleri ile ters düşerek tüm özgürlüklerini kaybetmek işlerine gelmemiştir. İşte Abdürreşit İbrahim'in bu bölge tarihindeki çıkışı buradadır: O, Rusya'daki Türkler arasında politik harekâtı başlatan ilk kişidir. Çolpan Yıldızındaki net karşı koyuş biçimini, tüm düşünsel yapısında Rus nefreti ile birlikte sürmüştür.

Rus-Japon savaşına kadar siyasal hareketlerle fazla ilişki kurmamış olan Tatar burjuva sınıfı, 1904'ten sonra milliyetçi hareketin ön saflarında yer alma gereği duymuştur. Abdürreşit İbrahim, Orenburg Ruhanî Meclisi kadısı, iyi bir hatip ve itimat verici bir kimlik olarak Gaspıralı'nın Ceditçi kültür hareketi çekirdeği üzerine kendi bakış açısı ile siyasî bir kimlik oturtmayı başarmıştır. 1905'te yayımlanan *İdare-i Muhtariyet* adlı eseriyle ilk kez iç Rusya Müslümanlarının "sınırlar ötesi ulusal, kültürel özerkliği" ve Kırgızistan fikrini ortaya atmıştır. Abdürreşit İbrahim'in ulusal, kültürel özerklik fikirleri, Renner ve Bauer adlarını taşıyan iki Avusturyalı sosyalistten esinlendikten sonra oluşturduğu bilinir.²⁷⁴ Kamu yönetiminin doktrinsel yönü ağırlıklı kavramları olan özerklik ve benzeri yaklaşımlar önemli birikimlerin sonucudur ve Abdürreşit İbrahim'in olgunluk dönemini ören fikrî yapıtaşlarıdır.

İsmail Bey Gaspıralı, Bahçesaray ekseninde kalmış ama Abdürreşit İbrahim memleketi Tara'ya sık giriş yapmamıştır. Her ikisi de uzun seyahatlere çıkmış ve başka memleketlerde uzun süreler yaşamış olmalarına rağmen yaşadığı bölgeye bağlılık Gaspıralı'da daha yoğun olmuştur. Abdürreşit İbrahim toprağa değil, hedef, ideal ve milli duygulara aşırı bir bağlılık içindeydi. O, Rus mezalimi yerine özgür olunacak tüm

²⁷³Musa Carullah, *Islahat Esasları*, 1904-1915 Senelerde Rusya Müslümanlarının İçtimai Hareketlerine Dair, St. Petersburg, 1915, m.a. maksutov mat.

²⁷⁴Galimcan İbrahimov, *Tataryv Revolijuci*, 1905, Goda" a.g.e., s. .236.

toprakları vatan olarak isimlendirebilecek bir zihniyeteydi. Öncü olduğu soydaşlarının Türkiye'ye hicretleri de bu bakış açısı ile oluşmuştur.

Osmanlı yakınlaşması fikri başlarda her ikisinde de uygun bir fikir olarak yeşermiştir ancak devamında bunu gerçekleştiren Abdürreşit İbrahim olmuştur. Zira 1913'te Türk tâbiyetine geçmesi, Teşkilat-ı Mahsusa'da görev alması Abdürreşit İbrahim'in hayatında oldukça geniş bir yer tutar. Ardından Japonya da onun adeta vatanı konumuna gelmiştir.

Gaspıralı, Tercüman gazetesi ile aydınlanmacı ansiklopedist kuşağı temsil eder. O, okuma alışkanlığı kazandırmak, devrin medeniyetlerini halka aktarmak arzusu ile yazar.. Kırım'da Türk dünyasında herkesin anlayabileceği ortak bir Türkçe yaratma hayalinin mümkün olabileceğine dair çalışmaları olmuştur. Balkanlardan Çin'e kadar tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasını milli uyanışın ilk şartı olarak görmüştür: Dilde fikirde işte birlik şiarı. (İsmail Gaspıralı, Medrese Meselesi) İsmail Bey Gaspıralı, Rusya Müslümanları arasında İslam köklerinden ayrılarak yozlaşmamış bir “çağdaş yakalama” arzusu ile sosyal faaliyet göstermiştir. Abdürreşit İbrahim de İslami değerlere bağlı kalarak, ancak ağırlık olarak siyasi platformda varlık göstermenin ısrarını vurgulamıştır. Yaşadığı ülke neresi olursa olsun Abdürreşit İbrahim'in bu hedefi hiç değişmemiştir.

İsmail Bey Gaspıralı, Rusya gerçekliğini kabul ederek onun güçlü kanatları altında gerçekleşecek bir aydınlanma, bir uyanış istemiştir. Diplomatik bir yapısı vardır, Osmanlı, Fransa, İngiltere, İran gibi bütün siyasî yapılara ve hükümetlere karşı bu temkinli davranışını korumuştur. Stratejik düşünceler üzerine yoğunlaşmış, Rusya-Osmanlı ve İran ittifakı ile Rusya'nın Doğu'da kendini emniyete alacağını ve Osmanlı'yı da felakete götüren Rus baskısının sona ereceğini, Rusya Müslümanlarının Türkiye ve İran'daki soydaşları ile daha yakın ilişki kuracağını ümit etmiştir.²⁷⁵ Abdürreşit İbrahim ise kabına sığmayan bir kişiliktir. Korkusuz fikirlerin peşinde koşar. Ayrıca seyyah ruhu, bir türlü tatmin olmaz. Gaspıralı edebiyat ağırlıklı, Abdürreşit İbrahim ulema ağırlıklı çizgidedir. Her ikisi de neşriyat hareketlerinin önemi kavramışlardır. Abdürreşit İbrahim'in Rus karşıtlığı nefret düzeyindedir. Yaptığı hareketlerde Gaspıralı gibi sakın bir politika izlememiş tam tersi net ve kesin ifadeler, neşriyatlar (*Livaü'l-hamd*, *Çolpan yıldızı* başta olmak üzere) halkı korkusuzca belli bir görüş ve davranışa davet etmiştir. Osmanlı ve Japonya faaliyetleri ise son derece iddialı

²⁷⁵Abdullah Gündoğdu, Rusya Müslümanlarının Yenileşme Çizgisinde İsmail Gaspıralı ve Abdürreşid İbrahim Üzerine Karşılaştırmalı Bir Zihniyet ve Usul İncelemesi.

stratejiler içermektedir. Bu durum Rusların büyük tepkisini çekmiştir. Rusya karşıtı hareketleri Osmanlılarla Ruslar arasında diplomatik bir krize yol açmış ve 1904 yılında İstanbul'dayken Rus elçisinin baskısı ile Rusyaya iade edilmiştir. Yaptığı neşriyatlar genellikle zararlı neşriyat olarak nitelenerek kapatılmıştır. İçlerinde *Ülfet*²⁷⁶ bu anlamda en iddialı söylemlere sahip olanıdır.

Abdürreşit İbrahim'in intibah anlayışı, Rusya Müslümanları yenilikçi aydınlarının özü olup, ona herbirinin farklı anlamlar yüklediği bir gerçektir. Örneğin Gaspıralı'nın yenilik anlayışının yanında zikrettiği intibah kavramı, Türk ve İslam toplumlarının geri kalmışlığı üzerine inşa edilmiştir. Onun, Müslümanların olumsuz şartlarını kader olarak kabul edip sessiz durmalarına karşı ortaya attığı bir intibah kavramı vardır. O eğitim, bilim, kültür eksenli uyşukluk, tembellik karşıtı yenileşmeyi ve birleşmeyi kastetmektedir. Ona göre bilinçlenme, toplumsal sınıfların, muhitlerin, cinslerin, milletlerin uyanışı şeklinde kademeli bir ilerleme kaydedecektir. Bu arada kadın hakları konusu da topluma kadın figürünün katkısı açısından Gaspıralı'nın birinci derecede vurguladığı hususlardandır.²⁷⁷ Abdürreşit İbrahim ise intibaha genel ve tek çerçeveden daha öncelikli bakıyordu. Ona göre bir "Âlem-i İslam" kavramı vardır. Bu, Gaspıralı'nın fikirleri gibi evrensel ölçekli yenileşmeye karşı olduğu veya çalışmadığı anlamına gelmez, ancak o, bekleyemiyor, çok acele, kısa yollarla radikal sonuçlarla hedefe ulaşmak istiyordu. Ve onun intibahı, daha çok siyasî bir uyanış ve birlik anlamındaydı. Onun bulduğu çözüm, tahakkümcü Ruslardan kurtulmak ve İslam birliği (Pan-İslamizm) siyasetidir. Pan-Türkizm hususundaki duruşu da Türklerin aynı zamanda Müslüman olması ile alakalıdır. Milliyetçilik, onun anlayışında olsa olsa halkın uyanması, çalışıp ilerlemesi şeklindedir.

Abdürreşit İbrahim'in siyasi ve kültürel faaliyetleri, İslâmiyetin yayılmasından modernleşmeye, eğitimden siyasete, Türklerin birlik ve bütünlüğünden yazarlığına, onlarca alanda görölmektedir. Günümüzdeki pek çok hususta dahi fikirleri geçerliliğini korumakta olan Abdürreşit İbrahim, bu faaliyetlerini, yaşamına tekabül eden ve dünya ölkelerinin son derece sıkıntılı 19. Yüzyıl son çeyreği ve devamında gerçekleştirmiş olduğu için, başarısı bir kez daha takdire şayandır. Abdürreşit İbrahim'in Ed Din'ül Fıtır

²⁷⁶Manevi konulara ağırlık verdiği ve daha çok dinî çevrelerde ilgi gördüğü için 81 sayı çıkarabilmiştir; Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesinin İil-Ural Türklerindeki Siyasi Gelişmelere Etkisi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 2006, Cilt 8, Sayı 1, s. 36-53.

²⁷⁷Nadir Devlet, İsmail Gaspıralı, Unutturulan Türkçü, İslamcı Modernist, İstanbul, 2011; Yavuz Akpınar, "İsmail Gaspıralı", 3 Cilt, Ankara, 2003; Ravil Emirhanov, "İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi, (19. yüzyıl sonu-20 yüzyıl başı)", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, cilt 2, sayı 2, Haziran 2006.

isimli risalesi, yaşamının, eserleri açısından görece durağan dönemi olan 1922’ye tekabül etmesi açısından kayda değer bir ışık mânâsı taşır. Diğer önemi, içeriğindeki evrensel yorumlardır.

Ed Din’ül Fıtrî, küçük bir risaledir. Açıklamasında “İdeal kişinin modern hayatta öngörülen haklarının ve hukukunun emniyeti” tabiri kullanılmıştır. Abdürreşit İbrahim, insanların cismani manada gıdaya ihtiyaç duyması gibi, manevi kısımda da dine ihtiyaç duyduğunu söyler. Allah ve iman, beşeri hayatta büyük tesire sahip bir güçtür. İnsan ister âlim ister cahil olsun, önceleri putlara, yarattığı objelere tapmış, dinsizliği esas alan Karl Marks gibi komünistler tanımış, zorlama ibadetlere yöneltilmiştir. Tüm bunlar, kabul edilmeyen hareketlerdir ve “yalnız Allah’a ikbal ve istikamete ihtimam eylenmelidir.” Hiç kimse bu hilâatın tebdil ve tâdiline kadir olamaz.

Bu seçimi yapabilmek, özgür iradesi ile karar verebilmek ve ezilmemek için kişi, kendisini talim ve terbiyeye mecburdur. Her ferdin beşeri vazifesi, kendi vicdan hürriyetini ve şahsiyetini geliştirmek, kendisinin kişisel tercihlerine hürmet ettirecek haysiyete sahip olmaktır. Bir toplumun beşeri hayatındaki başarısı, kişilerin hukuk nizamlarının sükûnetle devam etmesi, hürriyete sahip olmaları ve muhterem kişiler olarak isimlendirilecek derecede kendilerini yetiştirmiş kişiler olmalarına bağlıdır. Bunun aksi, hürriyetten mahrum kalmak anlamını taşır. Zira bu kez “kendi gibi insanlara” ve “nâmakul şeylere taabbüt²⁷⁸” etmek zorunda kalırlar.

Abdürreşit İbrahim risalede devamla, İslâm’ın “hürriyet” esasını açıklayan unsurun, “Kelime-i Tevhid” olduğunu vurgular. Allah’tan başkası, ne olursa olsun mabud²⁷⁹ edilemez, derken, Peygamber Hazret-i Muhammed’in de tefkir²⁸⁰ ile görevli olduğunu anlatır. Hz. Muhammed’in islam’a daveti, aslında kişiyi özgürleştirmektir. Gücü ele geçiren kişilerin, kendilerine taabbüt ettirdikleri diğer kişilerin zamanla hürriyetlerini kaybettirdiklerini ve insan şereflerini paramparça ettiklerini ifade etmiştir. Başkasını “büyüten” insan, insanlık şerefini kaybeder. İşte Kelime-i tevhid’in büyük manası bu eksende şekillenirken, genel olarak Kur’ an-ı Kerim, aklın dışlanmadığı hürriyete dayalı bir anlayıştır. “Muhammeden Resulallah”, şahsi hürriyetin en büyük tamamlayıcısıdır. İnsanın özgürleşmesidir.

Abdürreşit İbrahim risalede, bütün baskıcı, zorlayıcı ve önyargılı unsurları reddeder. Dinde, sadece Allah’a iman vardır. Ancak bu iman, hürriyet-i şahsiye olmadan mümkün

²⁷⁸ Taabbüt: İbadet etmek, kulluk etmek.

²⁷⁹ Mâbud: kendisine ibadet edilen varlık.

²⁸⁰ Tefkir: Düşündürme.

kılinamaz. Denge ve gelişme olmaz. Beşeri hayatta herkes kendi tabiatı ile yaşayabilir, bu serbestliktir ancak bu, kesinlikle keşmekeş anlamına da gelmez. Herkes sonsuz bir hürriyete sahip olamaz. Kişi hürriyeti, toplumsal uyumun sınırında biter. Bu, kesinlikle günümüzün olmazsa olmazı “bireysel özgürlük” kavramının ta kendisidir. Oldukça uzun bir zaman önce bu kadar hassas ölçülerle ortaya konabilmesi, Abdürreşit İbrahim’in öngörülü düşünce dünyasının bir yansımasıdır.

Türkiye, Cumhuriyet yıllarına yaklaşırken, Abdürreşit İbrahim ve onun Cumhuriyet algısı, yaşamına eğilen herkes için merak uyandıran sorulardan biri olmuştur. Onun “değerler bütünü” anlayışı ile Türkiye’nin toplumsal hayattaki radikal değişimleri ve Abdürreşit İbrahim’in bunu algılama biçimi, sürekli merak edilen dinamiklerdir. Kanaatımızca; bu denli akli, medeniyeti ve şahsi hürriyetleri mühimseyen bir âlimin, İslâmın felsefesini yapabilecek kadar donanımlı bir entellektüelin, kişiye önem veren cumhuriyet rejimi ile doğrudan bir sorunu olmadığı en büyük göstergesi bu yaklaşımlarıdır. Abdürreşit İbrahim’in, ilk cumhuriyet yıllarında sergilediği duruş ve düşünce dünyası, olsa olsa, büyük ümit bağladığı ve tüm İslam Alem’i için bir kurtuluş çaresi olarak sunduğu “İslam Birliği” kavramının lokomotifleri olarak gördüğü Türkiye hakkında, “İslam Dünyası odaklı güçler birleşimi fikrinden uzaklaşırsa” endişesidir. Siyasi anlamda mühim uluslararası hedef ve faaliyetleri olan bir şahsın, fikrî yorumları muhakkak olacaktır ancak bu hiçbir zaman ülke sınırları içinde zararlı bir faaliyet veya toplumsal değerlerle çatışma şeklinde görülmemiştir. O, kesinlikle özgür toplumların, eğitimin, bilimin, kültürün yanında yer alan bir halk sevdalıdır. Bu risalesinde de İslâm’ın bu regülatif rolünü anlatmakta ve akıl yürütebilen her birey için bir garanti olduğunu vurgulamaktadır.

Abdürreşid İbrahim, Türk ve İslam Dünyasını sömüren Batı emperyalizmi ile şiddetli bir mücadele öngörmekte idi. Dönemin diğer İslamcılar ve Türkçüleri gibi, Batı’nın başarılı olan tüm yönlerinin örnek alınmasını, Batı’nın ilim ve teknikteki tüm üstünlüklerinin uygulanmasını, öte yandan, örf ve adetlerimizin mutlak suretle muhafaza edilmesi gereğini vurgulamaktadır. Abdürreşid İbrahim için Türk Dünyası’nın geri kalmışlığının birinci nedeni cehalet, diğeri de Rus mezalimi ve Batı emperyalizmi ile birlik olunmasıdır. Onun hem Rusya hem de İstanbul’daki faaliyetleri ve fikrî mücadelesi; Batı tahakkümüne karşı Türk ve İslam dünyasının ortak hareket etmesi, her konuda işbirliğine girebilmesi ve kendi içlerinde güçlü olması esasına dayanmaktadır. Türk ve İslam dünyasının dertlerini kendine dert edinmiştir. Yılları buna çözüm üretmeye çalışmakla geçmiş, aynı zamanda, XX. asır başlarında Türk

dünyasında yayılmış siyasî, dinî, kültürel, ilmî ve edebî bir uyanış hareketi olan Ceditçilik hâreketinin de en önemli mensuplarından biri olmuştur.²⁸¹ Temel çizgisi antiemperyalist olan Abdürreşit İbrahim, bunun karşısına Rusların ve Batılıların zannettiği gibi İslam ülkeleri birliği veya Türk coğrafyası birliği fikrini getirmez. Zaten İslam dünyasının o dönemdeki durumu da böyle görüşlerin öne sürülmesine uygun değildir. Öte yandan içinde bulunduğu Tatar Ceditçilik hareketi bir millî uyanış hareketi olmakla birlikte özünde dinî düşüncede ve eğitimde yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış ve Rus idaresinin aksini söylemesine rağmen hiçbir zaman onların iddia ettiği anlamda Pan-Türkist veya Pan-İslamist olmamıştır. Onun İslamcılık anlayışının siyasal yönü bulunmakla beraber, bu anlayış, dönemin en güçlü ülkesi Osmanlının, Türk ve İslam unsurlarını dikkate alarak politika üretmesini istemesinden; yani gerçekçi bir siyaset anlayışından başka bir şey değildir.

Üzerinde düşünülmesi gereken bir husus, bu faaliyetlerin birer bireysel motivasyon olup olmadığı hususudur. Güney Afrika ve Amerika hariç dünyanın hemen her tarafını birkaç kez dolaşmış, dönemin o şartlarında bu yolculuğu gerçekleştirebilmiş, Rus ve İngiliz sömürgeciliği konularında Rusya Müslümanlarını uykularından adeta alarm çalarak uyandırmaya çalışmış bu aydının sıradışı performansı, gerçekten çok alışıldık bir durum değildir. Bizce, Abdüreeşit İbrahim, anılan bu süreçlerde Japonya’da Müslüman sayısını arttırabilecek bir güce ve çalışma temposuna sahipti. Genel olarak tüm seyahatlerine bakıldığı zaman, bunların hepsini kendi başına, desteksiz ve ekipsiz yapmış olup olmadığı da irdelenebilir. Tamamına yakını kesinlikle yüksek kişisel güç ve becerisi ile gerçekleşmiştir. Belki bazı seyahatlerinde, dönemsel ilişkileri gereği şartların desteklendiği de düşünülebilir. Ancak tüm bunlardan bağımsız olarak, yaşamı boyunca, aynı eksende olduğu kişiler ile zaman zaman bir araya gelse de, ortak atılımlarda bulunup cemiyetleşmeye girse de, İbrahim, fikirlerinde, hareketlerinde, stratejisinde hep “tek başına” dır.

Japonya’nın Osmanlı’daki imgesinin oluşması Abdürreşit İbrahim ve Japon arkadaşları ile olmuştur. O dönemde giriştiği ittifaklar, projeler nihayete ermese bile yaşanan süreçte hayli etkin olmuş ve devlet bazlı çok geniş bir faaliyet alanı bulmuştur. Doğru halkları ve Japonya ile İslam birliği emeli, onun bu dönemdeki bulduğu kurtuluş yoludur. *Âlem-i İslam* Japonya hakkında ilk bilgi kitabı olup Abdürreşit İbrahim

²⁸¹- İbrahim Maraş, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.311

Japonları geleneklerine sıkı sıkıya bağı, aynı zamanda modernleşmeyi başarmış mucize toplum olarak sunmuştur.

İşte bu noktada, fikirlerine en büyük çarenin Japonya olduğunu söyler. Doğuda parlayan yıldız olan Japonya, ona göre rol modeldir. Japon modelinde hem bilim ve teknikte liderlik hem de örf ve âdetlerine büyük bir sadakat vardır. Yozlaşmadan ve bunalıma düşmeden, ilim ve bilimde de ilk sıraya yerleşerek şaşırtan modelin Japon modeli olduğunu Türkiye’de ilk kez gündeme getiren ve savunan Abdürreşid İbrahim, 80 sene evvel, Türkiye’nin Japonlarla her alanda işbirliği içine girmesi fikrini savunmaktadır. Ona göre Japonya’da İslamiyet’in yayılması da ancak Osmanlı desteğı ile olabilirdi. Bugün Japonya’daki Müslüman sayısı 40.000 dir.

Hayatı boyunca Müslim veya gayrimüslim birçok kesim tarafından rahat bırakılmaz, eleştirilir. Ancak bireysel bir manifestostoya sahiptir ve onun icraatının, durağan bir yapıya girmesine hiçbir zaman izin vermemiştir.

b) Abdürreşit İbrahim'in Düşünce Dünyasının Dini Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi:

İslâm, sadece bir din değil, aynı zamanda hukukî, politik, ekonomik ve sosyal bir sistemdir. Bu sebeple, bilime dair bir hareket serbestisi bırakmadığı söylemi doğru değildir, aynı şekilde kadını ezen bir adaletsizlik içerdiği iddiası da yanlıştır. Müslümanlığın geri kalmışlığının sebebi İslâm değil, onu uygulayamayan, anlayamayan Müslümanlardır. Zaten İdil-Ural Bölgesindeki Müslüman aydınların (Abdürreşid İbrahim başta olmak üzere) başkaldırış ve haykırışı bu noktadadır. Geri kalmışlığın sebebi, hakların var olmaması değil, onları yozlaştırarak yorumlayan kitlelerin hatalar bütünüdür. Bunun da kök sebebinde “eğitimsizlik” vardır.

İslam'ın daima çağa uygun bir cevabı vardır. Başarı, onu okumayı bilmektir. Makbul olan, İslam'ı daha iyi özümseyebilmek için sınırsız okumak ve yorumlamak, devamında aydın ve geniş açılı bir bakış açısı yakalayabilmektir. O zaman mantık, kendiliğinden çağı yakalayacaktır.

Abdürreşit İbrahim, Musa Carullah Bigiyev, Şehabettin Mercani ve Rızaeddin Fahreddin kadar büyük bir din âlimi ve din filozofu değildir. O daha ağırlıklı olarak bir fikir adamı ve siyasî liderdir. Buna karşılık İslam'ın onu anlayanlara sunduğu muazzam nimetleri mükemmel kavramış bir İslam âşığıdır ve ömrünü, bunu insanlığa anlatabilmeye adanmıştır. Ona göre İslam, düzgün ahlak, cehaletle savaş ve her şart altında sabırlı olabilen, kibirsiz, inancını yerine getirirken samimi olan demektir. Abdürreşit İbrahim, dünya maişetini önemsemez, onun için Allah' a ibadet sırasında yaşanan samimi teslimiyet ve huzurun yerini hiçbir maddi varlık tutmamıştır.²⁸² Doğumu ve soyu ile başlayıp 1885 yılına kadar olan yaşamını anlattığı Tercüme-i Halim'de nasıl yokluk çektiğini görülür. İnancı ve tevekkülü ile üstesinden geldiği bu zorluklar, maneviyatını da güçlendirmiştir. Abdürreşit İbrahim, taassuba asla hoşgörü göstermemiştir. Toplumların ruhunu okumakta ve eğilimlerini gözlemlemekte başarılıdır. Toplumsal sıkışmaların nerelere varabileceğini öngörebilmekte ve bunları bıkmadan usanmadan uymayı kendine dert edinmektedir. Etkileyerek veya sevap-günah gibi kavramları ağırlıklı kullanarak yönlendirmeye çalıştığı bir İslam anlatısı hiçbir dönemde olmamıştır.

Abdürreşid İbrahim'in, İslam'ı anlatım metodu da kendine özgüdür. Kaleme aldığı *Âlem-i İslam* eserinde de bu hususta bazı bilgilere rastlıyoruz.

²⁸²Aile anlatıları, kızı Fevziye Abdürreşit'e dayanarak, torun Neslihan ArulAksoy'a hitaben.

Abdürreşit İbrahim, Kuran-ı Kerim’deki “Yeryüzünde seyr edin”²⁸³ ilahi emrinden feyz alarak harekete geçmiştir. İstiklâl şairimiz Mehmet Akif Ersoy’un “İslam âleminin felahı için çırpınıp duran bu muazzam kalp” cümlesiyle tanımladığı İbrahim, kendisinde özel bir yeri olan Japonya başta olmak üzere gezdiği tüm yerlerde halkın İslam’la şereflenmesi için uğraşırken aynı zamanda bir sosyolog gibi onların toplumsal kültürleri, siyasetleri, eğitim sistemleri hakkında bilgi toplayıp kendi fikir dünyasında bunların bir sentezini yaparak ilerlemiştir. İslam’ı ahlâk temizliği açısından anlatır, sade yönünü ifade eder. Özellikle Japonya’da, onların içinde bulundukları inanç sistemleri ile İslam arasında paralellikler kurarak kendisini ifade etmeye ve bu başlangıç noktasını kullanarak İslam’ı yerleştirmeye çalışır. Japon Prensi İto’ya Kelime-i Tevhid’i anlatır.²⁸⁴ Öte yandan, İslam’ı tek taraflı emirler, yasaklar bütünü şeklinde izah etmez, İslam’da hoşgörüye öne çıkarır.

Hac vazifesinin altını çizer. Bunu sosyal ve siyasî bir farkındalık olarak görürken, sadece haccın değil bütün ibadetlerin, Müslümanlara faydalı ameller olarak sunulduğunu ve insanları fikren de yekvücut olmaya yönelttiğini vurgular.²⁸⁵ Abdürreşit İbrahim, “Hutbe-i Arafat ve İttihad-ı İslam”²⁸⁶ başlıklı yazısında uzak coğrafyalardaki Müslümanların durumlarına atıfta bulunur, Doğu Türkistan ve Moğolistan bölgelerinden gelen gelen Müslümanların, İslam kardeşliği ve birliği için yaptıkları mücadelelerin örnek olmasını ister. 19. yüzyıl sonlarına doğru bütün İslam dünyasında, Batı’nın ilmî gelişmişliği ve Müslümanların geri kalma nedenleri yoğun tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar arasında kelâm ilmini yeniden ele alma, yeni ihtiyaçlar, yeni saldırılar karşısında yeniden değerlendirme çabası belki de ilk sırada gelmiştir.²⁸⁷ İlk sırada olmasının sebebi, kelâmın doğrudan inanç alanını konu edinmesi ve yeni ilimlerle, bilhassa pozitivist anlayışla ortaya çıkan Batılı zihniyetin, genelde dinin, özelde de İslam’ın inançlarına yoğun saldırıda bulunmasıdır. Bunu göz önünde tutan Tatar Ceditçiler de içinde yaşadıkları Müslüman toplumun dinî anlayışını daha iyi konuma getirmek, mevcut taassubu kırmak ve yeni bir bakış açısı sunmak için yoğun bir çaba sarf etmişlerdir.

Bu eksende ele alınan sorunlardan biri de sözde işânların yani şeyhlerin durumudur. Ceditçilerin bu husustaki eleştirileri çok yoğundur. Mesela Mercani, dünya

²⁸³ Siru filardı

²⁸⁴ Mehmet Paksu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012 s. 98.

²⁸⁵ Abdürreşit İbrahim, “Hutbe-i Arafat ve İttihad-ı İslam, I-II”, Tearüf-i Müslimin, 1910/26-27, s.17-18, 33.

²⁸⁶ I-II”, Tearüf-i Müslimin, 1910/26-27, s.17-18, 33.

²⁸⁷ İbrahim Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme, İstanbul 2002, s.153.

menfaatlerini amaç edinen cahil şeyhlerin icazet alıp etraflarına adam toplamalarının, müritlerini ilme teşvik etmemelerinin yanlışlığına işaret eder. Bunu, ilim ve maarifin bu denli geri kalmasının sebebi olarak vurgular.²⁸⁸ Aynı şekilde Musa Carullah, Abdürreşit İbrahim, Abdullah Bubi de tasavvuf şeyhlerinin cahilliklerinden, acizliklerinden, miskinliklerinden bahsetmekte ve bu yüzden tasavvufun bir okul olma özelliğini kaybettiğini söylemektedirler. Kendisi hiç çalışmayıp geçimini müritlerden sağlayan, çıkarıcı işânları şiddetle reddeder. Aynı şekilde şeyhlerin manevî tasarruflarının insanları çeşitli belalardan, hastalıklardan kurtaracağına dair şirke götüren yanlış inanışların işânlarca adeta teşvik edildiğini ifade eden birçok batıl inanışın gelenekleştiğinin altını çizmektedirler. Onlar, Kabirlerden medet umma, uzak yerlere türbe ziyaretleri, onlar adına kurban kesme, dilekte bulunma, onların huzurunda rüyaya yatma, secdeye gitme, hülâsa şeyhlerin cahil ve ilme düşman hareketleri sonucu oluşmuş tüm çarpıklıklara karşıdır..

Rusya Müslümanlarının dinî anlamdaki yenileşme hareketinde içtihad kapısının tartışmaya açılmasından itibaren pek çok konuda yeni fikirler ortaya atılmıştır. Bu oluşum, 1880' den itibaren eğitim konularına doğru yönelmiş ve çok geniş bir alana yerleşmiştir. Bu bakış açısına göre, İslam'ın evrensel mesajı, bir veya birkaç tarikatın ya da herhangi bir zaman diliminin sınırları içine hapsedilemeyecek kadar geniştir. Gerekğinde sufilere gerektiğinde filozoflara ve diğer büyük âlimlere müracaat etmekten de çekinmeyen Ceditçiler, Kuran ve sünnetin yeniden anlaşılmasını savunmaktadırlar. Onlar türbe, hutbe, telif,²⁸⁹ tabirlerini ifade ederler. Kadınların toplumsal statüsü gibi konularda da benzer fikirler mütalaa ederler. Belki savundukları fikirler ilk defa onlar tarafından ortaya atılmamıştır. Ancak bilmek gerekir ki çalıştıkları bütünlükçü ve açılımcı bakış açısı, onların Ceditçi olarak nitelendirilmelerini sağlamaktadır. Ayrıca hutbenin Türkçeleştirilmesi ve bunun uygulamaya geçirilmesi gibi aslında çok fazla tepki çekebilecek kavramların da topluma mal edilerek savunulması Tatar Ceditçileri sayesinde olmuştur. Ceditçilere göre din Allah için değil, insan içindir.²⁹⁰

Abdürreşit İbrahim, samimi ve gerçekçi bir Müslüman olarak Türkçülük veya İslamcılık gibi kılıf terimlerden uzak, İslam dünyasının dirilişi için engel tanımadan savaşan bir düşündürdür. Millî ve manevî değerlere sahip çıkmanın, din ve millet yararına çalışmanın altını çizer. Rus esaretindeki Müslüman coğrafyada millî ve dinî kimliğin birbiriyle iç

²⁸⁸Mercani, Mukaddime, s. 343

²⁸⁹Telif, yorumlarda değişik mezheplerin hükümlerinden yararlanmayı (buna intikal de denilmektedir).

²⁹⁰İbrahim Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme, İstanbul 2002, s.310.

içe algılanması, Osmanlı aydınlarının ve hatta Mısır'da Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh'un da yaşadığı gerçeklik olmuştur. Abdürreşit İbrahim ve birlikte hareket ettiği ceditçiler, kardeşlik hukukunu baz alan ve ayrıştırıcı değil birleştirici olan bir islâmdan yanadır. Cehalet ve emperyalizmle savaşıma zihniyetini sürdürürler. Dönemsel tarihin iyi okunmasıyla, aslında bu sorunların yüzyıllardır kendisini tekrar eden tıkanıklıklar olduğunu farkederiz. Abdürreşit İbrahim, din görevlilerinin pedagojik açıdan yetersizliklerini vurgulamıştır. Ona göre, İslam dünyasının en önemli problemi içtihad kapısının kapanmış kabul edilmesidir. Halbuki içtihad kapısı her zaman açık olmalıdır.²⁹¹

Abdürreşit İbrahim, öğrencilere çok umut bağlar. Müslüman öğrenciler tembeldir. Duygusuz ve kayıtsız nesiller, ümmetin geleceğinin teminatı olmaktan çok uzaktır. Dini gerçek manası ile bilmeyenler; iman zafiyeti çeken, dinde aşırıya kaçarak ifrat ve tefrite düşen, İslam'ın şekilsel yönlerine öncelik veren, manevi yönünü anlamayan ve unutan Vahhabi zihniyetini ortaya çıkarmıştır. Rüşvet, adam kayırma, kuralsızlık, disiplinsizlik, kişisel ahlakın olmaması, meslek ahlakının çöküşü, çağın gerektirdiği ekonomik ağın kurulamaması, hurafeler, sosyal gerilik, eğitimin köhne dünyası, ne yazık ki Müslümanları çok gerilere götürmüştür.²⁹²

Abdürreşit İbrahim'in kendi ifadesi olan şu cümle, “*Asıl isteğim, yüce gayem, her şeyi unutturyordu*”²⁹³ çok mühim bir itiraf özelliği taşır. Çünkü davasından ibaret bir yaşam sürerken, ne ailesi ne herhangi bir menfaat temini ne de rahat bir hayat sürmek aklına dahi gelmemiştir. Âlem-i İslam'ın önsözünde, hedefini, ideallerini, manevi kimliğini ortaya koyar ve şöyle dile getirir: “*25-30 senedir her belaya göğsümü gerdim, her meşakkate katlandım. Otuz senedir ‘milleti, milleti’ dedim, demekteyim ve diyeceğim! Benim dinim İslam, milletim de İslam’dır. Atanız İbrahim’in milleti (dini) olan İslam’da size bir güçlük yüklenmedi. Daha önce de bu Kuran da sizi Müslümanlar diye isimlendirdi.*”

“*Ecnebilere karşı sözle, yazıyla müdafaalarda bulunduğum gibi İslamiyet iddiasında bulunanlarla da birçok kereler mücadeleyle mecbur oldum. Değil yalnız İslamiyet iddiasında olanlar, belki İslam alimi namını taşıyan bazı adamlar bile hakkımda tekfire kadar pek dehşetli yürüdüler. Etmedikleri iftira ve bühthan kalmadı. Fakat Allah’a şükür ümitsizliğe kapılmadım. Yolumda sebat ettim. Şevk ve iştihakım arttıkça arttı.*”

²⁹¹İbrahim Maraş, Abdürreşit İbrahim ve Zamanı; Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya Alanı Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2014, Tokyo, Japonya, Waseda Üniversitesi Sempozyum Bildirisi.

²⁹²Abdürreşit İbrahim, İctihad Hevesi Gibi Geliyor, İslam Dünyası, c. II, 1914/3, s.33.

²⁹³Âlem-i İslam, 1987, Mehmet Paksu, s. 432.

Abdürreşit İbrahim, dini anlatırken çok iddialı olmamayı tercih etmiştir. Bunun anlamı, dinin, felsefî tartışmaları ile karmaşık düşünsel bir ortam yaratmasına neden olmamak, hem de İslam'ın toplum hayatındaki pratik ve anlaşılır uygulama alanlarını gösterebilmektir. Zira inanır ki; İslam'ı tanıyanlar zaman içinde onun emirlerini de idrak eder, usul ve icrasını kendisi oluşturur.²⁹⁴

Abdürreşid İbrahim, İslam'a, ahlâk ve doğruluk özelliklerini ön plana çıkararak dikkat çeker. İslam'ı anlatırken acele etmez. İnsanların kendi sentezleri, uzun düşünme süreleri ve akılları ile İslam'a yaklaşımlarını bekler. Kitlelerin bilinçsizce sürüklenmeleri, hitabetten etkilenererek görüş değiştirmeleri onun için önemli olmamış, aksine kişilerin kendi rızaları ile ve tamamen kalben tercih yapmalarını hususiyetle istemiştir. Onun *Âlem-i İslam*'da zikrettiği şu cümleler çok samimi ve nettir: “Siz bana kendi dinini neşretmek için gelmiş bir adam gözü ile bakmayınız! Zira bizim dinimiz, ayn-ı hakikattir. Hakikati aramak, her insana lazımdır. Biz onu kimseye teklif etmeyiz! Arayan, kendi bulur.”²⁹⁵

(...)

“Benim her şeyden önce size arz edeceğim şudur ki; ben buraya din talimi ve neşri için gelmedim. İslamî eğitim, güzel ahlâktan ibarettir. Hazreti Muhammed, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderilmiştir. Güzel ahlâk da her insanın istediği şeydir. Akıl sahipleri, Müslümanlarda olan kardeşlik, sevgi, emniyet ve sair güzel vasıfları ve iyi ahlâkı gördükçe hoşlarına giderek o Muhammed'in terbiyesine meftun olarak kabul etmişlerdir. Yoksa kimsenin teklifi ile değil!”²⁹⁶

Abdürreşit İbrahim davasını gücünün yettiği her yere ulaştırma azmi ile hareket etmiştir. Hak dininden uzak olan kıtalar, milletler onun hedefi olmuştur. Özellikle Japonya'da doğru bir İslamî tebliğin yapılmadığını bilir. Japonya'ya giderken onun elinde şaşmaz yol göstericisi Kuran-ı Kerim vardır. Dostluk, müsamaha, kardeşlik, dürüstlük, sevgi düsturları ekseninde birleşmiş bir İslam'ı savunur.²⁹⁷

Toplantıları özellikle takip edip meseleleri anlatma konusunda da sistemli davrandığını görüyoruz. Katılımı geniş olan toplantılar, onun hedefindedir. İslam'ın sadeliği, insan doğasına uygunluğu, onun en çok vurguladığı hususlardır: “İslam dini çok sade dindir.

²⁹⁴Ali Merthan Dündar, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyumu konuşmasından, Konya, 2012.

²⁹⁵Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslâmiyet*, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s:251.

²⁹⁶a.g.e., s.403.

²⁹⁷Mehmet Paksu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.241.

Bütün esası tevhid ve nübüvvetten ibarettir. Büyük peygamberler ne öğretmişse, odur. Müslüman olmak için bir tek yaratıcının varlığını tasdik etmelidir. Sonra her işte olduğu gibi, âdemoğlunun bir öğretmene ihtiyacı olduğu gibi, dinî işlerde de bir tebliğ ediciye ihtiyaç muhakkaktır ki o da peygamberdir.”

“Bizim dinimizde gizli, kapaklı hiçbir şey yoktur. Dinî mükellefiyetler de dörttür. İşte İslam dininin tamamı bundan ibarettir.”²⁹⁸

Ona göre en büyük güç inanç ve din gücüdür. ²⁹⁹ Hatta siyaset dahi gücünü, din ve inançtan alır. Bu Âlem-i İslam’da İbrahim’in ifadesi ile şu şekildedir: *“İslam dininde olan manevî kuvveti Avrupa’nın büyük düşünürleri çoktan keşfetmişlerdir. Siyaset gücünün de dayanağı dindir. Daha doğrusu, toptan, tüfekten zırhlıdan, drednottan daha kuvvetli bir alet varsa o da dindir. Zırhlı, kendi kendine gitmez. Top, kendi kendine patlamaz. Bunların mürettebat ve erkânı ise din namına kendini feda ediyor da zırhlıyı vazifesinde çalıştırıyor.”³⁰⁰*

Abdürreşit İbrahim için milletlerin kendi inanç sistemleri ile İslamiyet arasındaki geçişi sağlamak, gerçekten hassas bir konu olarak değerlendirilmiştir. Japonya yıllarında yaşanan bir örnek, yorumlanması gereken bir anlam taşır: Hayatını Japon eğitim sistemine adanmış olan Profesör Mişima’nın başkanlığındaki kalabalık bir toplantıda kendisinden bir konuşma yapmasını isterler. Bu konuşmada, Japonların inancı ile hak dini arasında bir bağlantı kurmaya çalışır. *“Bugün Japonların millî ahlâkları göz önüne alınarak düşünülürse, Buda dini esasen semavî bir din olup sonradan tahrif olunduğu ihtimali vardır. Hristiyanlığın Hz. İsa’dan üç yüz sene sonra yeniden tesis olunduğunu, yine kendi tarihleri ispat etmektedir. Esasen dinlerin asıl talimleri birbirlerinden ayrılmadığı gibi, zamanın geçmesiyle tahrif olundukları da inkâr edilemez.”*

“Bizim dinimiz, Kuran-ı Kerim ile kuvvetlenir. Bugün dünyada bulunan dört yüz milyon Müslümanı bir tek vücut olarak bir anadan doğma kardeş gibi terbiye etmekte olan, şu Kuran’dır. Kuran, insafla muvazene ve muhakeme olunursa güneş; karanlık geceleri nasıl ışıktandırıyor, Kuran’ın da öylece insanların kalplerini nurlandıracağı şüphesizdir.”³⁰¹

²⁹⁸Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s: 307.

²⁹⁹Mehmet Paksu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s:108.

³⁰⁰Abdürreşid İbrahim, Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 334.

³⁰¹a.g.e., s. 422

Abdürreşit İbrahim, bir din âlimi olmadığını daima vurgulamıştır.³⁰² “*Ben bu mecliste kendimi bir din hocası sıfatıyla takdim etmek fikrinde değilim. Yalnız burada dinden bahsolunduğundan, bu hakikati arz etmek mecburiyeti hissettim*” diyerek Japonya’da konuşmasını yaptığı kürsüden seslenir. Bu an, önemlidir. Çünkü toplantıda bulunan bütün Japonlar “Yaşasın İslamiyet!” diye tezahürata başlar.³⁰³

Prens İto ile yaptığı uzunca görüşmelerden birinde prensle arasında şöyle bir konuşma cereyan eder:

“*İslamiyet, size arz ettiğim gibidir. Bu kâinatın hakiki bir müessiri ve yaratıcısı elbette vardır. Yalnız tabîatın tesiri kâfi değildir. Biz o gerçek tesir edenin mahiyetini hakkıyla idraktan aciz kalacağız. Zira insan aklının çok üstündedir. Şu sebepten muallimlere ihtiyaç görülmüş ki onlar da peygamberlerdir. Güzel ahlâkı ve umumî emniyeti temin eden ilahî kanunları öğretmişler. Bunları İslamiyet tasdik etmektedir. Bu da hülâsa iki kelime ile öğretilmiştir ki o da, lailaheillaallah muhammedurresullah kelimeleridir.*”

Tam sohbetin burasında Prens İto dikkat kesilir, ilk defa duyduğu kelime-i tevhidi tekrar etmesini ister:

“*Nasıl buyurdunuz, ağır ağır bir daha tekrar eder misiniz?*”

Abdürreşid İbrahim kelime-i tevhidi ağır ağır üç defa tekrar eder. Prens İto da kelime-i tevhid cümlesini aynen tekrar eder.

Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim şöyle der: “*İşte bu kelimelerin ifade ettiği manayı tasdik ederseniz, size Müslüman denilir. Siz bu saatten sonra, Müslüman oluyorsunuz. Bütün Müslümanlık bundan ibarettir.*”

Prens İto’nun da cevabı şu olmuştur: “*Çok hoş, ben bunda tasdik edilemeyecek bir şey görmüyorum. Bu çok hoş, Hana hada yorisi diso. Ben her zaman bu üslubu takip etmişimdir.*”

Bu kısa konuşmayı *Âlem-i İslam*’da kaleme alan İbrahim, insanların kalplerini Allah’ın varlığı ile tanıştırma/buluşturma amacını da gerçekleştirmiş olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁴

Yukarıda, Tatarların yenileşme hareketlerinde etkin olan aydınları sayarken, din ve eğitim alanlarındaki etkinliklerine göre farklı grupları zikrettik. Abdürreşit İbrahim,

³⁰²Mehmet Paksu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s. 109.

³⁰³ Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet*, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 422

³⁰⁴Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet*, Hazırlayan: Mehmet Paksu, İstanbul, 2012, s. 339.

eğitim alanındaki yenilikler arasında daha baskın bir pozisyonundadır. Dinî bir kimliği olmasına rağmen, din filozofu veya din bilgini olmamasından dolayı, temel dinî fikirleri oluşturan Ceditçilerin yanında, iştirak ettiği kendi fikirleri açısından yer almıştır. Örneğin din âlimi olan Musa Carullah Bigi ile çıkarmış oldukları *Ülfet* dergisi, Carullah'ın dinî cedit hareketlerini Abdürreşit İbrahim ile birlikte savundukları bir platform oluşturmuştur.

Dinî yenileşme hususundaki temel hususlara bakacak olursak, ilk polemik noktası akıl-vahiy ilişkisi veya ilim ve dinin uzlaşp uzlaşamayacağı hususudur. Batıdan alınması kabul görülen tabii bilimlerin, din ile zıt noktaları olduğunu ileri süren muhafazakarlar, konuyu “bilimin dini dışlaması” olarak algılayınca, bu husus sık sık gündeme gelerek tartışılmasına neden olmuştur. Problem, dinî ilimlerde aklın devre dışı bırakılıp taklidin esas tutulması eğiliminden kaynaklanmaktadır. Mercani, akıl ile vahyin ikiz kardeş olduğunu ve doğruya ulaşmada eşit derecede önemli olduklarını savunur. Aynı şekilde Carullah da din ve ilimin birbirine ters kavramlar olmadıklarını, ilim, ahlâk ve maarifçe yükselmenin hali hazırda İslam'ın bir fer'i olması sebebiyle tatbik kelimesini kullanmanın hata olduğunu savunmuştur.

19. yüzyıl sonlarından itibaren Cedit hareketin en sivri iki şahsı Abdürreşit İbrahim ve Muhammed Necip Tünteri de akıl ve vahiy hususunda Mercani doğrultusunda yorum yapmışlardır. Her iki ceditçi de İslam'ın ilk dönemlerini örnek vererek Müslümanların o dönemlerde en yüksek ilim derecesine ulaştıklarını ve Batı'da gelişen bilimlerin temelinde Müslüman âlimlerin çalışmalarının yattığını anlatmışlardır. Bu konuda herhangi bir şekilde soru işareti taşıyan herkesi Abdürreşit İbrahim, İslam'ı iyi anlamaya davet etmektedir.³⁰⁵

Dönem ceditçiliği kapsamında teolojik anlamda pek çok kavram karşılıklı tartışılmış ve fikir mütalaaları yapılmış olmakla birlikte, biz burada tümünü ele almak yerine, en fazla önem arz edenleri seçerek anlatmaya çalıştık. Bu bağlamda ikinci hususu, ehl-i sünnet kavramının çerçevesinin genişletilmesi oluşturmaktadır.

Rızaeddin Fahreddin gerçek fırka-i naciyenin Kuran ve sünnetin yolundan gitmek olduğunu, bunu da en iyi selefin yaptığı inancındadır. Onun selefle kastettiği, selefin bütün görüşlerinin aynen taklit edilmesi değil; dini onlar gibi anlamaktır. Abdürreşit İbrahim'in aynı konuyu daha erken bir dönemde (Nisan 1900) dile getirerek ümmetin firkalara bölüneceği hadisnin iftiraktan sakınma konusunda bir tehdit olduğunu,

³⁰⁵İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul 2002.Maraş, s. 121; Abdürreşit İbrahim, *Mir'at yaki Özgi*, 11.cüz, s.4-6.

İslam’da esasında Şiilik, Rafizili, Mutezile vb. ayrımların olamayacağını ifade ettiği de bilinmektedir.³⁰⁶ Mezhep taassubunu dışlayan Abdürreşit İbrahim’in bu tavrı ve muteber hadisleri delil göstererek tekfir etme âdetinin önüne geçmeye çalışması; İslam’a, dönemindeki anlayıştan uzak, daha geniş bir açılım kazandırmaya yöneliktir.³⁰⁷

19. yüzyıl sonlarına doğru bütün İslam dünyasında Batı’nın ilmî gelişmişliği ve Müslümanların geri kalma nedenleri yoğun tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar arasında kelam ilmini yeniden ele alma; yeni ihtiyaçlar, yeni saldırılar karşısında yeniden değerlendirme ve yeniden kaleme alma çabası belki de ilk sırada gelmiştir.³⁰⁸

Abdürreşid İbrahim gerçekçi bir tavırdan hiçbir zaman uzaklaşmamıştır. Müslüman ülkelerin işbirliğini istese dahi, Osmanlı’nın ve Anadolu’nun öncü rolünü hiçbir zaman arka plana atmamıştır. Onun “İstikbale doğru İslamiyetin bir ümidi var ise o da yine Anadolu evladındadır” sözü, önemlidir.³⁰⁹

Abdürreşit İbrahim’in harf değişikliği konusundaki fikirlerine bakacak olursak, o, mevcut cehaletin sebebini Müslümanların birliğini temsil eden Arap harflerine değil, ilmiye sisteminin bozulmasına bağlamıştır. Ulema ve talebenin tavrına, gelişen dünyanın yeterince takip edilmemesine bağlamaktadır. Bu noktada yakından tanımış olduğu Japonların harf değiştirmeden gelişmiş olduklarını örnek göstermektedir. Abdürreşit İbrahim’e göre harf değişikliğine gitmek, zaten her gün birbirinden koparılmaya çalışılan İslam ülkelerini bölmekten başka bir işe yaramaz.³¹⁰

İdil-Ural bölgesinde Kuran-ı Kerim’in; Türkçeye, Kazan Tatar şivesine çevrilmesi ile ilgili ilk görüş, 1903’lerden önce basılmış ve Kazan bölgesinde okunmuş olan *Musahabe-i İslamiye* isimli risalede ortaya konulmuştur. Bilinen ilk ciddi tespit, 1905’te Kazanlı Tatar zengini Ahmet Bay Hüseyinov’un evinde 60 kişilik bir grubun ilk defa bu konuyu görüşmesidir.³¹¹ Bu toplantıya Kazan’ın muteber esnafı ve ileri gelen Ceditçileri katılmıştır. Abdürreşit İbrahim, Alimcan Barudi, Yusuf Akçura, Seyyid Gerey Mirza Alkin, Abdullah Apanayev gibi zatlar Kuran’ın Türkçe’ye tercümesinin gerekli olduğunu müzakere etmişlerdir. Daha önce 1903’te yayınladığı “Mir’at Yaki Közgi” başlıklı yazısında³¹² bunun gerekli olmadığını savunan Abdürreşit İbrahim

³⁰⁶Abdürreşit İbrahim, Mirat Yaki Közgi, 5.cüz St. Petersburg, 1900 s.6-7.

³⁰⁷Mirat Yaki Közgi, 9. cüz, St. Petersburg, 1902, s. 3-4; 10. cüz St. Petersburg, 1902, s. 2-3.

³⁰⁸İbrahim Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme, İstanbul 2002, s.153.

³⁰⁹Abdürreşit İbrahim, Anadolu’da Bir Cevlan-ı, İslam Dünyası, 1913/16, s.235.

³¹⁰Abdürreşit İbrahim, Mutlaka Şeytan İlka Etmiştir, İslam Dünyası, 1914/18, s.273-275.

³¹¹Musa Carullah, Islahat Esasları, s.5.

³¹²16. cüz, St. Petersburg, s. 11-15.

adına, 1905'teki toplantı kayıtlarında olumsuz bir şerh düşülmemiş olduğu için, kendisinin de fikir değiştirmiş olduğunu düşünmekteyiz.

Bu tarihten kısa bir süre sonra konuyu Abdürreşit İbrahim, hutbelerin esas amacının halka gerekli bilgileri vermek, onların ihtiyacı olan konulardan bahsetmek ve gerektiğinde onları uyarmak olduğunu söyleyerek Tatarca hutbe okumak gerektiğini savunmuştur.³¹³ Bu tartışmalardan bir süre sonra İdil-Ural bölgesinde Tatarca hutbe okunması konusunda büyük ilerleme kaydedilmiştir.

Abdürreşit İbrahim, Tercüme-i Halim'de ortak dil Arapça olmalıdır, der. Ancak daha sonraları bir yandan Arapça'nın ve Arap harflerinin, dünya Müslümanlarının birliğini sağlamada önemli bir unsur olduğunu düşünmeye devam etmekle birlikte, cedidist hareketin genel bir özelliği olduğu üzere yerel dillerin önemini ve bu dillerin sadeleştirilmesi gerektiğini ısrarla savunacaktır. Bununla birlikte yazılarının büyük çoğunluğunda sade bir Osmanlı Türkçesi kullandığı görülmektedir.³¹⁴ Bu, Osmanlı devletinin çöküş yoluna girdiği dönemde bir kurtuluş çaresi olarak ortaya atılmıştır. 1860-1870 devresini etkisi altına alan ve Afganlı din âlimi ve reformcu Cemalettin Afgani'nin (1839-1897) yarattığı Pan-İslamizm, Müslümanların itikat yönlerinin temizlenmesi gerektiğini ve bu düşüncelerin batıl inanış ve kaba günlük kullanımlardan arındırılmasını vurgular.

Abdürreşit İbrahim, aydın ve eğitilmiş bir sınıfın ortaya çıkmasını ister. Politik seviyede ise İslam memleketlerini Hristiyan Avrupa'nın hâkimiyetinden kurtarma arzusu taşır.. Bu fikir, Panİslamizm, XIX. yüzyılın son zamanlarında Müslüman gençler arasında oldukça talep görmüştür. Halife Sultan II. Abdülhamid de doğal olarak, bu görüşün bazı yönlerinde yer alıyordu. Sultan II. Abdülhamid'in gerçek anlamda Pan-İslamist olup olmadığı veya bu faktörü elinde nasıl şekillendirdiği hakkında görüş ayrılıkları mevcut olup ağırlık taşıyan görüş, Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin çöküşünü durdurmak için yüzünü çevirdiği dönemselsel bir rota olduğu fikridir. Batılıların korktukları ölçüde bir organizasyon olmasa bile, Müslümanları yakınlaştırmayı ve olabildiği ölçüde halife etrafında toplamayı amaçlayan bir hareket olduğu da inkâr edilemez. İşte İslâm faktörü, Rusların, kendi sınırları içindeki Müslümanlardan şüphe etmesine ve özellikle Osmanlı propagandasından korkmalarına neden olan bir birleştirici güç olarak, Müslüman halk üzerinde aşırı baskı kurmak yolu ile kendisini göstermiştir. Ruslar, Müslümanların her

³¹³ Abdürreşit İbrahim, Mir'at Yaki Közgi, 16. Cüz, St. Petersburg 1903, s. 7-11, 18. cüz, s. 8-10.

³¹⁴ Nadir Özbek, İslamcı Bir Eylem Adamı-Abdürreşid İbrahim, Toplumsal Tarih dergisi Abdürreşid İbrahim Özel Sayıları, Temmuz ve Ağustos 1995, s. 12, dipnot 3.

talebinin arkasında İstanbul'un var olduğunu düşünmek gibi bir tedirginlik yaşamıştır. Öte yandan II. Abdülhamit dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam politikası kapsamında Dünya Müslümanlarını sistemli bir şekilde organize ederek Batılı sömürgeci güçlere karşı topyekün bir savaşa hazırlayan, içinde bulunduğu durumdan kurtaracak decerede siyasi, askeri, ekonomik güce sahip bir Pan-İslamist hareketin varlığı, halen tartışma konusudur.

c) Abdürreşit İbrahim'in Rusya Türkleri ve Türkiye Düşünce Hayatına Etkisi:

Abdürreşit İbrahim, yaşamının pek çok döneminde, Rusya Müslümanlarının çocuklarını İstanbul'a öğrenci olarak getirmiş ve bu durum, Rusya Müslümanları arasında çok yoğun ilgi ve talep ile karşılanmıştır. Türk Hükümetinin de bu öğrencilerin eğitimlerine katkı sağlamış olması, kayda değer bir noktadır. Sıklıkla gelip gittiği İstanbul'un Abdürreşit İbrahim'in yaşamındaki esas rolü, 1905'siyasî hayatın aktifleşmesi ile daha yoğunlaşır. Eylemci bir kişiliğe ve Rusya Müslümanlarını ateşleyecek bir yeteneğe sahip olan Abdürreşit İbrahim, Müslüman kurultaylarında daima ön sırada olmuş ve şartlar değişse bile, yine de amacına yönelik bir çıkışa yönelerek, yaşamı boyunca pes etmemiştir. Örneğin istibdat Rusya'ya geri döndüğünde hemen 1908 JönTürk devrimi ortamına, Türkiye'ye yönelmiştir. Bu hürriyet iklimi içinde kendisine gerçek anlamda itibar kazandıracak çok sayıda hitabeti ve üst düzey dostlukları olmuştur. *Sırat-ı Müstakim* yazıları ile en faal dönemlerinden birine daha ulaşmıştır. İstanbul'daki ittihatçıların beklentilere uygun bakış açısı ve Türkiye'deki fikir özgürlüğü ile II. Meşrutiyet sonrası başlayan fikir çeşitliği ortamı onu dinî, milli, edebi ve siyasî konularla içiçe getirmiştir. Devamında Japonya, yani Uzakdoğu alanına yönelmesi de onu diğer Rusya Müslüman aydınlarından ayıran bir faktördür.

İkinci Meşrutiyet döneminde İstanbul'daki Türkçülük ve İslamcılık düşünceleri aynı zamanda çok geçişken bir durum almıştır. Hem İslamcı hem Türkçü tarafı temsil eden yayın organlarında ayrı ayrı yazılar yazan aydınlar olduğu gibi (Şemsettin Günaltay, Hilmi Ziya Ülken, Musa Kazım gibi..), mesela İslamcı yönü şüphe götürmeyen Mehmet Akif için tutulmuş Rus arşiv kayıtları onun için, "Pan-Türkist" ibaresini kullanmıştır.

Abdürreşid İbrahim Tearüf-i Müslimin dergisindeki "Pan Turanizm" isimli makalesinde "Türk Birliği" düşüncesini şu şekilde ifade eder:

"Bizim istikbalimiz ve umum âlem-i İslam'ın istikbali akvam-ı Turaniyenin hayatına bağlıdır. Şu halde niçin yekdiğerimize karşı kardeşliğimizi izhar etmeyelim? Niçin lisanlarımızı birleştirmeyelim, Tatarlar niçin Osmanlı matbuatından istifade etmesinler, Türkler niçin Tatar gazete ve kitaplarını okumaktan mahrum olsunlar? Bize kalırsa vakit geçirmeyip el birliği ile çalışarak bir an evvel "Pan Turanizm"i gerçekleştirmeliyiz. Umum akvam-ı Turaniye içinde bir fikre hizmet eder adamları aramalı bulmalı. Bir an evvel ileri arş diyerek kemal-i metanet ve istikametle yürümeliyiz."

Rusya Müslümanlarının, Rusya Türklerinin II. Meşrutiyet'e ve Cumhuriyet'e katkısı inkâr edilemez. Türk düşünce ve siyaset hayatına farklı bir bakış açısı getirmiş, katkı sağlamış, aktif ve birikimli bir kesim fiilen var olmuştur. Ancak Rusya Türklerden Yusuf Akçura gibi Sadri Maksudi Arsal gibi isimler cumhuriyete katkı ve destek için durağan kalmayı yeğlemişken, Abdürreşit İbrahim hep hareket halindedir. Burada zikredilmesi gereken en önemli husus, Abdürreşit İbrahim'de milliyetçi siyasî bir potansiyelin baskın varlığı görülmekle birlikte o bu yönelişi Pan-İslamcı bir mantıkla sentezlemeye çalışmaktadır. Abdürreşit İbrahim'in bu doğrultusu, basit bir pragmatizm gibi algılanmamalıdır. Ardında oldukça karışık bir siyasi varoluş olduğu kadar, sosyolojik olgularla bütünleşmiş toplumsal bir sentez olduğu kesindir. Abdürreşit İbrahim'in Tearüf-i Müslimin dergisinde yer alan siyasal çizgisinde çok açık şekilde sömürgeciliğe karşı en geniş cepheyi kurma çabası görülmektedir. “Asya Asyalılarındır!” sloganında ifadesini bulan bu çizgi, İbrahim'i bu kez Japon yayılcılığına yaklaştırmış olsa da, yayılcı güçlerin sömürücü siyasetine karşı verilen mücadele penceresinden konuyu değerlendirmek, bu siyaseti kolayca mahkûm etmemeyi gerektirir. Hobsbawm'ın da tespit ettiği gibi, İkinci Dünya Savaşı arefesinde özellikle Müslüman halkların sömürgecilik karşıtı kaygılarıyla Almanya veya Japonya'ya yönelmelerini gayrı meşru görmemek gerekir.

Abdürreşid İbrahim Osmanlı'nın da yenileşmek adına Batı taklitçisi olmasını eleştirmiştir. Abdürreşit İbrahim, sohbetleri, yazıları, üst düzey ilişkileri ile İstanbul'da Rusya Müslümanlarının ahval ve şeraitine önemli derecede dikkat çekmeyi başarmıştır. O dönem bazı entellektüeller siyasî ve toplumsal olarak çok ilgi duymaya başladıkları bu topraklara seyahat etmek istemiş ve bunu gerçekleştirmişlerdir.

O, İslamî bir motif taşır. Ama bu İslami motif, İslam birliği veya Rus Müslümanları birliği anlamındadır, hilafet yanlısı bir din adamından bahsedilmemektedir. Abdürreşid İbrahim fikren Panislamist olmakla birlikte onun İslam birliği fikri bütün Müslüman dünyasının birleşmesinden ziyade, Müslüman ülkelerin işbirliği yapması ve zor günlerinde birbirlerine yardımcı olmaları, Batı mezalimine karşı ortak hareket etmeleri gerektiği mealindedir. Bunların gerçekleşebilmesi için de Türkiye'nin öncülük etmesi fikrindedir.³¹⁵ Abdürreşit İbrahim'in Osmanlı Devleti'ni koruyucu olarak düşünmesi ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını devam ettirmesi özellikle Balkan Savaşı'nda Türk milletine büyük katkılar sunmuştur. Sadece Anadolu'da değil dünyanın gezip dolaştığı diğer bölgelerinde de Türklerin tanınmasına ve Türklere karşı olumlu bir tutum

³¹⁵ Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s.145.

geliştirilmesine yardımcı olmuştur. Birinci Dünya Harbi aslında Avrupa'nın bir iç savaşı durumundadır. Fakat Almanya'nın etkisi ile harbe katılmamız bizi, yani o dönemdeki Osmanlı Devletini, İslam âlemini temsilen İtilaf Devletleri ile hesaplaşma noktasına vardırmıştır. Abdürreşit İbrahim'in farkında olduğu bir gerçeklik vardır: Osmanlı Devleti'nin yıkılması, Ortadoğu'nun paylaşılması, İsrail devletinin kurulması İslam dünyasının yağmalanması hesapları gündemdedir. Onu bütün cengâver kişiliği ile 1915'te Sarıkamış'ta görürüz: Doğu cephesindeki bozguna kendi gayreti yettiği kadar karşı durmaya çalışır.

Bu dönemin özelliklerinden biri de İslam, milliyet, Türklük kavramlarının birbirinden kesin çizgilerle ayrılamamasıdır.

Türkiye'ye 1910 yılının başlarında dönen Abdürreşit İbrahim, Hariciye Nezareti'ne bir dilekçe vererek Türk vatandaşlığına geçmeyi talep eder, bu talebine karşılık vatandaşlığın verilmesi 1912 yılında gerçekleşir. Türkiye'ye geldiği bu tarihte, Sırat-ı Müstakim idaresinin düzenlemekte olduğu konferanslara konuşmacı olarak katılır. İttihat ve Terakki kulüplerinin bu ve benzeri çalışmaları, halkı aydınlatmak, kamuoyu yaratmak için kitlelere yönelik siyasî propaganda aracı olarak yapılmaktadır. Gezdiği ülkelerin ahvalini, Müslümanların durumunu ve onlara uygulanan mezalimleri anlatır. Takdimi, "Sibiryalı Meşhur Seyyah-ı Şehir" olarak yapılır. Sultanahmet, Ayasofya ve Şehzadebaşı camiilerinde konuşmalar yapar.

Abdürreşit İbrahim'in İstanbul Sultanahmet'te bir eve yerleştiği ve Ahmed Tacettin ile birlikte yayın faaliyetlerine giriştiği 1910 yılında, ancak 32 sayı çıkarabildiği Tearüf-i Müslimîn dergisi ortaya çıkar. Tearüf-i Müslimîn, Kazan Türklerinin Rusya dışında çıkarttığı ilk dergidir. İçinde İslam Alemleri meseleleri ve eğitim konuları ağırlıklıdır. 1913-1914'de Osman Cudi ile birlikte İslam Dünyası isimli dergiyi yayınlar ve İstanbul'da Tatar Cemiyet-i Hayriyyesi isimli bir örgüt oluşturur. Abdürreşit İbrahim yönetim kurulu başkanıdır.

1911 yılının ramazan bayramında Roma'ya giderek İtalyanları protesto etmeyi düşünmüş, fakat daha sonra Trablusgarb'a gitmenin daha yararlı olacağına karar vermiştir.. Trablus'a gidişini kendi ifadesi ile şöyle dile getirmektedir: *"Şaşkınlıklar zail olur olmaz herkes dar'ül harbe gitmeye başladı. Ben de duramadım. Bir ateşdir kalbimi kapladı. Gitmeden rahat olamazdım. Vakı'a ben yaşıyım. Benim elimden bir şey gelmez. Fakat hiç olmazsa cihat edenlere su vermeye yararım."*

Trablusgarb'tan İstanbul'a döndüğü zaman çok sayıda mektup almıştır. Bu mektuplar Hindistan, Cava, Malezya ve Japonya'da yaşayan Müslümanlar tarafından gönderilmiştir. Bu ülkelerde yaşayan Müslümanların Trablusgarb Savaşı için yardım toplamaya başlamış oldukları ve savaşa gönüllü katılmak istedikleri yer alır ki Abdürreşit İbrahim bu alakayı uyandıran kişi olarak onların göstermiş oldukları duyarlılıktan son derece memnun kalmıştır.

Abdürreşid İbrahim'in Japonya'daki etkisi de bu dönemde önemli bir mertebeye erişmiştir. Edirne'nin işgalini 15 Mart 1912'de Japon basınında siyah çerçeveli haber şeklinde yayınlatabilmesi, etkin konumunu ifade ettiği kadar, Türkiye lehine Japon kamuoyunda oluşmuş olan olumlu havayı da ifade eder. Takibinde 10 Temmuz 1913'te Edirne Bulgar işgalinden kurtulur. İbrahim, "İslam Dünyası" isimli dergisinde 10 Temmuz büyük bir coşku ile "Edirne Bayramı" olarak kutlamayı önerir ve şöyle der: *"Bugün yüz bin lisan ile şükr edelim, elhamdülillah Edirne tekrar bizim oldu"*.³¹⁶ Yine bu döneme rastlayan faaliyetlerinden en önemlisi, zaman zaman Anadolu'ya yaptığı gezilerdir. Buralarda özellikle Eskişehir'de yaşamakta olan soydaşlarını da etrafına toplayarak nasihat eder, elinden gelen yardımları esirgememeye çalışır. Amacı, muhacirlerle alakalı yasa çıkarılması ve zulüm altında yaşayan Müslümanların Anadolu'ya göç ettirilmesidir.

Ruslar 1 Kasım 1914'te Kuzey Anadolu'yu işgal edince Abdürreşid İbrahim Enver Paşa'nın yanına cephe gerisinde askerlere moral vermek üzere yardıma gitmeye karar verir. Ona göre Anadolu, Müslümanların son kalesidir. Ancak, plansızlık, açlık ve hastalık artınca Türk ordusu büyük kayıplarla geri çekilmek zorunda kalır. Bu olay onu derinden üzer ve derhal İstanbul'a dönerek "Türk Tatar Heyeti" (Rusyadaki Türk-Tatar Müslümanlarının haklarını koruma komitesi) ni kurma çalışmalarına başlar. Yanında Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali ve Çelebizade Mehmet Esad bulunur. Rusya'daki Türk-Tatar Müslümanlarının haklarını, daha geniş bir ifade ile, Kafkasya, Türkistan, Kırım ve Kazan Türklerinin gaspedilen haklarının geri verilmesi için çalışan bir koruma komitesi şeklinde düşünülen bu komitenin yanındaki en büyük destekçi Osmanlı Devleti'dir.³¹⁷

1915'te, Abdürreşid İbrahim ve beraberindeki üyeler Mihver devletleri ziyaret için bir yolculuk planlarlar ve İstanbul'dan hareket ederek sırası ile Sofya, Budapeşte ve

³¹⁶Abdürreşit İbrahim Edirne Bizimdir, İslam Dünyası I.,sayı 11,sene 1331.

³¹⁷Ismail Türkoğlu, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012, s.53

Viyana'ya uğrayarak resmî ve gayri resmî temaslarda bulunurlar. Bu temaslardan sonra bir muhtıra hazırlayan heyet, bunu Mihver devletlerine sunar.³¹⁸ Muhtıra, açıklamalar ve metinden sonra “*Bizi Rus boyunduruğundan kurtarın*” cümlesi ile son bulur. Tekrar İstanbul'a dönülür.³¹⁹

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı patlak verince Rusya tarafından silah altına alınanların ekseriyetini İdil boyu Tatarları teşkil etmektedir. İşte ilk günden itibaren Rus ordusunda Alman cephesinde savaşıyan bir hayli Türk-Tatar askeri Ruslarla birlikte esir düşer. Berlin'deki Zossen (Weinberglager) Esir Kampında tutulan bu esirlerin esirlerin sayısı Mart 1916'da 23 bine çıkmıştı.³²⁰ Ayrıca Wünsdorf ve Avusturya'daki esir kamplarında da sayıları on bini bulan ve diğer esirlerden ayrı tutulan Müslüman esirler mevcuttu. Almanya ile Osmanlı devleti aynı safta bulunduklarından dolayı diğer esirlere göre daha iyi davranmaktaydılar.

Alman Hükümeti ve Osmanlı devleti arasında yapılan görüşmeler sonucu bir stratejiye karar verilmiştir: Savaş sırasında bu esirlerden faydalanmak. Enver Paşa Abdürreşid İbrahim'den Almanya'ya giderek bu esirleri Osmanlı Devleti saflarında mücadele etmeye ikna etmesi ricasında bulunur. Abdürreşid İbrahim Belin'e gider.³²¹ Tatarların Osmanlı devletine göç etmeleri için propagandaları Abdürreşit İbrahim ile birlikte Halim Sabit, Permlî Şeyh Hürmetullah, Ahmed Muhyiddin, Alimcan İdrisi gibi tatarlar tarafından gerçekleştirilir. Berlindeki Müslüman esirlerin yerleştirildiği Zossen kampında Halifenin cihad ilan ettiği, Müslümanların zor günlerdeki dayanışmalarının önemi, bu savaştan Osmanlı Devleti'nin galip çıkması durumunda Rusya'da yaşayan Türklerin hürriyetlerine kavuşacağı anlatılır. Esirlere, Osmanlı İmparatorluğu yanında İngilizlere hatta Ruslara karşı savaşma çağrısında bulunulur. Osmanlı devletinin galip gelmesi halinde Rusyada yaşayan Türklerin hürriyetlerine kavuşacaklarına dair ikna çalışmaları yapılır. Abdürreşit İbrahim, Alimcan İdrisi ile birlikte “Cihad-ı İslam” isimli bir gazete çıkarır ve bu esirlerin ve Rusyadaki Müslüman Türklerin ahvalini kamuoyuna anlatmaya çalışır. Ayrıca, esir kampında bir mescit açılmasını sağlar ve cuma günleri buradaki imamlık vazifesini yürütür. Esirlere sürekli olarak fikirlerini, görmelerini sağlamaya çalıştığı farkındalıkları anlatır. Savaş sırasında çok sayıda

³¹⁸Georgon François (Çev: Alev Er), Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935), Ankara, 1986, s.99-100; Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999, s.242-244

³¹⁹Türk Tatar Heyeti, Türk Yurdu, cilt IX,sayı 9,Ocak 1916, s.2884-2886)

³²⁰Vahdet Keleşyılmaz, I.Dünya Savaşında Esir Askerler Üzerinde Panİslamizm Propagandası Teşebbüsü, Kebikeç, sayı 10, İstanbul 2000, s.36; Vahdet Keleşyılmaz, Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar” AtaTürk Yolu Dergisi, cilt 6 sayı 21 Ankara 1998, s.67-80

³²¹İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.75

gayrimüslimin Anadolu'dan ayrıldığını, aynı doğrultuda çalışmaya başladıklar takdirde bu yerlerin onlara verileceğini anlatır. Sonuçta, kampta bulunan esirlerin tamamına yakını bu fikirler doğrultusunda davranmaya başlamıştır. Osmanlı saflarına geçmeyi kabul eden bu esirlerden Alman hükümetinin de yardımı ile “Asya Taburu” adı verilen bir tabur oluşturulmuştur. Tabur, 1 Mayıs 1916'da Berlinden hareket eder ve 7 Mayıs 1916'da İstanbul'a ulaşır.³²² Asya Taburu, İstanbul'a vardktan hemen sonra Irak cephesine geçmiş ve İngilizlere karşı savaşmıştır. Savaş bittikten sonra da bir kısmı Türkiye'ye yerleşmiş bir kısmı da Abdürreşit ile Japonya'ya veya başka yollarla Rusya'ya gitmişleridir.

1918 sonbaharında Abdürreşit İbrahim İstanbul'a döner. Sebilürreşad'da makaleler yayınlamaya devam eder. 8 Ekim 1918'de Talat Paşa hükümetinin istifa etmesi ve 30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı imparatorluğunun Mondros anlaşmasını imzalaması Abdürreşit İbrahim ve Rusya'dan gelen diğer Türk aydınlarını oldukça etkiler. Çünkü öncesinde Talat Paşa hükümeti Rusya Müslümanlarına maddi manevi büyük destek vermektedir ve Abdürreşit İbrahim'in Trablusgarp'ta Enver Paşa ile kurduğu dostluk sebebi ile, Talat Paşa hükümeti bunu daha da arttırmıştır. Oysa, yeni kurulacak olan hükümetten artık destek beklenemeyeceği açıktır. Mondros Anlaşması sorası artık kendi dertlerine düşmüşlerdir. Rusya Müslümanlarının sorunlarını bütün dünyaya anlatmaya çalışan bu aydınlar grubu artık Avrupa'ya açılmak zorundadır. Çoğu Avrupa'da olmak üzere, muhtelif merkezlere giderek oralara yerleşirler.³²³

Abdürreşit İbrahim'in yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetine bakışı son derece olumludur. Fikren Panislamist olmasına rağmen, hilafetin kaldırılmasına olumlu yaklaşmıştır.³²⁴ Hatta bunun Müslümanların istikbali açısından daha faydalı olduğunu vurgulamıştır.³²⁵

Abdürreşit İbrahim'in Türk Düşünce yapısına dolaylı olarak yansıyan etkilerinden bir diğeri de, Rusya Müslümanlarının Rusya dışında gerçekleştirmiş oldukları faaliyetlere de bir örnek olan “Rusya mahkûmu Müslüman Türk Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi” oluşumudur. I. Dünya Savaşı'nın bir bölümü Osmanlılarla Ruslar arasında geçer. Türkiye Türkleri ile Rusya Türklerinin bağlarının kopmasına neden olan bu

³²²Nadir Devlet, Rus ve Sovyet Silahlı Kuvvetlerindeki Türklerin Rolü, X.Türk Tarih kongresine sunulan tebliğden ayrı basım, Ankara, 1991, s.814 ; Nadir Devlet, I.Dünya Savaşı'nda Osmanlılar Safında Savaşan Tatar Taburu”, Osmanlı, cilt 2, ankara 1999, s.575-577

³²³İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.81

³²⁴İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997.s.96

³²⁵Abdürreşit İbrahim, Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, Berlin 1933, s.18

ortamda, Türkiye’de Türk Yurdu dergisi çıkmaya devam eder, Türk Ocağı da faaliyetlerini sürdürür. Bu esnada İstanbul’daki Rusya Türkleri İstanbul’da “Rusya mahkûmu Müslüman Türk Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi” adlı büyük bir siyasi teşkilat kurarlar. Abdürreşit İbrahim, Yusuf Akçura, Kırım Tatarlarından Mehmed Esat Çelebizade, Buharalı Mukimeddin Beycan, Azerilerden Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu gibi şahıslar vardır.³²⁶ Bu heyet Avrupa’nın çeşitli başkentlerine ziyaretlerde bulunarak Rusya Müslümanlarının ahvalini anlatırlar, Sofya, Budapeşte, Viyana, Zürih ve Berlin’de temaslarda bulunurlar. Onlar, her fırsatta, var olabilmenin çarelerini arayan aydınlardır.

Rusya kökenli Müslüman Türk aydınların, II. Meşrutiyet döneminin fikir akımları üzerinde ve özellikle Türkçülüğün oluşmasında etkili olduğunu zikrederken, bu çerçevede akla ilk gelen ismin Yusuf Akçura olduğunu ifade etmiştik. Kavramı, Abdürreşit İbrahim’in bakış açısı ile mukayese cihetine gittiğimizde ise, Yusuf Akçura’nın gittikçe coğrafyası daralan milliyetçiliğine karşılık, Abdürreşit İbrahim’in, bir bakıma Enver Paşa’nın kişiliğinde ifadesini bulan daha genişlemeci bir milliyetçiliğe yakın olduğunu görürüz.³²⁷ Abdürreşit İbrahim, Ruslar tarafından Panİslamist ve Pan-Türkist olarak “itham” edilirken, bu ve benzeri tabirler ne yazık ki gerek Ruslar gerekse batılilar tarafından yanlış anlamda yani sadece “siyasi birlik” anlamı yüklenerek kullanılmaktadır. Hatta ellerinde yegâne silah olarak bunu kullanmaktadırlar. Oysa Abdürreşit İbrahim’in tek derdi, Batı emperyalizmidir. Müslümanların uyanmasını, buna karşı koymasını, o dönem için güçlü olarak gördüğü Osmanlı devletinin buna liderlik yapmasını öngörmektedir. Temel çizgisi antiemperyalist olan Abdürreşit İbrahim, Rusların ve Batılıların zannettiği gibi İslam ülkeleri birliği veya Türk coğrafyası birliği fikriyle hareket etmez. Zaten İslam dünyasının o dönemdeki durumu da buna uygun değildir. Öte yandan içinde bulunduğu Tatar ceditçilik hareketi bir milli uyanış hareketi olmakla birlikte, esasta sözün tam manası ile dinî düşüncede ve eğitimde yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış ve hiçbir zaman Rus idaresinin dediği gibi Pan-Türkist veya Pan-İslamist olmamıştır. Onun İslamcılık anlayışının siyasal yönü elbette bulunmakla beraber, bu dönemin en güçlü ülkesi Osmanlının, Türk ve İslam unsurlarını dikkate alarak politika üretmesini istemesinden, başka bir şey değildir.

Abdürreşit İbrahim’in Türkçülük ve İslamcılık uzlaştırmasının temeli dil ve kimlik meselesi etrafında şekillenmiştir. O, hayatı boyunca İdil-Ural bölgesinde kullanılan

³²⁶ M. M. Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, s.19.

³²⁷ Nadir Özbek, İslamcı Bir Eylem Adamı-Abdürreşid İbrahim.

Osmanlı-Çağatay şiveleri karışımından meydana gelmiş olan Kazan Türkçesi veya Tatarcasının, tıpkı Gaspıralı gibi, yerini Osmanlı Türkçesi'nin ağırlıkta olduğu bir Türkçe'ye bırakmasını istiyordu.³²⁸ O dönemde Abdürreşit İbrahim dışında diğer Tatar ceditçi düşünürler Zahir Bigi, Musa Akyığıtzade, Fatih Kerimi, Ayaz İshaki, Rızaeddin B. Fahreddin, Musa Carullah eserlerini hep Osmanlı Türkçesine yakın olarak kaleme almışlardır. Bu, umumi bir Türk dili oluşturma yolunda büyük hizmettir. Bu çabanın oluş noktası, XX. yüzyıl sonlarından başlayarak İdil-Ural aydınları tarafından gerçekleştirilen toplantılar oluşturmaktadır. Bu oluşumların hepsinde Abdürreşid İbrahim'in gayretleri takdire şayandır.

Türkçülük ve İslamcılık anlayışı, devletin bir politika olarak birlikte değerlendirilmesi gereken bir husustur ve bütün Türklerin siyasî birliği veya Müslümanların siyasî birliği anlamında değildir. Uzlaştırmacı yapının ön plana çıktığı bu durumda Türk ve İslam dünyasının içinde bulunduğu açmazları net olarak görmek birinci hedef olmalıdır. Abdürreşit İbrahim'in İslam birliği, ilk aşamada gerçek anlamda mümin ve Müslüman bireyler yetiştirmek suretiyle İslam şuuruna sahip, Batının Müslüman ülkeler üzerinde kurduğu baskının farkında, kendi ülkesini kalkındırabilecek güce sahip bireylerle gerçekleşebilir.³²⁹ Başka bir ifadeyle Abdürreşit İbrahim, İslam birliğine kalp birliği anlamı yüklemektedir. Derdi, emparyalizm tehlikesinin ayırdına varılmasıdır. Bu bağlamda yapmış olduğu siyaseti, muhtelif şekillerde uluslararası boyuta da taşınmıştır ve onun intibâhı, daha çok siyasî bir uyanış ve birlik anlamındadır. Onun bulduğu çözüm, tahakkümcü Ruslardan kurtulmak ve İslam birliği (Pan-İslamizm) siyasetidir. Pan-Türkizm hususundaki duruşu da Türklerin aynı zamanda Müslüman olması ile alakalıdır. Milliyetçilik, onun anlayışında olsa olsa halkın uyanması, çalışıp ilerlemesi şeklindedir.

Onun İslamcılık anlayışının siyasal yönü bulunmakla beraber, bu, dönemin en güçlü ülkesi Osmanlının, Türk ve İslam unsurlarını dikkate alarak politika üretmesini istemesinden; yani gerçekçi bir siyaset anlayışından başka bir şey değildir.

Abdürreşit İbrahim'in ayrıca bu hususta oldukça iddialı bir söylemi mevcuttur: 1933'te yayımlanan Tarihî Unutulmuş Sahifeleri adlı eserinde Sultan Abdülhamit'in ittihad-ı İslam tatarftarı olmadığını ve hatta ittihad-ı İslama zarar verdiğini iddia etmiştir.

³²⁸a.g.e., s. 312

³²⁹Abdürreşit İbrahim, "İttihad-ı İslam", Tearüf-i Müslimin, 1910/19, s. 300-301

Abdorreşit İbrahim, II. Abdülhamit'e bir mektup yazar ve kendisine Japonya'da İslamiyeti yayma konusunda fikirleri ve bunu icra etme konusundaki düşüncelerini aktarır. Sultan II. Abdülhamid konuyu şu şekilde dile getirir:

“Japonların Ruslara karşı kazandıkları zaferin arifesinde idi. Japon imparatorluk ailesine mensup bir prens beni ziyarete geldi. İmparatorundan hususi bir mektup getiriyordu. Benden, İslam dininin muhteveasını, iman esaslarını, gayesini, felsefesini, ibadet kaidelerini izah edecek kudrette bir dinî-ilmî heyet istiyordu. Bunun sebebi vardı, orada İslamiyeti yaymayı mukaddes görev sayan Abdürreşit İbrahim isimli Kazanlı olan bir Müslüman âliminden mektup almış Japonya'daki İslam'ı tamim hareketine yardımcı olmam istenmiştir. İslam âleminin halifesi idim, bir tarafta daima iftihar ettiğim ve hizmetkârı olmaya çalıştığım bu âli vazife, diğer taraftan ruhumda bu mahiyette şerefli hizmete duyduğum hasretle, mümkün olan her şeyi yaptım. Fakat bu yardımım daha çok maddi sahada kaldı. Çünkü Abdürreşit İbrahim bizim din adamlarımızdan başka hüviyet içinde idi. Türkçe, Arapça, Farsçadan başka Rusça ve Japonca biliyordu. Kırk yaşından sonra Fransızca ve Latinceyi öğrendiğini yazmıştı”³³⁰ Sultan, bu noktada gereken yardımı yapacağını ifade etmekle birlikte yardımı, fiili bir harekete geçme ve planlı davranma anlamı taşımamıştır.

Türkiye'deki Japon algısını oluşturan kişi, Abdürreşit İbrahim'dir. Üç sene süren seyahatini Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet adı altında yazmış olan Abdürreşit İbrahim için Mehmet Akif Sırat-ı Müstakim'de 1326 yılı ve 97. sayıda yayınladığı “Gayet Mühim Bir Eser” başlıklı yazısında şunları söyler:

“Hazret, Asya'nın her tarafını senelerce gezmiş, bir koca kıtada yaşayan insanların mazisini incelemiş, halini tetkik etmiş, bunlarda saadet görmüşse sebeplerini aramış, sefalet görmüşse kaynağını araştırmış, evladını, ailesini memleketini sırf hamiyetle coşan bir hisle bırakıp yola çıktığı halde gezdiği yerlerde hiç hissiyatına mahkum olmamış. Bugün zillet içinde sefalet içinde çalkalanıp duran İslam dünyasının birçok manzarası birçok tezahürleri bu zavallıyı adım başında ağlatmış olmakla beraber, o etrafını iyi görmek için gözlerini sile sile yoluna devam etmiş. Eser gayet sade bir lisanlı yazılmış ötesine berisine resimler serpiştirilmiş. Ben çoktan beri bu kadar samimi bu kadar faydalı lakin bu kadar tesirli kitap okusuğumu hatırlamıyorum.”

Abdürreşit İbrahim'e İstanbul'da 1910'dan itibaren ilgi artmaya başladı. Mehmet Akif ile aralarında derin bir dostluk başlar. Abdürreşit İbrahim'in bu dönemdeki üç yakın

³³⁰Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul, 1980, s.101

dostu, Mehmet Akif'in yanı sıra Eşref Edip ve İzmirli İsmail Hakkı olmuştur. Kendi evinde veya diğerlerinin evinde sabahlara kadar süren sohbetlerde Mehmet Akif'e takılır ve *“Ah Akif ne yapayım ki senin kalpleri tutuşturan şiirlerine can verecek yaşta değilim. Yirmi sene evvel bunları yazmış olsaydın, kimbilir bunlar bana daha ne büyük kuvvet vermiş olacaktı. Bütün Asya'yı Afrika'yı gezdim. Senin gibi bir şair görmedim. Sen bütün Asya'yı Afrika'yı dolaşmalısın. Buzlu steplerde kızgın çöllerde yaşayan Müslüman akvamın ahvalini yakından görmelisin. Senin şiirlerin ilkbaharın feyzi gibi donmuş ruhlarla yeniden hayat verir. Sen onları görmelisin. Dinlemelisin. Onlar seni görmeli, dinlemeli.”* derdi. Özellikle ramazan aylarında yapılan bu sohbetler sahura kadar devam eder, sabah namazından sonra herkes hanesine çekilirdi.³³¹

1910 ve devamında Tarablusgarb Savaşı, Balkan Savaşları,ve ardından Birinci Dünya Savaşı esnasında Abdürreşid İbrahim çok büyük gayet göstererek, Müslüman Dünyasının Türkiye'nin yanında yer almasına çalışmıştır. Cephelerde bulunduğu zaman üstlendiği manevi destek, tartışılmaz faydalar sağlar.

Abdürreşit İbrahim'in Osmanlı Devleti bünyesinde, hem Rus mezalimi, hem de Dünya Müslümanlarının ahvali konularına dikkat çekip çare üretebilmek adına yapmış olduğu siyasi ve sosyal çalışmalar, önemli sayıda kişiye ulaşmış ve dikkat çekmiştir. Ancak anılan dönemde Osmanlı Devleti'nin de yapısal-yönetsel sarsıntıları ve arka arkaya savaşlarla içinde girmiş olduğu mücadele, soydaşlarına tam anlamı ile sahip çıkabilmesini engellemiştir. Öte yandan Rusya Müslümanlarının aydın kesimi ve önemli isim olarak Abdürreşit İbrahim, iç ve dış tüm platformlarda içinde girdikleri çaba, dile getirdikleri öngörüler ve talepleri ile hem soydaşlarının, hem dünya Müslümanlarının ve hem de Osmanlı Devleti'nin yararına uğraş vermişlerdir.

Abdürreşit İbrahim'in Osmanlı Devri ve Sonrası Vatandaşlık Durumu Hakkında Hukuki Süreç İncelemesi:

Caner Arabacı, Akademik Sayfalar Dergisi, Haziran 2014, cilt:14, sayı:19 da yazmış olduğu makalesinde, *“Abdürreşit İbrahim'in Türkiye Vatandaşlığı Serüveni ve Konya Hayatı”* başlıklı yazısında,³³² Abdürreşit İbrahim'in ve ailesinin yaşamındaki bazı

³³¹Eşref Edip, Mehmet Akif, Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları, İstanbul,1962, s.361; İsmail Türkoğlu, Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, İstanbul 1997, s.69; İsmail Türkoğlu, Mehmet Akif'in Süleymaniye Kürsüsü'ndeki Vaizi Abdürreşit İbrahim”, vefatının 60.yılında Mehmet Akif sempozyumu bildirileri,İstanbul, 1997, s.55-63

³³²aynı konu için ayrıca bkz. Caner Arabacı, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012

hususlara dikkat çekmekte ve özellikle Türk vatandaşlığına geçişlerini ve daha sonra Abdürreşit İbrahim'in Türk vatandaşlığından çıkartılması kararını irdelemektedir.

Çarlık baskısının zulüme dönüştüğü dönemde Müslüman Türklerin korunmalarını sağlamak üzere Anadolu'ya hicret etmeye teşvik için Livâü'l-hamd'ı yayınlamış olan Abdürreşit İbrahim, yetmiş bin kadar Sibiryâ Türk'ünün, 1908'lerde Anadolu'ya göç ettirilmesini sağlamıştır. Göç sonrası gelişmeler, yani Trablusgarp, Balkan Savaşları, I. Dünya Harbi çöküntüleri; Ermeni, Rum isyanları, Bozok Yaylası dışında her yeri kaplayan kahredici işgaller göz önünde tutulursa, Abdürreşid İbrahim'in Anadolu'yu ikinci Anavatan olarak koruma kaygısındaki yüksek düşüncesi, daha iyi anlaşılacaktır.

Abdürreşit İbrahim'in Türk vatandaşlığına müracaat etmiş olduğu Ekim 1328/1912 tarihli müracaat dilekçesinde gün belirtilmemiştir. Arşiv belgesinin tarihi, 25 Ekim 1913 tarihini taşımaktadır. Şu hale göre belgenin, arşive mal oluş tarihi bir yıl sonradır. Müracaat sırasında, Fevziye, Kadriye ve Fâika isimli üç kızı, Timur isimli bir oğlu, eşi Ayân Hanım olmak üzere, altı kişilik bir ailesi vardır. Oğlu, beş yaşındadır. Demek ki büyük oğlu henüz yanlarında değildir. Vatandaşlık için müracaat ettiklerinde küçük oğlu ile kızları yanındadır. Dilekçesinde, Rusya'dan mevcut aile fertleri ile birlikte firar ederek, Osmanlı Hilâfetine, göçmen olarak sığındığını özellikle vurgulamaktadır. Dikkat edilirse, büyük kızı ile hanımı arasında, dokuz yaş fark bulunmaktadır. Çünkü ilk eşi vefat etmiştir. Beraberinde getirdiği eş, ikinci hanımıdır.³³³ 24 Zilkade 1331/12 Teşrinievvel 1329 tarihli, Miladi Takvime göre 25 Ekim 1913 Cumartesi günü, resmen Osmanlı vatandaşlığına kabul tarihidir. Kabul ediliş tarzının, "Fevkalâde" olduğu da belirtilmiştir. Artık bundan sonraki işlemleri takip işi, Sadrazam Mehmet Sait Halim Paşa'dadır. Zira Sait Halim Paşa, aynı zamanda Dışişleri Bakanındır.³³⁴

Caner Arabacı'nın bu makalelerinde, Abdürreşit İbrahim ve ailesi için oldukça acı bir dönem olan Konya Böğrüdelyılları ve bilinen kişiliğinin tam aksi kanaatlere maruz kalarak, mesnetsiz tanımlarla adeta etiketlendiği anlatılmaktadır. Dönemin şartları dâhilinde yapılan bazı resmi işlerin haksız ve bilgisiz şekilde ilerlediğini ifade etmesi açısından önem arz eden bu süreç ne yazık ki bu aydın kişiyi son seyahati için tekrar Japonya'ya yönlendiren içsel nedenlerden biri olduğu kadar, ailesini de parçalamıştır.

Vatandaşlıktan çıkartılmasına kadar uzanacak olan süreçte önce 80 yaşında olduğunu belirttikleri aksakallı ihtiyarın, komünist olduğuna karar veren Konya valisi Mehmet

³³³(BOA), 24/Za/1331 Hq-/25.10.1913, DN. 432, GN.1331/Za-18, FK. İ..HR.)

³³⁴(BOA), 24/Za/1331, DN. 432, GN.1331/Za-18, FK. İ..HR.)

Vehbi Demirel, İçişleri Bakanlığına 12 Eylül 1932 tarih ve 1012 sayılı yazısında, bunu ortaya koyar. Bu dönemde hakkında tutulan kayıtlara bakıldığı zaman, birbiri ile tamamen zıt nitelendirmelere rastlamak, kayıtların nasıl ciddi hazırlandığına dair itimatı zedelemektedir. Abdürreşit İbrahim'in "Kemalist", "Mürteci", "Hain" olarak da nitelendirildiği görülmektedir. Suçlamanın uydurma olması çok önemli değildir. Bu tür bir suç üstünden, bütün hareketlerinin takip altına alınmış olması ve aile efradının zaman zaman ürkütülerek kontrol edilmeye çalışılması son derece üzücüdür, bunu hak etmemiş düzeyde bir entelektüel olduğunu düşünmekteyiz.

Dünyanın büyük kısmını gezmiş ve ziyadesi ile olgun olan bu yaşlı zat, uğrunda ömrünü harcadığı değerlerini bir çırpıda değiştiriverecek yaradılıştaki birisi değildir. Çok lider görmüş, çok çetin badireler atlatmıştır. Bu düşürülmeye çalışıldığı duruma itiraz eder, emri veren makam olarak İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya uzunca bir mektup yazar, kendini samimi olarak ifade eder. Ancak tercihi veya seçmek zorunda hissettiği yol, ardında yatan pek çok başka faktörle de yeniden Japonya olacaktır. 1933 Ağustos'unda İstanbul'dan yola çıkarak Ekim 1933'te Tokyo'ya gelir.

Türkiye vatandaşlığı konusunda ipler iyice gerilmiştir. Bu esnada, bir çeşit resmî gazete olan Hâkimiyet-i Milliye'nin Tokyo muhabiri "H.M."nin bir haber kaleme alıp Türkiye'ye göndermiş olduğu anlaşılır. Haberde, Tokyo'da eğitim gören deniz kurmayı yüzbaşı Şevket Cavit'in vefatından sonra gerçekleşen cenaze töreninde Tokyo'da mukim Kurbanali ve Abdürreşit İbrahim'in Türkiye ve yeni cumhuriyet aleyhine davrandıkları ve cenazeye katılmak isteyen Tatarları engellediklerini yazar. Bunu takiben, Türkiye'nin Tokyo Büyükelçiliği'nin 7.4.1934 tarih ve 1420/14 sayılı yazısında, büyükelçinin varsayımları üzerine kaleme alınmış bir üslup ile onun Japonya için çalışan ve İdil-Ural istiklalini amaçlayan çalışmaları olduğundan tehlikeli olabileceğini beyan etmektedir. "*Henüz bu gibi işlerde elde edilmesi pek zor olan bir vesikaya dayanılamazsa da...*" şeklinde beyanda bulunan büyükelçinin devlet adına temsil etmekte olduğu mevkiye uygun bir resmiyette ve hukukta davrandığını söyleyebilmek mümkün değildir. Elçi delil olarak ayrıca Abdürreşid İbrahim'in kapısı üstünde yer alan Japonca Kartdövizin Türkçeye çevrilmiş şeklini vermektedir: "Abdürreşit İbrahim. Sabık Türk Halifesinin müşaviri ve eski Rusya'daki bütün Müslümanların ruhani reisi." ³³⁵

³³⁵DE-UMA, Kardeks No.9673, Dos. No. 12272-310, Tokyo Büyükelçiliği'nin, 7.4.1934 tarih ve 1420/14 sayılı yazısı

Bu nitelikte bazı imzasız mektuplar ve rivayet olunan olayların kulaktan kulağa nakli ile aleyhindeki olumsuz kanaat artık dönülmez bir noktaya girer ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın resmi talebi üzerine, Abdürreşit İbrahim, Türk vatandaşlığından çıkarılır. (8 Ağustos 1935 tarihli Kararname) Gerekçe, hükümet aleyhine çalışmış olmak, olarak açıklanır. Cumhurbaşkanı olarak Kemal Atatürk, Başbakan İsmet İnönü, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya ve diğer bakanların da imzaladığı kararname şöyledir: “1929 yılında Türk vatandaşlığına alınarak İstanbul’da Fatih’te Molla Gürani Mahallesinde 8/64 cildin II sayılı evi üzerine kayıt edilmiş olan İbrahim Oğlu Abdürreşit’in, hükümetimiz aleyhinde çalıştığı anlaşıldığından, 1312 sayılı kanunun II’inci maddesinin A fıkrası hükmüne göre, Türk vatandaşlığından çıkarılması; Dâhiliye Vekilliğinin 7/8/1935 tarih ve 21530/6461 sayılı tezkeresi ile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetin kararı ile 8/8/1935’te onanmıştır. 8/8/935. Reis-i Cumhur Kemal Atatürk”.³³⁶ Bu noktada Ali Merthan Dündar’ın Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, sayfa 124’te kaleme almış olduğu yazısına atıfla, Atatürk’ün Abdürreşit İbrahim hakkındaki muhtemel görüşlerini değerlendirmek isteriz:

Liderlik özellikleri tartışılmaz Mustafa Kemal Atatürk’ün, asıl hedefi davasının peşinde ömrünü harcamak olan ve aynı zamanda donanımlı, etkin ve aydın bir kişilik olan Abdürreşit İbrahim’le doğrudan karşıt duruma düştüğü bir platform hiç yaşanmamıştır. Zira onun Türk topraklarında “yasa dışı” sayılabilecek mahiyette zararlı faaliyetleri olmamıştır. Kendisi ve ailesi, sahip oldukları kültürleri büyük bir özveri ile Türk topraklarına taşıyarak, faydalı olmaya çalışmışlardır. Abdürreşit İbrahim’i, Atatürk’ün asla taviz vermediği yobaz ve ilimden uzak bir din adamı kimliğinde nitelendirmek, Abdürreşit İbrahim’le örtüşmeyecek bir tanımlama olurdu, çünkü Abdürreşit İbrahim oldukça geniş bir coğrafyada siyaset yapan bir liderdir ve dinî yenileşme taraftarıdır. Aydın fikirli ve eğitilmiş bir kişiliktir. Dünya ülkelerinde önemli ağırlığa sahiptir ve bu saygı, boş yere edinilmiş bir saygı değildir. Aralarında sadece bakış açısı farklılıkları olmuş olabilir kanatindeyiz. Bizce bunun sebebi, Abdürreşit İbrahim’in geniş coğrafyalar üzerinden kendi topraklarındaki baskıları ortadan kaldırmaya yönelik siyasi emel çalışmaları içinde olması, buna mukabil Atatürk’ün kendi ülkesinin cumhuriyeti, bağımsızlığı ve devrimleri ile ilgili varlık çabaları gibi iki ayrı manada sürdürülen mücadele söz konusudur. Aynı fikirde oldukları başlıca husus, emperyalizme karşı yaptıkları mücadeledir. Ancak bu hususta dahi Abdürreşit İbrahim çok daha geniş

³³⁶BCA, 8/8/1935 S. 2-3130, D. 2-422, FK. 30..18.1.2, YN. 57.67..6.

ittifaklar peşinde olduğu için ülkelerarası paktların değişkenliğine göre pozisyon alabilecek bir aktivist yön taşımaktadır. Her ne kadar amacı sadece Rusya Müslümanları olsa da, bu mücadelesini değişik ülke ve güçler üzerinden yürütmekten çekinmeyen ve sonuçta diğer tüm dünya Müslümanlarının da kalkınması için mücadele veren bir çizgide yer almıştır.

24.12.1928 tarih 22934 dosya no, 30 numaralı fon kodu ile Konya Valiliği, Cihanbeyli kazası müftülüğüne Abdürreşit İbrahim'in tayin edilmesi hususunda bir talep iletmiştir. Bazı araştırmacıların, Abdürreşit İbrahim'in Konya hayatı esnasında sürgün yaşadığı şeklindeki tespitlerine karşı temkinli yaklaşmamızın sebebi, normal şartlar altında sürgün olan bir kişinin, resmi bir görev için önerilmesinin mümkün olamayacağı yönündedir. Hareketlerinin emniyet güçleri tarafından takip edilmekte olduğu doğrudur, ancak yerel yönetimi elinde bulunduran mercilerin kimi zaman kulaktan dolma isimsiz ihbar mektuplarına itibar ederek, kimi zaman kendi şahsi kanaatleri ile oluşturmuş oldukları raporlar, adaletli yaklaşımlar değildir düşüncesindeyiz. Türkiye topraklarında yasa dışı bir faaliyette bulunmadığı,, Atatürk'le ve onun ilke ve inkılaplarıyla aleni veya zımni hiçbir aykırılığı olmamıştır. Böğrüdelik'teki sıkı takibi, aktivist yönünün bilinmesi ve ülkelerarası faaliyetlerinin genç Türkiye Cumhuriyeti açısından herhangi bir menfi durum yaratmaması için, kontrol anlamında gerçekleşmiştir. Takibin amacının ve dozunun arttırılmak suretiyle, istenmeyen noktalara getirilmiş olması ise, bizce tarihin adalet terazisine aykırıdır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

“Kimse Hüsn-i Rızasıyla Çıkıp Terk-i Diyara, Sebepsiz Gurbetin Kahrını Özüne İhtiyar Etmez.”

(Kızı Sabahat Abdürreşit)

1860’lı yıllar, Rusya Müslümanları için, tüm direnişlere rağmen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına maruz kalma yıllarıdır.

Sindirilme, ezilme gibi sayısız baskı ve zulüm yaşadktan sonra, 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarına doğru uzanan tarihsel süreçte bugün sayıları milyonlarla ifade edilen büyük Türk grupları ve onların politik ve kültürel tarihi, önemli bir dönüm noktası yaşamıştır. XVIII. yüzyılın sonunda Rusya topraklarında ve hususiyetle İdil-Ural kaynağında ortaya çıkan ve Abdürreşid İbrahim’in önemli bir noktasında yer aldığı Tatar reform hareketi, birçok açıdan kendine has bir harekettir. Tarih şuuru, din ve dil eksenini ile ortaya çıkararak, devamında eğitime, basına, ifade hürriyetine, kadın haklarına ve siyasi varlık gösterme çabalarına doğru ilerleyen ceditçilik hareketi, bugünkü ifadesi ile “kültür milliyetçiliği” olarak da betimleyebileceğimiz bir yaklaşımda ortaya çıkmıştır.

Dil, din ve kültür bakımından Osmanlı Türkleri ile büyük benzerliği bulunan Orta Asya’nın kandaş halkları, özellikle İslamiyetin etkisi ile manevi açıdan Hilafet merkezi İstanbul’a bağlı hissetmişlerdir. Halife’nin toprakları ile Orta Asya arasında doğal bir engel pozisyonundaki İran ve Rusya arasındaki mücadelede Osmanlı İmparatorluğu kimi zaman Orta Asya’daki Türk halklarıyla birlikte hareket etmiştir. Türlü nedenlerle bu işbirliği kısıtlı bir içerikte yaşanmıştır. Orta Asya Hanlıkları Rusya’ya karşı mücadele ederken Osmanlı İmparatorluğundan yardım beklemiş, Osmanlı yöneticileri de karşı taraftan medet ummuşlardır.³³⁷ Orta Asya’daki Türk soylu halkların, Altın Orda’nın yıkılışından bu yana hiçbir siyasi yapı oluşturamamış olmaları, Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde Osmanlı’nın kendilerinden olan beklentilerini de karşılayamamaları sonucunu doğurmuştur. II. Abdülhamit döneminde dini söylemlerin Asya Müslümanları ile yakınlık kurma maksatlı ortaya atılmış olması, dışarıdan siyasi bir hamle olarak görülmüş ve Pan-İslamizm olarak gözlemlenmiştir. Oysa içeride, Halife Sultanın doğal korucu sıfatının bir uzantısıdır ve II. Abdülhamit’in, Halifelik makamının gücünü vurgulamak sureti ile yurt içinde dirlik-düzen, yurt dışında ise

³³⁷Ali Merthan Dünder, Panislamizmden Büyük Asyacılığa, İstanbul, 2011, s.255-256

Müslümanların hilafete olan bağlılıklarını sürdürmek anlamı dışında kullanılmamıştır. Bu politika, büyük ve etkin bir siyasi hareket olamadığı gibi, Avrupalıların ürküttüğü ve şüpheye düştüğü bir alarm, Müslümanların arasında ise sadece güzel bir düşünce olarak kalmıştır.³³⁸

II . Abdülhamit sonrasında İttihat ve Terakki döneminde durum biraz daha değişmiştir. Pan-İslamizm yerine, bütün Türklerin birliği, yani Pan-Türkizm ortaya atılmıştır. Bu durum, Asyalıların birleşmesi ideali olarak tanımlayabileceğimiz Pan-Turancılık ile birleşip daha da karmaşık hal almıştır. Bu üç kavramın hedef olarak içine aldığı grup, Rusya Müslümanlarıdır.

Japonya açısından bakacak olursak, I. Dünya Savaşı sonrasında Japonlar, Osmanlı döneminde tohumları atılmış olan Pan-Türkçü organizasyonlar üzerinden bu defa Pan-Asyacılık fikirlerini yayma yoluna girmişlerdir. Özellikle Rusya Müslümanlarına yönelik ideoloji ihracında, İdil-Ural Türklerinin başrolü buradan gelir. Japon yönetimi ve aşırı milliyetçi Japon organizasyonlarının soyunduğu bu hareket, Müslüman Tatarları Japonya’da bir İslam cemaati yaratmaya teşvik etmiştir. 1920’lerden başlayarak bu popülasyon artmaya başlamış, 1935’te Kobe’de, Japonya’nın ilk camisinin inşası ile tamamlanmıştır. Ardından 1938’de Tokyo Camii yapılmıştır. Japon ideologlarının kurmaya çalıştığı Büyük Asyacılık fikri, alt yapısında Pan-İslamizm, Pan-Türkizm ve Pan-Turanizm içermiş, ancak Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte bu ortak niyetler sönmek zorunda kalmıştır. Gerek bu dönemin kendi özel varlığı, gerekse bu dönem ekseninde yaşamış olan ve konumuzu oluşturan aydın toplum lideri Abdürreşid İbrahim, işte bu dinamikler doğrultusunda incelenmesi dikkat gerektiren bir ehemmiyete haizdir.

Abdürreşid İbrahim’in hayatı bir tecessüs ve intibâh hikâyesidir. Bu hayat, “olağanüstü” olarak tabir edebileceğimiz hedefe odaklı azmi ve ölünceye kadar vazgeçmediği amaçları ile örülmüştür. Abdürreşid İbrahim, Rusya Türklerini siyasi temsilcisi olmasının yanında, eğitimci, gazeteci, yayıncı, seyyah, yazar, hatip ve entelektüel bir aydın olarak çok yönlü bir aksiyon adamıdır. Rusya’da hayat bulan yenileşme hareketi çerçevesinde, bu faaliyeti uluslararası boyuta taşıyabilme başarısını elde etmiş, İslamcı söylemlerini radikal bir politika arayışı ile bütünlemiş, amacı peşinde ve siyasi arayışlar içinde çabalayan bir düşünsel yapıdadır. Abdürreşid İbrahim’in bu manada Rus ve İngiliz sömürge karşıtlığını da içeren geniş anlamda bir siyasi bakışı vardır. O, Rusya

³³⁸ a.g.e.s.258.

Müslümanları ve geniş manada İslam birliği konusunda, ölünceye kadar vazgeçmediği siyasi davasının aktivist organizatörüdür.

Abdürreşit İbrahim, dünya çapında siyaset gerçekleştirmiş ilk Tatar siyasetçidir. Medeniyetin gerçek kaynağının Müslüman Doğu olduğuna inanmıştır. Ancak geri kalmışlık faktörü dikkat çekmektedir ve ona göre bunun nedenleri, aydınlarının batı hayranlığı, yeis, atalet, tembellik, cehalet, taassup, özgüven yoksunluğu gibi menfi kavramlardır. Halbuki İslam, terakkiye engel bir din değildir. Yüzü ilme ve ilerlemeye dönüktür.

Abdürreşit İbrahim hakiki anlamda Türk ve Müslüman'dır Dönemin Türkçüsü, İslamcısı, Batıcısı ve Ceditçisinin tek derdi Osmanlı'yı ve İslam dünyasını kurtarmaktır. Çünkü yüzyılların uyuşukluğundan ve yanlış fikirlerinden kısa sürede kurtulmak ve Batı'da ne olduğunu hemen anlamak mümkün değildir. Bu, zaman alacaktır ve belirli aşamalardan geçerek olgunlaşacaktır. Müslüman dünya, anılan dönemde zihinsel donanım açısından eksiktir. Ama hepsi katıksız Müslümandır. Onlar İslamı kendilerine yanlış nakleden kişiler sebebiyle zaman zaman farklı algılara yönelmiş olsalar da, zihni donanım olarak, hakiki manayı idrak etmeye ve onu kendilerine rehber etmiş hazır Müslümanlardır. Bunun tek anahtarı, doğru aktarım, aydınlatma, onları ciddi bir uyanışa sevkedecek bakış açısının ortaya konmasıdır. İslam anlayışı, ceditçiler için birleştirici bir güç, ahlaken sağlam olmayı önemseyen bir bakış açısıdır. Hiçbir gelişme çabası göstermeyip, “dine dönersek din bizi kurtarır” diyen zihniyette değil, dinlerini akılla ve çağdaşlıkla birlikte icra eden bir gücü temsil etmektedir. Abdürreşit İbrahim'i anlatırken kullandığımız “Müslüman” kelimesi veya “İslami birleştiricilik” vurgusu, bölgenin geniş anlamda Müslümanlık felsefesi veya esasları şeklinde bir “din” araştırmasını kastetmemektedir. Bizi bu çalışmada alakadar eden “din” kavramı, sosyal hayata ve yenileşmeye yansımaları açısından bir iç dinamik olarak ele alınmıştır.

Abdürreşit İbrahim, coğrafi bir İslam Birliği değil, siyasal yönü elbette bulunmakla beraber, bu dönemin en güçlü ülkesi Osmanlı'dan, Türk ve İslam unsurlarını dikkate alarak politika üretmesini istemesinden yani gerçekçi bir siyaset anlayışından başka bir şey değildir Hatta 1917-1920 ihtilal devresinde bile Müslümanlık, belki tam bir dini kuvvet değil, fakat kültürel ve sosyal sistem olarak Rusya Türklerinin düşüncelerini Nasyonalizm veya Pan-Türkizmden daha fazla yansıtmaya yaramıştır. Sebep odur ki, bu coğrafyada ve adı geçen dönemde yapılan tüm araştırmalara “Müslümanlık” ifadesinin katılıyor olması gerekmektedir. 19. yüzyılın başlarında İslam Dünyasını sövmeye başlayan emperyalist atakların ardındaki en büyük koz, Müslümanların geri

kalmışlıklarıdır. Abdürreşid İbrahim, Müslüman Dünyasına “geri kalma, sömürmelerine izin verme, uyan, eğitim al” diyerek haykırır. O, Tatarların hayati sorunlarını çözmek için aktive olurken ayrıca “dünyada İslam’ın rolü” gibi küresel politikayı alakadar eden bir perspektiften giderek, ülkelerarası ilişkilere de müdâhil olacaktır.

Yaşamı boyunca en önem verdiği konular Eğitim ve Türk-İslam Dünyası olmuştur. Türk ve İslam dünyasının medeni milletler seviyesine yükselmesi gayreti ve İslam Birliği, onun ölene dek kesintisiz inandığı davası olmuştur. O, İslami bir motif taşır. O da İslami yaklaşımı, diğer ceditçiler gibi “birleştiricilik” ve “Rusya Müslümanları birliği” anlamında kullanmıştır. Yönetim şekillerini tamamen dine dayandıran bir fikrin hiçbir zaman mimarı olmamıştır.

Abdürreşid İbrahim’in düşünce dünyasının haykırış ve çare arayışları, dünyanın içinde bulunduğu şu çağdaki genel problemleri ile birebir aynıdır. Aradan yıllar geçse de Abdürreşid İbrahim’in fikirleri geçerliliğini korumaktadır. Yıllar öncesinin öngörü ve çareleri, bugünkü ihtiyaçlar ile birebir aynıdır. Eğitimi baş tacı eden, akıl ve mantık kullanmadan yaşamının mümkün olmayacağını savunan, yazan, aydınlatan, inceleyen, araştıran bir Abdürreşid İbrahim zihniyetidir bu. Kısaca, onun fikirlerindeki isabetli yaklaşımların zamanla bir ilgisi yoktur. Onun isyan ettiği emperyalizm, güçlü-güçsüz halkların varlığı ve sömürü olgusu, öte yandan toplumları birleştirecek ortak paydalarının araması gibi hususlar, yıllar geçse de hep var olacaktır. İnsanoğlunun hırslı ve doymak bilmez tabiatının neden olduğu bu siyasi oyunlar bir ateş topu gibi ortada durmakta ve Abdürreşid İbrahim’in ömrünü verdiği mücadeleler, dünya döndükçe devam etmektedir.

Abdürreşid İbrahim, haiz olduğu özel vasıflar ve inanmış olduğu kültür sayesinde, içersinde yaşamakta olduğu coğrafyanın hem Doğu hem de Batı düşüncesini karşılıklı olarak mukayese yapabilecek ve olumlu / olumsuz yanlarını sentezleyebilecek bir entellektüel yapıya sahiptir. Tahsilini, gözlemlerini, seyahatlerini ve dinlediği her kesimden insanın fikirlerini birleştirerek, toplumlara çözüm önerileri sunmayı şiar edinmiştir.

Elindeki kalemini bir özgürlük meşalesi gibi taşıyan bu aksiyon adamı, toplumsal erozyona uğramakta olan bir halkı uyandırmaya çalışmıştır. O, kitlelere ulaşan yolu, insanüstü bir güçle katetmiştir. Kendi amaçları, bir perspektifi vardır. Ona göre İslam toplumu, ezici güç odaklarının oyuncağı olmaktan çıkmak için çareler aramalıdır.

Büyük Rus Türkoloğu W.Barthold'nun 1912'de dile getirdiği gibi, "Son on ya da onbeş yıl içinde Kazan Tatarları arasına Avrupa kültürünün girmiş olmasına karşı, Müslüman gençlik, inanişına ve manevi defterlerine eski kuşaklardan daha büyük bir güçle sarılmaktadır. Çünkü siyasi bağımsızlıktan yoksun bırakılmış bir halk için din, ulasal birliğin tek anlatım aracıdır." İşte Abdürreşid İbrahim tam olarak bu yaklaşımdadır.

Onun yaklaşımı, İslam'ın siyasal arenadaki kuramcılığı olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda, Pan-İslamizm, Pan-Türkizm, Pan-Asyacılık gibi sosyopolitik hareketler onun siyasi faaliyet alanındadır.

Abdürreşit İbrahim'in, devrin padişahı II Abdülhamid ile temasları neticesinde Japonya'da İslamiyetin yayılması desteği gerçekleşmiş olsaydı, belki bugün Japonya'nın daha büyük bir çoğunluğu Müslüman olmuş ve dünya siyasi gidişinde değişik bir konuma ulaşılmış olabilir miydi, bilinmez. Ancak o tarihte II. Abdülhamid'in reelpolitik yaklaşımı, konuya fazla anlam yüklemekten tepkisiz kalma yönünde olmuştur. Siyasi bir özne olmakla birlikte, güç dengelerini değerlendirerek kendisine bir yol açma saikini o süreçte önemsemediği anlaşılmaktadır. Abdürreşit İbrahim, 1910 yılında Japonya'dan İstanbul'a döndüğü vakit Sadrazam Kâmil Paşa'yı ziyaret etmiştir. Yukarıda bahsi geçen Japonya ve İslam hususunda kendisini ikna etmek için fikirlerini beyan etmiştir. Kamil Paşa'nın yanıtı, aslında bir nevi, Osmanlı padişahlarının her birinin düşünsel yapılarının veya kudretlerinin farklı oluşunun talihsizliğini vurgulamaktadır: Abdürreşid İbrahim'in anlatımı ile, Tarihin Unutulmuş Sahifeleri, (hazırlayan Musa Carullah Bigiyev(Berlin, 1933): *"Hocam biraz geç bir devre denk geldin, eğer sultan Abdülaziz başta olsa idi, büyük iltifatlara boğulurdun çünkü onun yönetim anlayışı ile bu fikirler muazzam örtüşmektedir. O tarihte bahriyemizin de gücü muazzam idi. Merhum Abdülaziz, seni Japonya'ya yollar hem de cihaz takviyesi dahi yapabilirdi. Hamid bir Hayet-i İlmiye gönderecek olmuştu ancak bizim Ertuğrul uğursuz oldu. Hamid böyle konulara yakınlık duyar ancak kudreti yeterli gelmez."* dediğini nakleder.

Abdürreşit İbrahim, ilk Müslüman Tatar siyasi partisinin kurucularındandır. Rusya Türklerinin Milli Uyanış döneminin öncülerinden, daha da önemlisi, onların siyasi platformdaki kurtuluş mücadelesini hedefleyen ideolojinin yaratıcısıdır. Arkasında 280'den fazla makale, kitap, gazete ve dergi bırakmıştır. O, aynı zamanda Tatar basınının ortaya çıkışı demektir. Öte yandan yazıları, İslam Birliği fikrini Tatar basını ile birleştirmiş ve bunu topluma aktarabilme misyonunu üstlenmiştir. Tatarlar siyasi

tarihlerini, Tatar halkının devletlerini yeniden kurma arzusunu onun yazdığı eserlerden öğrenmiş ve bu fikir yayılarak, Tatar halkının şuurlanmasını sağlamıştır.

Uluslararası ilişkilerinde oldukça üst düzey görüşmeler yapabilme yeterliliğine sahip olması önemlidir. Japon imparatoru ile doğrudan istişareye girebilen, Rus baakanlarla karşılıklı olarak Tatar halkının sorunlarını masaya yatıran Türk sultanları ile iletişime girebilen bir zat olmuştur. Ayrıca yaklaşım ve fikirleri derin iz ve saygın intiba bırakmıştır.

Batılılaşma modelleri arasında ikinci alternatif olarak görünen Japon modelini 20. yüzyılın başında fikir olarak ortaya atan odur.³³⁹

Abdürreşid İbrahim'in önceleri yerel mücadele görüntüsü ile başlayan Rus karşıtlığı ve Rusya Müslümanlarını birleştirme çabaları, Rus emperyalizminden sonra giderek dünyadaki diğer emparyalist güçlere karşı da büyük bir mücadele halini almıştır. Her ülkenin kendi menfaatleri doğrultusunda el uzatmaya çalıştığı bu idealler, Abdürreşit İbrahim tarafından gayet iyi bilinmekte, ancak o da, karşılıklı olarak yararlanabileceği bütün olasılıkları değerlendirerek, hedefini değiştirmeden, ancak bazı işbirliklerinin içinde yer alarak ilerlemeyi uygun görmektedir. Araştırmamızın önemi, bunların sentezlerini doğru okuyabilmemizde yatar.

Abdürreşid İbrahim, sabrın, inancın ve dürüstlüğün ifade bulduğu bir kişiliktir. Hiçbir zaman kirli amaçların etkisinde kalarak düzgün yolundan sapmamış, ancak hal ve şartlar gereği ve davasına ulaşabilmek adına çok fazla yol denemiş, atak ve hırslı bir tabiattır.

Bir aktivist olup, istisnai bir siyasi kişiliğe sahiptir. Farkı buradan gelmektedir. Yaşamı boyunca en çok Rus nefreti, İslam birliği ve Asya halkları ittifakı gibi kavramları baz alan eksenlerde yaşamıştır. Birbirini karşılıklı olara etkileyen bu paraleller, onun, bazı dönemlerinde almış olduğu kararların da eleştirilmesine neden olmuştur. Oysa esnek bir yapıya sahip olmasının nedeni yaptığı siyasetin büyük coğrafyada çok fazla ülke, çok fazla siyasi değişken içinde yapılmış olmasındandır. Bu, aktivist ve eylem adamı tanımlamalarını hak ettiren bir duruştur. Dış siyasetteki fikir dünyası ve öngörülleri son derece kuvvetlidir. Bir aktivist olması ve siyasi faaliyetlerinin ağırlıkta olması zaman zaman ciddi bir tutarlılık ve derinlik sergilememesi şeklinde ortaya çıkabilir ancak daima vurguladığımız üzere, çok büyük hızla değişen toplumsal hareketler, sınırlar,

³³⁹İsmail Türkoğlu, 20 yy'da Bir Türk Seyyahı, Abdürreşid İbrahim, Toplumsal Tarih dergisi Abdürreşid İbrahim Özel Sayıları, Ağustos 1995. s.10.

siyasi durumlar, onun da yeni durumlara karşı pozisyon almasını gerektirmekteydi. Tüm bu şartlara rağmen, ortaya attığı fikirler ve kavram tahlilleri, çağa damgasını vurmuştur.

Abdürreşit İbrahim aynı zamanda toplumları, uygarlıkları tanımış, onları analiz etmiş gerçek bir sosyologtur. Sadece içinde bulunduğu toplumu değerlendirerek kendisini sınırlamamış, aksine çok değişik insanlar, değişik inanışlar ve toplumsal olaylar üzerine objektif bir bakış açısı ile bakabilmiştir. Bu da onu dünya ölçülerinde bir entelektüel ve Müslümanlar arasından çıkmış, dünya çapında siyasi faaliyet yürütmüş ender isimlerden biri yapmıştır. Modern çağda belki kendisi kadar önde gelen bir isim olarak Cemalettin Afgani sayılabilir ancak Abdürreşit İbrahim Afgani'den bile daha geniş bir coğrafi düzlemde nüfuz sahibi olmuş ve siyasi çözümlerini buralara doğrudan ulaştırabilme ve değerlendirme imkânı yakalamış uluslararası bir kişiliktir.³⁴⁰ Prof. Dr. Nadir Özbek Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi'nde "*Abdürreşit İbrahim*" isimli maddede, Abdürreşit İbrahim'in Japonya seyahatlerinin "*II. Dünya Savaşı'nın çalkantılı yıllarında İslam Dünya'sının İngiliz ve Rus nüfuzundan kurtarılması uğruna Japonya'nın politikalarından fayda sağlamayı umdu, Japonya için ise Abdürreşit İbrahim, İslam Dünyasına yönelik yayılmacı siyasetinde faydalanılabilecek karizmatik bir şahsiyet, dini bir motif konumundaydı*" demektedir.³⁴¹

Egolarına yenilen bir karakter olmamasından dolayı, kendisini ön plana çıkararak değil, İslam'ı, ahlakı ve doğruluğu ön plana çıkararak dikkat çekmiştir. İslam'ı anlatırken acele etmeyi tercih etmemiştir. İnsanların her zaman kendi sentezleri, uzun düşünme süreleri ve akılları ile İslama yaklaşımlarını beklemiştir. Kitlelerin bilinçsizce sürüklenmeleri, hitabetten etkilenerek körü körüne görüş değiştirmeleri onun için önemli olmamıştır. Aksine, kişilerin kendi rızaları, mantıkları ile ve tamamen kalben tercihler yapmalarını hususiyetle istemiştir.

Davasını gücünün yettiği her yere ulaştırma azmi ile hareket etmiştir. Hak dininden uzak olan kıtalar, milletler onun hedefi olmuştur.

Ömrü boyunca hep vatan hasreti çekmiştir. 87 yıllık ömrünün tamamını Rus baskısına mukavemet etmekle ve Türk-İslam davası ile geçirmiştir. 1907'de çıktığı uzun seyahat, Rusya'dan uzun yıllar ayrı kalmasına sebep olmuş Rusya'ya ancak 1920'li yıllarda

³⁴⁰Nadir Özbek, İslamcı Bir Eylem Adamı-Abdürreşid İbrahim, Toplumsal Tarih dergisi Abdürreşid İbrahim Özel Sayıları, Temmuz 1995, s.7'de, "İslam kültürünün geniş bir çevreye yayılmasına rağmen dünya üzerinde entelektüel denebilecek Müslümanların sayısının az olduğundan yakınırken, modern çağda Cemalettin Afgani'yi entelektüel bir aydın olarak tanımlamakla birlikte Abdürreşit İbrahim'in ondan daha geniş kitlelere nüfuz ettiğini" belirtmiştir.

³⁴¹Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.74-75.

dönebilmiştir. Memleket hasreti, aile özlemi ölene dek içini sızlatan manevi değerler olmuş, karlar ülkesi Tara’da başlayan yaşamı, başı dik, onurlu ve vakurlu olarak Japonya’da nihayete ermiştir. Rahatsızlığının arttığı son günlerinde, son nefesini vermeye yakın olduğunu hissetmiş ve etrafındakilere kendisini yalnız bırakmalarını söylemiş, yüzünde büyük bir huzur ve teslimiyetle son nefesini vermiştir.³⁴²

Günümüzde, Abdürreşid İbrahim’in Düşünce Dünyasının olduğu kadar, fevkalade gayretlerinin ve uluslararası siyasetinin hak ettiği şekilde tanınması ve özümсенmesi arzunu taşımaktayız. Ardından adına anma ve değerlendirme toplantıları yapılması büyük kadirşinaslıktır. Onun ömrünü verdiği değerleri ve hedefleri anlayabilmek, hatırasına saygının gerçek anlamı olacaktır.

³⁴² Merhumun kızı Fevziye Abdürreşit Doğrul’un aile anlatılarına dayanılarak.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Abdürreşid İbrahim Âlem-i İslam ve Japonya’da İntişar-ı İslâmiyet, Hazırlayan: Mehmet Paksu, Nesil Yayınları, İstanbul, 2012.
- Abdürreşit İbrahim Tercüme-i Halim Yâ Ki Başıma Gelenler, Haz: İsmail Türkoğlu, MAC Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Abdürreşid İbrahim ve Zamanı Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya Alanı Sempozyumu, Mayıs 2014 Tokyo, bildiriler kitabı. Haz: Ali Merthan Dünder, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.
- Ağaoğlu, Samet Babamın Arkadaşları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Alp, Alper Kazan Tatarları Arasında Milliyetçilik Akımı, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- Benningsen, Alexandre Chantal Quelquejay, Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları, Elips Yayıncılık, Ankara, 2005.
- Demiroğlu, Hasan Ülfet Gazetesi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.
- Devlet, Nadir Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Devlet, Nadir İsmail Bey (Gaspıralı), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Dünder, Ali Merthan Panİslamizmden Büyük Asyacılığa, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Dünder, Ali Merthan Japonya’da Türk İzleri, Vadi Yayıncılık, Ankara, 2008.
- Dünder, Cevat Anadolu’da Bir Fener, Böğrüdelik, Horozoğlu Yayınevi, Konya, 2007.

Ersoy, Mehmet Akif	Safahat, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1981
Ichikawa	Japonya Tarih-i Siyasisi, Haz: Ali Merthan Dünder, Mahir Ünsal Eriş, Türk Japon Kültürünü Araştırma ve Dayanışma Derneği Kültür Yayınları, Ankara, 2007.
Esenbel, Selçuk	Japon Modernleşmesi ve Osmanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
Gaspıralı, İsmail	Bütün Eserleri, 4 Cilt, (Haz: Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, Ankara, 2003.
Hablemitoğlu, Necip	Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri, İstanbul 2004.
İlgar, İhsan	Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
Kamalov, İlyas	Avrasya Fatihi Tatarlar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2007.
Lee, Hee Soo	İslam ve Türk Kültürünün Uzakdoğuya Yayılması, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988.
Maraş, İbrahim	Türk Dünyasında Dini Yenileşme, Babil Yayınevi, İstanbul 2002.
S. Pertev Demirhan'ın Anıları	Rus-Japon Harbinden Alınan Maddi ve Manevi Dersler, Haz: Ali Merthan Dünder, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.
Taymaz, Abdullah Battal	Rus İhtilalinden Hatıralar, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1968.
Togan, Zeki Velidi	Hatıralar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.

- Türkoğlu, İsmail Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Türkoğlu, İsmail Rızaeddin Fahreddin, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.
- Uho, Hasan Hatano Japoncadan Mütercimi: Abdürreşid İbrahim, Asya Tehlikede, Haz: Ali Merthan Dünder, Mahir Ünsal Eriş, Türk Japon Kültürünü Araştırma Derneği, Ankara, 2009.
- Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012.
- Uluslan, Şahin F.Ş. Türk-Japon İlişkileri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Usmanova, Larissa Türk-Tatar Diasporası, Rakudasha, Tokyo, 2013.
- Zenkovsky, A. Serge Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

MAKALELER-DÖKÜMANLAR-BİLDİRİLER

- Abdürreşit İbrahim Ahvali Âlem-i İslam Hakkında Konferans (Şehzade Kulübü), Sırat-ı Müstakim IV, sayı 85, 11 Nisan 1328, s:118-123
- Altunbay, Müzeyyen Sibirya'dan Jponya'ya bir Türk Seyyah, Abdürreşit İbrahim
- Alp, Alper Kazan Tatarlarının Siyasi Konum ve Yönelişleri (1905-1916), Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 2010.
- Alp, Alper Ceditçi Aydınlara Göre Rusya Müslümanlarının Toplumsal Sorunları, XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri.
- Alp, Alper Mehmet Şahingöz, 20. Yy. Başlarında Kazan Tatarlarının Basın Organları, 1905-1917 Tika Tatar Basını Konulu Projenin Sonucu Olarak Hazırlanmış Rapor.
- Alp, Alper Rus Arşiv Belgelerine Göre Balkan Savaşlarına Tepki Olarak Tatar Kamuoyununun Savaş Mağduru Osmanlı Askerlerine ve Halkına Yardım Teşebbüsleri.
- Altunbay, Müzeyyen Abdürreşit İbrahim Efendi ve Te'ârûf-i Müslimin Dergisinde Eğitim Meselesi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 4, Ağustos 2016.
- Arabacı, Caner Abdürreşid İbrahim.
- Arabacı, Caner Sibirya'nın Anadolu Bozkırlarındaki Temsilcisi Böğrüdilik.
- Arabacı, Caner Abdürreşid İbrahim'in Türk Vatandaşlığı Serüveni ve Konya Hayatı, Akademik Sayfalar Dergisi
- Arul Aksoy, Neslihan Babay ve Abıstay: Ailemin Hikayesi, Abdürreşit İbrahim ve Zamanı; Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya Alanı Sempozyumu, (Düzenleyen)

- Ankara Üniversitesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Waseda Üniversitesi, Tokyo Üniversitesi, Yunus Emre Üniversitesi ve TC Tokyo Türk Büyükelçiliği, 23-25 Mayıs 2014, Tokyo, Japonya, Waseda Üniversitesi Sempozyum Bildirisi.
- Arul Aksoy, Neslihan İslam ve Kadın, Mercani Tarih Enstitüsü Özel Yayını, Kazan, Tataristan, 2017.
- Arul Aksoy, Neslihan Abdürreşid İbrahim ve Matbuat Hareketleri Üzerine bir çalışma: Asar-ı Nisvan Dergisi ve Kızı Fevziye Abdürreşid, III. Uluslararası Abdürreşit İbrahim, Geçmişten Günümüze Rusya Müslümanları ve Matbuat Hareketleri Sempozyumu, Kazan Federal Üniversitesi, Kazan, 2015.
- Arul Aksoy, Neslihan Ailem, Uluslararası Abdürreşit İbrahim ve Türk-Japon İlişkileri Sempozyum Bildirileri, Haz: Mehmet Ali Arpacı, Konya, 2012.
- Aydüz, Davut Sırat-ı Müstakim ve Sebillürreşad Mecmualarında çıkan tefsirle İlgili Yazılar.
- Baldauf, Ingeborg Türk Dili ve Araştırma Dergisi: Müslüman Dünyası, Modernleşme ve Reform Hareketleri İçinde Orta Asya Ceditizmi.
- Çebi, Murat Sadullah Sebilürreşad Araştırması.
- Çetin, Nurullah Mehmet Akif'in Batı Emperyalizmine Karşı Tavrı Alışı.
- Demiroğlu, Hasan Ülfet Gazetesinin İil-Ural Türklerindeki Siyasi Gelişmelere Etkisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 2006, Cilt 8, Sayı 1, s. 36-53

Devlet, Nadir	Türkiye ile Rusya arasındaki Köprü: Tatarlar, 2008’de yazılmış ve tümüyle herhangi yerde yayımlanmamış makale.
Devlet, Nadir	Çağdaş Türkîler(doğuştan günümüze büyük İslam tarihine ek cilt)İstanbul 1993,s.262
Devlet, Nadir	Rusya Müslümanlarının Özyönetim Macerası
Devlet, Nadir	Diller, Türki Topluluklarda İkinci Milli Uyanış, Ruhi Kültür ve Türk Tarihi, Gelenekler ve Modernlik Enternasyonel Toplantı Çalışmaları, Kazan 1992.
Dündar, Ali Merthan	Japonya Türk-Tatar Diasporası.
Dündar, Ali Merthan	Tatatr mı Türk mü, Türk mü Tatar mı? İki Dünya Savaşı Arası Dönemde Doğu Asya’da Türk Tatarların Kimlik Sorunu Üzerine.
Dündar, Ali Merthan	Türk Milliyetçilerinin Japonya Algısına Bir Kaynak Olarak Mehmet Akif’in Mısralarında Japonya ve Japonlar.
Dündar, Ali Merthan	İdil-Ural Tatarlarının Japonya’daki Yayın Faaliyetleri: Yeni Yapon Muhbiri Dergisi.
Dündar, Ali Merthan	Uzakdoğu Türkologları Buluşması Çalıştayı üzerine.
Dündar, Ali Merthan	Abdullah Tukay’ın Şiirlerinde Japonya.
Dündar, Ali Merthan	Uzakdoğu’da İdil-Ural Türklerinin Yayın Faaliyetleri ve Toyo Mahalle-i İslam Matbaası.
Dündar, Ali Merthan	Atatürk ve Japonya, Uluslararası Ertuğrul’un İzinde Deniz Kuvvetleri ve Diplomasi Sempozyumu Bildirisi, İstanbul, 2015.
Dündar, Ali Merthan	Siyaset, İstihbarat ve Bilim: Japonya’daki Türkoloji Çalışmaları Üzerine Bazı Düşünceler XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri, Kasım 2014.

Dünder, Ali Merthan	Japonların Orta Asya Politikaları, rapor, Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığının 20.yılında, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2011
Dünder, Ali Merthan	Uzakdoğu Türk Tatarlarının Dini ve Maarif Faaliyetleri hakkında belge: Keijo Mescid ve Mekteb-i Numani Nizamnamesi.
Dünder, Ali Merthan	Japonya’da bir Başkurt Önder: Molla Muhammed Kurbangalif.
Dünder, Ali Merthan	Japonya Türk-Tatar Cemiyeti, Japonya’daki Tatarlar.
Dünder, Ali Merthan	Türkiye’de bir Japon İstihbaratçı. Hideo Nakao üzerine, Türkiye’de Japonya çalışmaları II, editörler: Selçuk Esenbel-Erdal Küçükyalçın.
Dünder, Ali Merthan	Doğu Asya’nın Politik Ekonomisi, Japonya, Çin ve Güney Kore’de Kalkınma, Siyaset ve Jeostrateji, Muhayyel Tarihe İtiraz, Ertuğrul Faciası, Yamada Torajiro ve Abdülhalim Noda Shotaro Üzerine
Edip, Eşref	Abdürreşit İbrahim, TİAM cII, sayı 53/54, s.3.
Erkin, Hüseyin Can	Japon Gezini İenaga Toyokici’nin Anıları (1899-1900).
Erşahin, Seyfettin	Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi.
Esenbel, Selçuk	İslam Dünyasında Japonya İmgesi: Abdürreşid İbrahim ve Geç Meiji Dönemi Japonları
Esenbel, Selçuk	Tokyo Camii’nin Yapılış Hikayesi.
Esenbel, Selçuk	Türk-Japon İlişkilerinin Tarihi.
Gündoğdu, Abdullah	Bir Hayalin Peşinde Bir Ömür-Abdürreşid İbrahim’in Sırat-ı Müstakim’deki Yazıları, yayınlanmamış çalışma,

Gündoğdu, Abdullah	Rusya Müslümanlarının Yenileşme Çizgisinde İsmail Gaspıralı ve Abdürreşid İbrahim Üzerine Karşılaştırmalı Bir Zihniyet ve Usul İncelemesi.
Gündoğdu, Abdullah	İki Devrim Arasında Rusya’da Siyasi Katılım Ve Türkler, XVI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, Ankara, 2010.
Geogon, Francois	Abdürreşid İbrahim ve Âlem-i İslam’a Göre 20. yüzyıl Başı Uzakdoğusunda Osmanlı İmgesi.
Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat	İsmail Bey GAspıralı ve Türk Birliği İdeali, History Studies Volüme 2, / 1 2009.
İnan, Abdülkadir	Rusya Sömürgeleri Müslümanlarının İstiklal Hareketleri Tarihinden Türk kültürü sayı 54/5, 1967, s.53-54
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ekim 1917 Sovyet İhtilalinin Yüzüncü Yılında Türk Dünyası’ndaki Bağımsızlık Fikri ve Siyasal Hareketler Uluslararası Sempozyumu tüm bildiriler, 16-17 Ekim 2017, İstanbul.	
Kanlıdere, Ahmet	XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, Türkler, c. 18, Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2002, s: 415-426.
Kanlıdere, Ahmet	Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi: Teârûf-i Müslimîn (1910-1911)
Karabiber, Namık Kemal	Süleymaniye Kürsüsündeki Vaiz, Abdürreşid İbrahim, 1.Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu.
Karabiber, Namık Kemal	İslam Birliği, Abdürreşid İbrahim ve Mehmet Akif, 1.Uluslararası Mehmet Akif Sempozyumu
Karaer, Nihat	Mehmet Akif ve II. Meşrutiyet.
Karaş, Ertuğrul	90. Yılönümünde 1. Kırım Tatar Milli Kurultayı.

Karaş, Ertuğrul	1.Kırım tatar Milli Kurultayı Hakkında.
Kaya, Hayrettin	Abdürreşid İbrahim'den Kızı Fevziye Hanım'a Mektup Çevrim Yazı.
Keleşyılmaz, Vahdet	Teşkilat-ı Mahsusa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar.
Kırımlı, Hakan	İsmail Türkoğlu, İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi, Tokyo, 2002.
Konya, Cihanbeyli, Böğrüdelik Köyüne Yapılmış olan ziyaretlerimiz ve yaşayan Tatar kökenli halk ile mülakatlarımız.	
Kurat, A. Nimet	Türkiye ve Rusya, Ankara 1990,s.385-395)
Küçük, Hülya	II.Abdülhamit Dönemi Pan-İslamist Hareketler (Sebilürreşad Mecmualarına göre), Onaylanmış Tez çalışması,Ankara Üniversitesi.
Özbek, Nadir	İslamcı Bir Eylem Adamı-Abdürreşid İbrahim.
Özbek, Nadir	Abdürreşit İbrahim (1857-1944), The Life and Thought of a Muslim Activist,(Boğaziçi ünivers, Sosyal Bilimler Enstitüsüyayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1994)
Özbek, Nadir	Abdürreşid İbrahim'in İkinci Meşrutiyet Yılları, Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri.
Özbek, Nadir	İkinci Meşrutiyet İstanbulunda Tatar İslamcıları- Tearüf-i Müslimin Dergisi.
Özbek, Nadir	From Asianism to Pan-Turkism: The Activities of Abdürreşid İbrahim in the Young Turk Era, The Rising Sun and the Turkish Crescent.
Özdemir, Emin Mehmet	Yusuf Çelik, Yönlendirici kaynak Olarak: Osmanlı'dan Cumhuriyete Tür Basınında Rusya Türkleri Konulu Haber ve Makaleler Bibliyografyası (1908-1923)
Özyetkin, Melek	Merthan Dünder-İlyas Kamalov, Başkurtlar.

Şafakçı, İnci Yelda	Kazan-Kazan Tatarları Tarihi Araştırmacıları ve Alan Hakkındaki eserleri.
Tağızade Karaca	Nesrin Süleymaniye Kürsüsünde'n Dünya Görüşü ve Varlık Tasarımı Olarak Yansıyan Uygarlık Anlayışı, 1.Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, 2008
Taştan, Yahya Kemal	Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Ulusal Ülküden Emperyal Vizyona: Rusya'da Kimlik Arayışları (From National Idea to Emperial Vision: The Search for Identity in Russia), 2012.
Turgay, Nurettin	Mehmet Akif Ersoy'un Vaaz ve İrşat Faaliyetlerinde Kur'an Tefsirinin Yeri ve Önemi.
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi İlgili Maddeleri: Abdürreşid İbrahim, Müslüman Kongreleri, Rusya Türkleri, Rusya, Rusya'da İslamiyet.	
Türkoğlu, İsmail	Abdürreşid İbrahim'in Bilinmeyen Yılları, Toplumsal Tarih dergisi, Temmuz-Ağustos 1995
Türkoğlu, İsmail	20 yy'da Bir Türk Seyyahi, Abdürreşid İbrahim, Toplumsal Tarih dergisi, Temmuz-Ağustos 1995
Türkoğlu, İsmail	Mehmet Akif'in Süleymaniye Kürsüsündeki Vaizi Abdürreşid İbrahim-Mehmat Akif Sempozyumu Bildirileri, 1996.
Türkoğlu, İsmail	Tarihin Unutulmuş Sahifeleri-Musa Carullah Bigiyef..
Türkoğlu, İsmail	Ceditçiler Hangi Zeminde Duruyor, Rusya Modernistleri Hakkında Bazı Yanlıklar, Tarih Ve Medeniyet Dergisi.
Türkoğlu, İsmail	İdil-Ural Tatarlarının İstanbul'daki Neşriyat Faaliyetleri, Milletlerin Kesişme Noktası İdil-Ural Çalıştayı, Kırklareli, 2014.

Ulusun Şahin, F. Şayan

Rus-Japon Harbi'nin Osmanlı İmparatorluğundaki
Tesirleri, Bilim yolu - Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.

Uzun, Mustafa

Rusya Türklerinin İlk Siyaset temsilcisi
“Abdürreşit İbrahim”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam
Ansiklopedisi, cilt 1,s.295-297

ÖZET

Rusya Müslümanları, XVI. asırdan beri Hıristiyan-Müslüman faktörü gölgesinde, Rusya ile iç içe ve çekişmelerle örülü bir yaşam geçirmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen kültür ve siyaset alanında çok mühim tarihsel kırılmalar da yaşamışlardır.

Anılan dönemim kendine özgü yapısı kadar, içlerinden çıkan aydınlar da, dikkatle incelenmesi gereken özelliklere sahiptir. Rusya Müslümanlarının var olma davası, hareketli ve reformist bir yapı içinde gerçekleşirken, Abdürreşit İbrahim, kalemi, uluslararası siyaseti ve aktivist yapısı ile diğerlerinden ayrılmıştır.

Bu çalışmamızda, Abdürreşit İbrahim'i doğru kavrayabilmek için onun içinde yer aldığı tarihsel süreç hususiyetle verilmiş olup, kararlarının ardında yer alan nedenler izah edilmiştir.

Abdürreşit İbrahim'in, yaşamı boyunca sadece inanmış olduğu davasının arkasında durmuş olması ve bu konudaki inancını yitirmemiş olması önemlidir. İnsanüstü olarak tabir edebileceğimiz bir gayretle, ömrünü Rusya Müslümanlarına, bağımsızlığa, eğitime ve toplumsal aydınlanmaya adayan Abdürreşit İbrahim, günümüzde de örnek gösterilebilecek kadar evrensel doğrulara haiz bir lider olarak anılmaktadır.

SUMMARY

Muslims of Russia in XVI. Century, under the shadow of the Christian-Muslim factor, while melting in Russia, at the same time has lived a life of conflict. However, despite all these, they experienced significant historical milestones in the fields of culture and politics.

The peculiar structure of that period, has features that need to be carefully examined such as the intellectuals coming out of them. While the cause of the existence of Russian Muslims was carried out in a moving and reformist structure, Abdurresit Ibrahim was naturally dissociated from the others with his writing skills, international politics knowledge and activist personality.

In this study, in order to comprehend Abdurresit Ibrahim correctly, the historical process in which he took part is meticulously given, and the reasons behind his decisions are explained deeply.

It is important that Abdürresit Ibrahim has always stood behind his trial, which he had believed throughout his life, and had never lost faith in this matter. Abdurresit Ibrahim, who superhumanly devoted his life to Russian Muslims, independence, education and social enlightenment, is known and memorialized as a leader with universal truths that can even be exemplified today.